

Onzichtbaar achter glas

Colofon

Onzichtbaar achter glas
is een uitgave van

Stek - voor stad en kerk
Parkstraat 32, Postbus 371, 2501 CJ Den Haag
Telefoon 070 3181616
info@steknet.nl www.steknet.nl

Stichting OKIA
Postbus 10648
2501 HP Den Haag

November 2004

Omslagontwerp
Daphne van Langen, RAZA

Tekst layout
Kees van den Berg, Adelante

Het onderzoeksproject werd mogelijk gemaakt
door financiële steun van:
Cordaid
Diaconie van de Protestantse Gemeente te 's Gravenhage

Onzichtbaar achter glas

Onderzoek naar de bijdrage van illegalen
in de glastuinbouw van het westland

Ahmed Benseddik
Marijke Bijl

Voorwoord

Het onderzoek 'Illegalen in de glastuinbouw' is onderdeel van het project 'Arbeid en illegaliteit', een initiatief van STEK voor stad en kerk, de Werkgroep Kerk en Werk en Stichting OKIA.

In ons werk hebben wij dagelijks te maken met 'illegalen': mensen die vaak al vele jaren deel uitmaken van de Nederlandse samenleving. Op veel terreinen zijn zij rechteloos, uitgesloten van voorzieningen. Het beleid dat de aanwezigheid van illegalen in Nederland wil tegengaan heeft onmiskenbaar invloed op de levens van mensen. Tegelijkertijd blijven zij deel uit maken van deze samenleving.

Het project 'Arbeid en illegaliteit' is in de eerste plaats een uitdrukking van onze betrokkenheid bij mensen zonder geldige verblijfspapieren. Wij hebben er behoefte aan om de discussies over illegaliteit op een andere manier te voeren, een ander beeld van de werkelijkheid van veel illegalen te schetsen.

Wat is het economisch belang van illegale arbeid? Welke bedoelde en onbedoelde effecten heeft het huidige politieke beleid?

Welke perspectieven zijn er, voor de hulpverlening, voor de toekomst?

Anders gezegd: het project heeft als doel een bijdrage te leveren aan het maatschappelijke debat over illegale arbeidsmigratie. Het gaat in op de betekenis van de arbeid van illegalen voor dit land én voor henzelf en hun achterban en over de invloed van het overheidsbeleid hierop.

Wij vinden het belangrijk om daarbij de stem en ervaringen van de (illegale) arbeidsmigranten zelf naar voren te brengen. Daarmee krijgen mensen die voor velen onzichtbaar zijn een gezicht.

Een ander doel van het project is om netwerken van belanghebbenden te ontwikkelen, zowel om de kennis uit te breiden als om oplossingsrichtingen te formuleren. In dat kader is er contact met vakbonden, landbouworganisaties, migrantenorganisaties, organisaties voor ongedocumenteerden en kerkelijke instellingen.

In het onderzoek naar illegalen in de glastuinbouw komen veel van de doelstellingen van het project bij elkaar. De glastuinbouw in het Westland is voor Nederland een belangrijke economische sector en al jarenlang een grote werkgever voor arbeidsmigranten, met en zonder verblijfsdocumenten. Het onderzoek gaat in op de bijdrage van 'illegalen' aan deze sector, de aard en omstandigheden van het werk en de invloed van het politieke beleid. Mensen vertellen hun verhalen.

Dankbaar hebben wij gebruik gemaakt van het werk van vier onderzoekers die, op ons verzoek, via de Wetenschapswinkel in Wageningen de ontwikkelingen in de glastuinbouw onderzocht hebben.

Het zijn Jaap Frouws, van de leerstoelgroep Rurale Sociologie, Roel Jongeneel van de leerstoelgroep Agrarische Economie en Plattelandsbeleid, de socioloog Erik de Bakker en de econoom Eric Slangen. Hun bevindingen zijn opgenomen in het rapport *'Als je te snel rijdt, weet je ook dat het niet mag'. Illegale arbeid in de glastuinbouw van het Westland.*

Verder bedanken we Hans Krikke voor zijn geduldige redactiewerk en Lucia Lindner voor het helpen opzetten van de database in Excel en SPSS. Adriaan van der Linden, Richard Staring, Dirk Kloosterboer en Julie Chadbourne vormden de begeleidingsgroep voor dit onderzoek. Wij waren blij met hun aandacht en bemoediging.

De katholieke ontwikkelingsorganisatie Cordaid en de Diaconie van de Protestantse Gemeente te 's Gravenhage maakten dit onderzoek financieel mogelijk en volgden de ontwikkelingen met belangstelling.

En uiteraard danken wij alle respondenten die vaak ondanks een hoofd vol zorgen, de tijd en het geduld opgebracht hebben om de lastige vragen te beantwoorden.

Mede namens de onderzoekers,

Drs. Nienke van Dijk
Directeur Stek, voor Stad en Kerk

Inhoud

Voorwoord	5
hoofdstuk 1 Inleiding	9
Deel I	
hoofdstuk 2 De glastuinbouw <i>een sector analyse</i>	15
hoofdstuk 3 Het vreemdelingenbeleid <i>de ontstaansgeschiedenis van de illegaal</i>	51
Deel II	
hoofdstuk 4 Illegalen arbeiders in het Westland <i>een voorgeschiedenis</i>	65
hoofdstuk 5 Introductie enquête en respondenten	79
hoofdstuk 6 Aantallen en dienstverbanden	85
hoofdstuk 7 Werkzaamheden en arbeidsomstandigheden	97
hoofdstuk 8 Lonen	111
hoofdstuk 9 Werknemer, maar illegaal	133
hoofdstuk 10 Aspecten van het persoonlijk leven	143
hoofdstuk 11 De respondenten <i>laatste ontwikkelingen en balans</i>	153
hoofdstuk 12 In perspectief <i>ontwikkelingen gezien vanuit vakbond, intermediairs, tuinders</i>	159
hoofdstuk 13 Conclusies	169
Voetnoten	173
Literatuurlijst	182
Vragenlijst	185

Hoofdstuk 1

Inleiding

Illegalen werken als schoonmaker, huishoudelijke hulp, bouwvakker, bordenwasser en pizzabakker, ict-er of als hulp in een slagerij of bakkerij. In sommige economische sectoren wordt vaker en meer met illegale arbeidsmigranten gewerkt. De schoonmaak, de bouw en de horeca zijn sectoren waar veel illegalen emplooi vinden. Het gaat om arbeidsintensieve en relatief laag betaalde arbeid, waarvoor de een eenvoudig te vervangen is door de ander. Tegelijkertijd, en dat zegt het woord illegaal al, is er sprake van een overheidsbeleid dat deze tewerkstelling wil ontmoedigen.

In de regio Haaglanden vinden illegalen traditioneel een werkgever in het Westland. De glastuinbouw is vanaf de jaren zeventig een grote en misschien wel de grootste werkgever van illegale arbeiders in de regio.

Het doel van dit onderzoek is inzicht krijgen in het waarom van die tewerkstelling en in de mate waarin en de wijze waarop illegalen worden ingezet in de Westlandse glastuinbouw. Essentieel is daarbij de vraag of de inzet van illegalen in het Westland structureel van aard is. Het onderzoek moet inzicht geven in de factoren die van invloed zijn op de (aard en omvang van de) vraag naar illegale arbeiders en de wijze waarop illegalen worden gerekruteerd en in het productieproces ingezet.

Naast de vraag vanuit de sector is daarbij het overheidsbeleid van belang. Wat is het feitelijk beleid geweest en welke invloed heeft dit gehad op de tewerkstelling?

Concrete vragen waarop we antwoord zochten, waren:

Is de inzet van illegalen in de Westlandse glastuinbouw structureel?

Welke motieven hebben tuinders om illegalen in het productieproces in te zetten?

Welke factoren beïnvloeden de aard en de omvang van de vraag naar illegale arbeiders?

Welke factoren beïnvloeden de wijze van werving van illegalen?

Welke factoren beïnvloeden de wijze waarop illegalen in het productieproces worden ingezet, of met andere woorden: welke factoren zijn van invloed op de aard van werkzaamheden die illegalen verrichten en de dienstverbanden die hun worden aangeboden?

In het onderzoek wordt bijzondere aandacht besteed aan de primaire en secundaire arbeidsomstandigheden waaronder illegalen tewerk worden gesteld.

Inzicht in de beloning voor verrichte arbeid en in de arbeidsomstandigheden waaronder illegalen werken (werktijden, werktempo etc) geeft inzicht in de motieven van werkgevers om illegalen te werven en tewerk te stellen.

Teneinde bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden zoeken we naar de factoren die van invloed zijn op de aard en omvang van de vraag naar illegale arbeiders.

Dit doen we door (A) de glastuinbouw als economische sector te analyseren, door (B) het overheidsbeleid aan een analyse te onderwerpen en door (C) een analyse te maken van de primaire en secundaire arbeidsomstandigheden waaronder illegale arbeiders ingezet worden in de glastuinbouw.

A. De glastuinbouw is een dynamische sector, die volop in beweging is. Er is sprake van een permanente verandering in het arbeidsproces, het productieproces, de ketenverbondenheid tussen producent en detaillist, de aard van de producten. Automatisering, mechanisering, internationalisering van productie en handel, flexibilisering van arbeid en de omwenteling van een aanbodmarkt naar een vraagmarkt zijn belangrijke ontwikkelingen. We beschrijven deze ontwikkelingen in hun samenhang en traceren de factoren die van invloed zijn op de motieven van de vraag naar illegale arbeiders, de omvang van die vraag en de aard van de vraag.

B. Het overheidsbeleid is onderwerp van analyse als het gaat om het beleid dat ten doel heeft illegaal verblijf en illegale tewerkstelling terug te dringen. We concentreren ons op de ontwikkelingen in het vreemdelingenbeleid, maar besteden ook aandacht aan arbeidsmarktbeleid. We gaan de instrumenten na die de overheid ontwikkelt en inzet om illegale tewerkstelling tegen te gaan en om op de reguliere arbeidsmarkt voldoende en adequaat aanbod te garanderen. Essentieel is natuurlijk de vraag naar het effect van het overheidsbeleid. Hoe effectief is de overheid in het terugdringen van illegale tewerkstelling en het garanderen van adequaat aanbod op de reguliere arbeidsmarkt?

C. Analyse van de primaire en secundaire arbeidsomstandigheden waaronder illegalen in het arbeidsproces worden ingepast, geeft inzicht in de motieven van tuinders om illegalen tewerk te stellen en inzicht in de omvang en aard van illegale tewerkstelling. Het gaat ons hierbij om een analyse van beloning, arbeidstijden, werktempo, aard van de werkzaamheden, aard en duur van dienstverbanden.

In het onderzoek is gekozen voor vier methoden.

- *Interviews*. Met enkele sleutelpersonen in de glastuinbouw zijn uitgebreide interviews afgenomen. Het gaat hier om mensen die in de jaren zeventig als illegaal in de glastuinbouw hebben gewerkt. Daarnaast zijn interviews afgenomen met kaderleden en bestuurders van de vakorganisaties en eigenaren van agrarische loonbedrijven (inleenbedrijven).
- *Literatuuronderzoek*. Er is onderzoek gedaan in wetenschappelijke en andere literatuur, waaronder jaarverslagen van overheidsinstellingen, belangenorganisaties van werknemers en werkgevers, herdenkingsboeken, krantenberichten, etc. om de glastuinbouw en het overheidsbeleid te analyseren. Deze analyse is in een historisch perspectief geplaatst teneinde die ene vraag te kunnen beantwoorden: of en zo ja, in welke mate, de vraag naar illegale arbeiders structureel van aard is.
- *Enquête*. Kern van dit onderzoek is de enquête die onder 100 illegale arbeiders is gehouden. De enquête levert een gedetailleerd inzicht in de primaire en secundaire arbeidsomstandigheden. Omdat de enquête onder de illegalen zich richt op twee peilperioden, 1990-1991 en 2001-2002, hebben we inzicht gekregen in de veranderingen die zijn opgetreden in (a) de omvang en de aard van de vraag naar illegalen, (b) de wijze waarop illegalen worden geworven, (c) de wijze waarop illegalen worden ingezet in het productieproces en (d) de primaire en secundaire arbeidsomstandigheden.
- *Presentie*. De presentiemethodiek - langdurige en informele aanwezigheid op locaties waar illegale arbeiders verblijven - heeft in de vorm van anekdotes, levensverhalen, levenswijsheden, grappen en discussies tussen arbeiders onderling, informatie opgeleverd die ons menselijke en intieme doorkijkjes geven naar de werkelijkheid achter analyses en cijfers.

In Deel II, hoofdstuk 5, wordt uitgebreider ingegaan op de samenstelling van de onderzoeksgroep - de 100 illegalen bij wie de enquête is afgenomen - de aard en opbouw van de vragenlijst en de wijze waarop de enquêteresultaten zijn verwerkt.

Wageningen UR

Veel gegevens in dit rapport zijn overgenomen van de studie van de vier onderzoekers die via de Wetenschapswinkel van Wageningen UR zijn betrokken bij het onderzoek.

Hun bevindingen zijn opgenomen in het rapport *'Als je te snel rijdt, weet je ook dat het niet mag'*, *Illegale arbeid in de Westlandse glastuinbouw*, Wetenschapswinkel Wageningen UR, Rapport 206, Rapportnummer, oktober 2004.

De Wageningse onderzoekers hebben desk-top research verricht naar ontwikkelingen in de sector en daarnaast van 20 glastuinbouwbedrijven nadere informatie verworven middels interviews.

De interviews zijn verwerkt in hoofdstuk 11 van dit rapport, andere informatie is verweven in hoofdstuk 2, waarin ontwikkelingen in de glastuinbouwsector worden beschreven. Bij de analyse van de enquête is dankbaar gebruik gemaakt van berekeningen.

Wanneer in dit rapport 'de Wageningse onderzoekers' genoemd worden, betreft het dus verwijzingen naar bovenstaand onderzoek.

Opbouw van het rapport

Dit rapport bestaat uit twee delen.

Deel I Achtergronden

In Deel I worden de achtergronden belicht die invloed hebben op de tewerkstelling van illegalen. Hoofdstuk 2 gaat in op ontwikkelingen in de glastuinbouwsector. Aan de orde komen achtereenvolgens de relatie tot de afzetmarkt en de organisatie daarin (2.1); de innovatie in producten en productie (2.2); de rentabiliteit van de bedrijven (2.3); een vergelijking met concurrentie in het buitenland (2.4) en als laatste de ontwikkelingen in de arbeid in de sector. Hoofdstuk 3 geeft een geschiedenis van het vreemdelingenbeleid door de tijd heen en gaat in op motieven, wet- en regelgeving ten aanzien van arbeidsmigratie en het feitelijk beleid.

Deel II Illegalen in het Westland

Deel II vormt het hart van dit onderzoek. Hierin zijn alle gegevens opgenomen over de tewerkstelling van migranten zonder verblijfsvergunning in het Westland.

In hoofdstuk 4 wordt een geschiedenis geschetst van de drie decennia na de komst van de eerste arbeidsmigranten eind jaren zestig. Naast interviews met migranten die al in de zeventiger jaren illegaal in het Westland werkten is hier veel materiaal vanuit andere bronnen verwerkt.

Van hoofdstuk 5 tot en met 10 wordt met de gegevens uit de enquête een beeld gegeven van werk en leven vanuit het perspectief van de illegale migrant.

Hoofdstuk 5 geeft een beschrijving van de opzet van de enquête en een eerste introductie van de groep respondenten.

In hoofdstuk 6 worden de arbeidsrelaties neergezet: de soorten dienstverbanden, lengte van de arbeidsrelatie. Daarbij wordt de mate van illegale tewerkstelling in de bedrijven van onze respondenten beschreven.

Hoofdstuk 7 gaat in op het werk dat verricht wordt en de condities waaronder ze plaatsvinden: werktijden, werktempo, behandeling door de werkgever.

Hoofdstuk 8, de beloning, besteedt aandacht aan de ontwikkelingen van 'wit' naar 'zwart' werk, de toegang tot sociale zekerheid en gaat uitgebreid in op de hoogte van de lonen en de factoren die daarop van invloed zijn.

In hoofdstuk 9 wordt ingegaan op de invloed van politiecontroles op het werken in de kas en de weerbaarheid als werknemer.

Hoofdstuk 10 beschrijft enkele facetten van het persoonlijk leven: huisvesting, de relatie met gezin en herkomstland en aspecten van gezondheid.

In hoofdstuk 11 wordt de meest recente situatie van de respondenten beschreven en door een balans opgemaakt van het bestaan in illegaliteit

Hoofdstuk 12, geeft informatie vanuit drie andere perspectieven: de vakbond, intermediairs en tuinders. De gegevens van tuinders zijn overgenomen uit het rapport van de onderzoekers uit Wageningen.

Hoofdstuk 13 tenslotte, bevat de conclusies uit dit onderzoek.

Deel I
Achtergronden

Hoofdstuk 2

De glastuinbouw

Een sectoranalyse

Er bestaat een innige relatie tussen intensieve tuinbouw en illegale arbeid. In Nederland is dat het geval, maar ook elders in de wereld.

In dit hoofdstuk proberen we de factoren te traceren die de vraag naar en de inzet van illegale arbeiders bevorderen.

Daartoe analyseren we de sterke en zwakke punten van de Nederlandse glastuinbouw en van die in het Westland in het bijzonder. We beginnen met de ontwikkelingen in de positie ten opzichte van de afzetmarkt, vervolgens beschrijven we de veranderingen in de eisen die aan de bedrijfsvoering worden gesteld en de rentabiliteit van de bedrijven. Ten slotte worden de ontwikkelingen in de reguliere arbeid geschetst.

2.1 Het Westland en de afzetmarkt

De Nederlandse glastuinbouw neemt nationaal en internationaal een sterke positie in. In 2002 bedraagt de exportwaarde van producten uit de glastuinbouw 9 miljard euro. Daarmee levert de sector een bijdrage van 25% aan het Nederlands handelsoverschot. Samen met luchthaven Schiphol en de Rotterdamse haven geldt de glastuinbouwsector als motor van de Nederlandse economie.

In de volgende paragrafen beschrijven we de geschiedenis van de handelspositie van het Westland. We zullen zien dat de tuinders zich verrassend vroeg met hun producten over de grenzen begeven en in een vroeg stadium ook gebruik maken van wat pas veel later met moderne termen de *'synergie* van het tuinbouwcluster'¹ zal gaan heten, een efficiënte interactie tussen productie, afzet, handel en toelevering.

Het Westland heeft zowel in de productie zelf als in benadering van de markt lange tijd een voorsprong op potentiële concurrenten. Internationalisering en vrije marktwerking blazen als het ware de wind onder de vleugels van de sector in een lange perioden waarin de consumentenvraag naar (voorheen) luxe tuinbouwproducten groeit. Maar in het proces van internationalisering zullen ook anderen zich op die markt gaan begeven. De relatieve monopoliepositie van de Westlandse tuinbouw blijft niet onbestreden, waardoor bij voortdurend hoge eisen gesteld worden aan het innovatieve vermogen van tuinders.

2.1.1 Het Westland van 1500 tot 1945

De tuinbouw van het Westland heeft een lange geschiedenis. In het begin, rond 1500, wordt tuinbouw slechts op zeer kleine schaal bedreven en is ze gericht op de behoeften van de grafelijke hoven. In de achttiende eeuw krijgt de teelt van groenten en fruit werkelijk betekenis met de afzet in de nabije steden.

De nabijheid van de steden is gunstig voor de ontwikkeling van de tuinbouw in het gebied, evenals de kwaliteit van de bodem en de aanwezigheid van water, belangrijk zowel voor de bevloeiing als voor het vervoer van de producten.²

In de tweede helft van de 19de eeuw begint de grote ontplooiing van het gebied. De vraag uit de steden naar groente en fruit, waaronder luxe producten, neemt toe als gevolg van de groei van de bevolking door de toenemende industrialisatie en de toegenomen welvaart.

Ook in de buurlanden Duitsland, Engeland en België doet zich deze ontwikkeling voor, en omdat de binnenlandse productie daar onvoldoende is om in de grotere vraag te voorzien, wordt er een sterk beroep gedaan op import.

Naast de specifieke kwaliteiten van de regio voor de productie, spelen nu al twee aspecten een rol, die later in belang toe zullen nemen: het veilingstelsel en de nabijheid van transportcentrum Rotterdam.

1 De opkomst van de veiling

Hoewel de mogelijkheden tot uitbreiding van de afzet in de tweede helft van de negentiende eeuw toenemen, is de handel in deze periode in eerste instantie nog te slecht georganiseerd om daarvan de vruchten te plukken. Aan de ene kant zijn de producten die tuinders leveren van wisselende kwaliteit, aan de andere kant zijn ze afhankelijk van handelaren die oogstvoorschotten kunnen verstrekken en van consignatiehandel. In consignatiehandel geeft de tuinder producten mee aan de handelaar en weet hij pas achteraf hoeveel hij ervoor betaald krijgt.

In de grote agrarische crisis van 1880, waarin de internationale concurrentie verscherpt, komen veel bedrijven in financiële problemen. Uit deze periode stammen coöperatieve initiatieven, die van wezenlijk belang zullen zijn voor de ontwikkeling van de tuinbouw. Eén daarvan is de boerenleenbank, waardoor tuinders met elkaar een financiële buffer kunnen opbouwen.

Hier gaan we in op het veilingwezen, waardoor de tuinders greep krijgen op de prijsvorming voor hun producten.

In 1889 richt een klein groepje tuinders de 'Vereniging Westland' op. Na aanvankelijke aarzeling van veel tuinders en tegenwerking van handelaren die zich in hun vrijheid tegenover de tuinders bedreigd zien, komt het veilingstelsel van de grond. De vereniging verzorgt keurmerken die kwaliteit waarborgen, met name voor de export naar Engeland. Het veilingstelsel trekt alle handel op één plaats bij elkaar, waar de producten contant worden verkocht en de prijs in concurrentie tussen de aanwezige koopliden wordt vastgesteld. De tuinder hoeft niet langer te wachten op wat zijn in consignatie verzonden producten ten slotte opbrengen; hij is ook niet langer afhankelijk van een handelaar die hem op zijn tuin bezoekt en een zo laag mogelijke prijs biedt.³ In de loop der jaren komt de veiling tot stand, waardoor het voor handelaren niet meer mogelijk is om buiten de veiling om in te kopen.

Het geconcentreerde aanbod bij de veilingen trekt de handel ook verder aan. Vanuit de veilingcoöperaties, waar de tuinders als leden de zeggenschap over hebben, zullen voortdurend initiatieven genomen worden die de handel (waaronder de export) van hun producten bevordert.

Het veilingstelsel zal ruim 100 jaar bepalend blijven voor de wijze waarop de tuinders hun producten op de markt brengen.

2 De nabijheid van distributiecentrum Rotterdam

Een tweede belangrijke stimulans voor de ontwikkeling van het Westland is de ligging bij de transportmogelijkheden van Rotterdam. Rotterdam is eind negentiende eeuw reeds het internationale handelscentrum voor groente en fruit. Het

beschikt over een goed functionerend net van internationale scheepvaart en spoorwegverbindingen en herbergt de grootste concentratie van exportbedrijven. Naar schatting 70% van de totale export van de Nederlandse tuinbouw loopt over de Rotterdamse exporthandel, die zowel op Engeland als op Duitsland en België is gericht.

Opvallend is dat importen van elders de exportpositie van dit handelscentrum, en daarmee die van de tuinbouw hier, ondersteunen. Vanaf 1890 begint de Rotterdamse handel met de directe invoer van Egyptische uien, Malta aardappelen en Spaans citrusfruit. Plusminus 60% van deze importproducten wordt opnieuw geëxporteerd naar Duitsland en andere naburige landen. Rond 1905 ontstaat een levendige handel in Engelse kaskomkommers, in hoofdzaak bestemd voor Duitsland.

Deze re-export in herfst, winter en vroege voorjaar geeft de handel de mogelijkheid het hele jaar rond producten te leveren, waarmee de afnemers sterker gebonden worden. In de jaren twintig en later in de jaren zeventig zal deze *draaischiffunctie* van de Rotterdamse haven nog verder uitgebouwd worden.

De Westlandse exportproducten van deze tijd zijn vroege aardappelen, pootuien, spruitkool, bessen en druiven, later aangevuld met kassla, kasdruiven en kastomaten. Tomaten worden in eerste instantie slechts voor de export geteeld. In Nederland worden ze niet verkocht. Als tweede teelt of nateelt wordt er vanaf de eeuwwisseling mee geëxperimenteerd voor de export naar Engeland. Na de Eerste Wereldoorlog neemt de teelt en export van tomaten toe.

Uiteraard is in de begintijd van de internationale handel de transportduur tussen tuin en tafel vaak nog lang. De afzet van licht bederfelijke producten blijft daardoor in hoofdzaak nog beperkt tot de dichterbij gelegen markten in de buurlanden.

Tot rond 1900 is Engeland de belangrijkste afnemer en Duitsland een goede tweede, na 1900 wordt Engeland steeds meer door Duitsland overvleugeld.⁴

De eerste helft van de twintigste eeuw, met zijn twee wereldoorlogen en de grote economische crisis van de jaren dertig, laat een gevarieerd beeld zien van de export en van de gevoeligheid voor internationale ontwikkelingen.

De Eerste Wereldoorlog onderbreekt de gestage groei van de export. Kort gezegd is dit een periode waarin de handelsstructuur wordt omgevormd tot een distributiesysteem om de bevolking te kunnen voeden, waarin vergaande overheidsbemoediging plaatsvindt en beslissingen rond exporten steeds meer worden gecentraliseerd.

In de eerste periode na de oorlog komt de export nog niet direct op gang omdat de Duitsers vanwege de lage koers van de mark liever importeren uit landen met lage valuta, als Italië, Oostenrijk en Spanje. De Nederlandse munt is te sterk. Pas na het herstel van de internationale, ook Duitse economie, wordt Duitsland vanaf 1923 weer groot-aankoper. Het totale exportkwantum van groente en fruit neemt in de jaren 1924-1930 sterk toe.

Rotterdam ontwikkelt zich in deze periode tot een van de grootste continentale transitohavens voor binnenlands fruit. Naar schatting 60% van de import van groente en fruit is bestemd voor transitio. De Nederlandse exporteur kan het hele

jaar uitgebreid leveren en versterkt daarmee de relaties met zijn afnemerskring. Hoewel er een sterke (uitgesproken) scheiding is tussen tuinders en hun veiligen enerzijds en de handel anderzijds, wordt er samengewerkt om de afzet te bevorderen, in bijvoorbeeld een verbeterde kwaliteitsgarantie en verpakkingen die grootschalig vervoer over langere afstanden mogelijk maakt.

De economische crisis van 1929 maakt een rigoureuze einde aan de groei. Na het instorten van de beurs in New York komt een kettingreactie op gang die ook het Westland treft. Duitsland voert een drastische invoerbeperking in, Groot-Brittannië devalueert het pond en in het algemeen daalt de koopkracht van consumenten met grote sprongen. De exporten naar Engeland en zeker naar Duitsland kelderen in een aantal jaren tot grote diepte zoals tabel 2.1 laat zien.

Tabel 2.1: Export uit Nederland in tonnen naar⁵:

Jaar	Duitsland		Engeland	
	Hoeveelheid	Waarde	hoeveelheid	Waarde
1929	395.000	f 49.300.000	198.000	f 27.500.000
1932	226.000	f 22.000.000	195.000	f 18.100.000
1935	137.000	f 11.200.000	166.000	f 11.500.000

In de Tweede Wereldoorlog is aanvankelijk sprake van groei, door de grote vraag naar tuinbouwproducten in Duitsland. De prijzen lopen weer op. Maar door inflatie, de vele vernielingen door het oorlogsgeweld en het schaarser worden van productiemiddelen en glas is deze groei maar van korte duur. De gedwongen tewerkstelling in Duitsland onttrekt bovendien veel werkkrachten aan de Westlandse tuinbouw. Het Westland komt zwaargehavend uit de oorlog.

2.1.2 Na 1945: afzetmarkt groeit door opkomst supermarkt

Na een periode van wederopbouw laten de decennia na de Tweede Wereldoorlog een ongekend snelle, langdurige en omvangrijke welvaarts-groei in West-Europa zien, die gepaard gaat met een krachtige inkomensstijging in brede lagen van de bevolking. Daarmee ontstaat een sterk toenemende vraag naar groente en fruit. De consument stelt bovendien steeds hogere eisen aan de kwaliteit van de producten en aan de variatie van het aanbod.

De toenemende liberalisatie van het handelsverkeer binnen de EG stelt Nederland als exporterend land in staat een groeiende rol te spelen in het internationale handelsverkeer van groente en fruit.

Na 1950 wordt (West-)Duitsland opnieuw de toonaangevende exportbestemming. Het Duitse marktaandeel groeit tot ruim 70% in het begin van de zeventiger jaren. Pas in de jaren tachtig zal dat aandeel dalen tot iets meer dan 50%, maar vooral omdat na 1975 de exportmogelijkheden naar Engeland en Frankrijk toenemen evenals de export naar andere, kleinere, afnemerslanden als Zweden, Zwitserland, Denemarken en Ierland. Daarna nog ontwikkelen zich nieuwe markten voor groenten en fruit in Arabische landen, de Verenigde Staten en Canada.⁶

De teelt en export van groente en fruit groeit gestaag, maar ook van andere producten, zoals snijbloemen.

De economische groei die inzet vanaf de vijftiger jaren brengt een nieuw fenomeen in de samenleving. Het 'algemene levensmiddelen-detailbedrijf' zal de totale afzetstructuur van de groente- en fruithandel ingrijpend wijzigen.⁷

De opmars van de supermarkt begint in Zweden en Zwitserland en krijgt in West-Duitsland in de jaren zestig zijn beslag.⁸ Waar Nederland in 1948 nog maar één zelfbedieningswinkel kent, zijn dat er in 1963 ruim 3000.

De inschakeling van het grootwinkelbedrijf betekent in de praktijk een aanmerkelijke vergroting van het aantal verkooppunten, waardoor distributiedichtheid en marktpenetratie worden opgevoerd. De supermarktbedrijven vragen grote hoeveelheden producten van een gelijke kwaliteit.

Het Nederlandse tuinbouwcluster blijkt uitermate geschikt om daarop aan te sluiten. Met het centrale aanbod op de veilingen van producten van een gestandaardiseerde kwaliteit en het goed ontwikkelde distributienetwerk heeft het een voorsprong op potentiële concurrenten. Het Westland kan massaal leveren.

De eerste naoorlogse decennia zijn het vooral de 'grote drie', tomaat, kropsla en komkommer, die hun vaste plek vinden in de supermarkt. In de zeventiger en tachtiger jaren komen daar jaarrond radijs, paprika, aubergine, vleestomaat en tal van kleinere producten bij.⁹

Vanaf de jaren zeventig worden de schappen van de supermarkt in de winter aangevuld met komkommers, paprika's, aubergines enz uit Zuid-Europa. Een groot deel van de import van deze producten wordt ook weer geëxporteerd.¹⁰

De supermarkten betrekken aanvankelijk hun buitenlandse groenten en fruit van de bestaande importhandel, maar nemen, naarmate hun omzet groeit, de importfunctie vaker zelf ter hand. Met behulp van buitenlandse exporteurs wordt een eigen net van toevoerlijnen opgebouwd. De concerns bereiken een groeiende inkoopconcentratie door fusies, overnames en samenwerkingsvormen, die onder druk van een steeds scherper wordende onderlinge concurrentie tot stand komen. Dit spectaculaire schaalvergrotingsproces zet een gelijksoortige ontwikkeling in gang in de import-, export- en groothandel. Ook hier noodzaken aanhoudend scherpe kostenstijgingen en krappere winstmarges vanaf de jaren zestig jaren tot extra omzetvergroting en schaalvergroting. De ontwikkeling naar meer omzetgrootte en daarmee schaalvergroting in de organisatie, die bij de supermarkten begint en met achterwaartse invloed de handel omvormt, leidt ook tot veilingconcentratie.

Tussen 1965 en 1975 loopt het aantal veilingen in Nederland terug van ca 120 tot 65. In het Westland fuseren in 1967 de veilingen van Loosduinen, Wateringen, Poeldijk en Honselersdijk tot de Veiling Westland-Noord.¹¹

Tot in de jaren tachtig heeft Nederland voor sommige producten (zoals komkommer) een relatieve monopoliepositie, zeker in bepaalde perioden van het jaar. De concurrentie is minder sterk in kwaliteit, kwantiteit en organisatie. Het criterium voor succesvol ondernemen is vooral een hoge productie per vierkante meter en een acceptabele kwaliteit.

Er zijn weliswaar jaren met goede prijzen en jaren met matige prijzen, maar in deze periode is de afzet verzekerd. De afnemer heeft niet zoveel te kiezen, die koopt wat geleverd wordt.¹²

2.1.3 Na 1990 De markt raakt verzadigd, van aanbod- naar vraagmarkt

De vanzelfsprekendheid van de afzet verandert vanaf eind tachtiger jaren wanneer een aantal verschillende ontwikkelingen samenkomt.

Eén daarvan is de toenemende verzadiging van de markt in groente en fruit in West-Europa. Na een gestage groei in het hoofdelijk gebruik na de Tweede

Wereldoorlog is de rek daar in de negentiger jaren uit. De trend onder jongeren is zelfs om *minder* groente en fruit te kopen.¹³

Een andere ontwikkeling is dat veranderde leefgewoonten en een hoger gemiddeld inkomen ook *veranderingen* in de vraag met zich meebrengen. De toegenomen mogelijkheden en de creativiteit van aanbieders (in eerste instantie vooral supermarkten, maar ook andere) zetten mede de ontwikkelingen in gang. De consument is niet meer tevreden met een relatief beperkt pakket van voldoende kwaliteit.

In de veranderde leefgewoonten past *gemaksproductie*. In de laatste decennia is de tijd die in de keuken wordt doorgebracht aanzienlijk afgenomen. Mensen gaan veel vaker uit eten of nuttigen afhaalmaaltijden. De bereidingstijd bij het zelf koken neemt ook af: mensen willen vaker voorverpakte producten, gesneden en gewassen en gemixte pakketten.

Naast de traditionele groenten en fruit wil de consument exotische producten die de sfeer van verre vakanties oproepen. Door de jaren heen is de Hollandse pot aangevuld met mediterrane, Thaise, Mexicaanse recepten. Dat brengt een vraag naar *variatie* in producten met zich mee.

Ook de eisen ten aanzien van *kwaliteit*, *voedselveiligheid* en (wisselend) op het gebied van *duurzaamheid* van de productie nemen in het algemeen toe.

Bovendien wordt de vraag *grilliger* omdat de consument wispelturiger wordt in zijn keuze. Hij kan 's morgens nog prijsbewust een gezonde groente aanschaffen en 's avonds toch besluiten tot het nuttigen van een afhaalmaaltijd en de groente in de koelkastlade laten liggen.

Consumenten worden onvoorspelbaarder. Enerzijds is er vraag naar hoger geprijsde hoogwaardige producten, anderzijds naar kwalitatief goede, degelijke, maar laaggeprijsde producten.¹⁴

Tegelijkertijd groeit het aanbod van producten. Niet alleen doordat de technologische vernieuwing een steeds hogere opbrengst oplevert, maar ook omdat diverse andere aanbieders zich op de markt begeven. In de voormalige DDR komt na de val van de Muur productie op gang die de belangrijke afnemer Duitsland mede voorziet. De exportquota voor een aantal Noord-Afrikaanse landen worden uitgebreid. Ook vanuit andere Afrikaanse landen neemt de export van specifieke producten toe.¹⁵

Het zijn vooral de supermarkten die van de ontwikkelingen profiteren. Zij zijn het best in staat om in te spelen op de vraag van de consument. Zij bieden een gevarieerde keuze¹⁶ en doordat zij op grote schaal inkopen kunnen zij prijsaanbiedingen doen die voor de ouderwetse groenteboer ongekend zouden zijn.

Door onder andere de ontwikkeling van de scanningstechnologie kunnen voorraden, kwaliteit enz. op snelle wijze worden geregistreerd en kan het succes van nieuwe producten snel gelokaliseerd en bijgestuurd worden. Dat is onder meer van belang voor bestellingen, maar ook voor vervolgontracten.

Hierdoor kunnen supermarkten verfijndere specialisaties opleggen aan de voortbrenging- en productiemethoden van hun leveranciers.¹⁷

De toegenomen inkoopmacht van de supermarkten ondersteunt hun mogelijkheden om eisen te stellen.

In 1987 schat het Centraal Bureau van de tuinbouwveilingen het procentuele marktaandeel van het grootwinkelbedrijf in de distributie van (Nederlandse) groente als volgt in: in Nederland 50%, in West-Duitsland 80%, in Engeland 50%, in Frankrijk 50% en in Zweden zelfs 90%. Het belangrijkste exportproduct indertijd, de tomaat, zou voor ruim 70% via de supermarkten in Europa worden gedistribueerd.¹⁸

In 1997 bepalen dertig grootwinkelbedrijven de markt in Europa. Twintig van hen kopen al 80% van groente en fruit in. In Nederland hebben in 1996 drie grootwinkelbedrijven een marktaandeel van 58% van de agrarische producten.¹⁹

Het gevolg van deze ontwikkeling naar grootschaligheid in de retailsector is dat het aantal afnemers van groente en fruit vermindert, waardoor er voor de Nederlandse voedingstuinbouw steeds minder alternatieve mogelijkheden zijn om producten af te zetten. De leveranciers raken daardoor in een afhankelijker positie. De supermarkten willen hun klanten het hele jaar door een gegarandeerd aanbod leveren met expliciete eisen aan volume, kwaliteit, tijdigheid van levering en prijspeil.²⁰

In de eerste helft van de jaren negentig worden de ontwikkelingen voelbaar. De constante kwaliteit van het Nederlandse aanbod van groenten en fruit blijkt niet meer goed genoeg in een markt die de lat voortdurend hoger legt en daar ook in kan kiezen. Ondanks het feit dat het Nederlandse productpakket begin jaren negentig fors is uitgebreid, is de variëteit binnen productsoorten vooralsnog klein. Met name op het gebied van eigenschappen als smaak, houdbaarheid en een natuurlijk en dagvers imago loopt Nederland achter. In de ogen van de buitenlandse handel kan op de Nederlandse veiling maar één soort tomaat ingekocht worden. Een dieptepunt wordt bereikt met negatieve verhalen in Duitse media over de *Wasserbombe*, een industrieel vervaardigd massa-product van matige kwaliteit. Een crisis in de afzet maakt duidelijk dat het *Hollandse* product zijn vanzelfsprekend imago kwijt is. Grote Europese afnemers wijken, voor zover mogelijk, uit naar andere leveranciers van groente en fruit.²¹

Einde aan de veilingklok, de opkomst van The Greenery

De internationalisering en de inkoopconcentratie van de inkopers waar de Nederlandse glastuinders zo lang van hebben geprofiteerd, brengen hen in de veranderde marktverhouding in een volledig andere positie. Waar de afnemers, ook de supermarkten, eerder afhankelijk waren van hun aanbod, zijn de tuinders nu afhankelijk van de vraag van de supermarkten. Door de gestelde eisen staat de toegevoegde waarde van de tuinders onder druk en worden kostenbeheersing, onderscheiding van het product, maatwerk en service steeds belangrijker.

De grondregel van het oude veilsysteem dat de tuinders ruim honderd jaar een sterke positie gaf, is zoveel mogelijk potentiële kopers te laten concurreren om iedere aangevoerde partij. Alleen dan biedt de veilingklok de optimale prijs voor telers en is het een efficiënte verkoopmethode. Dit systeem werkt zolang het aanbod de vraag niet overtreft en het aantal aanbieders niet veel groter is dan het aantal vragers. Betrouwbare voortbrenging en standaardkwaliteit zijn in zo'n situatie sterke troeven van producenten. De situatie verandert echter zodra het aanbod de vraag gaat overtreffen. En dat is wat er gebeurt. De grootwinkelbedrijven kopen meer soorten producten in en in meer verschillende regio's. Dit weerspiegelt zich in een druk op de prijzen. Als gevolg hiervan komt de rol van de veilingen onder druk te staan, in het bijzonder de prijsvorming door middel van het klokveilen.²² In 1996 vindt een ingrijpende wijziging plaats in de afzetorganisatie van de groenten als negen veilingen en onder andere groothandelsbedrijven fuseren in

The Greenery. Deze nieuwe organisatie, met een totale omzet van 1,6 miljard euro, moet de voorkeursleverancier worden van de grote retailers in Europa en daarbuiten, in Japan, in Amerika. De kracht ervan moet liggen in de omvang, maar met name ook in de logistieke verbinding in de keten van tuinder tot winkel. Daarmee moeten de gevraagde kwaliteit, snelheid, omvang enzovoort naar de voorwaarden van de afnemer geleverd kunnen worden.

Daarbij is de *The Greenery* niet alleen meer een vertegenwoordiger van de Nederlandse tuinders. Ze heeft bijvoorbeeld een project waarin ze een retailer, via een dochterbedrijf, jaarrond de levering van een product met dezelfde kwaliteit garandeert. Van maart tot oktober komen de tomaten uit Nederland, van week 46 tot week 12 uit Spanje en in de koudste maanden uit Israël.²³

Hoewel de Nederlandse glastuinbouwsector, zoals we aan het begin van dit deel over de ontwikkelingen op de afzetmarkt beschreven, als geheel nog steeds een zeer sterke positie op de wereldmarkt heeft, is die niet meer zo vanzelfsprekend als voorheen.

Het aloude 'kloksysteem' is voor de groenten vrijwel weggefallen. Relatief zijn de tuinders zwakker komen te staan ten opzichte van de afnemers, die wereldwijd steeds meer kunnen kiezen uit producten en producenten.

De situatie stelt hogere eisen aan de tuinders. Vanwege met name hoge arbeidskosten, energiekosten en grondprijzen, is Nederland te duur om zich te richten op een 'lage kostenstrategie', ofwel het aanbieden van standaardproducten voor een zo laag mogelijke prijs. Dat betekent dat 'bulkproductie' vervangen moet worden door de ontwikkeling van kwaliteitsproducten met een hoge toegevoegde waarde.

Omdat ook concurrenten elders zich daarin ontwikkelen, betekent het dat vernieuwing van producten steeds sneller moet gaan. De afnemers zullen de prijs-kwaliteitsverhouding van producten van de verschillende aanbieders met elkaar blijven vergelijken.

Enkele conclusies:

Het Westland heeft al vroeg een sterke uitgangspositie voor de export. Factoren die daarbij (lange tijd) een belangrijke rol in spelen zijn de ligging bij distributiemogelijkheden van Rotterdam en het veilingssysteem. Door dat laatste vindt concentratie van de handel plaats en een sterke positie van de tuinders in de prijsvorming. Het bevordert eveneens al zeer vroeg een standaardisering van de kwaliteit.

Deze elementen sluiten perfect aan bij het na de Tweede Wereldoorlog opkomend supermarktsysteem. Een hoge productie van standaardkwaliteit is decennialang bijna verzekerd van afzet.

Door een verschuiving in de consumentenvraag, een concentratie van inkoopmacht bij de supermarkten en meer toegang tot de markt van andere aanbieders verandert de positie van de tuinders. De aanbodmarkt wordt een vraagmarkt. De tuinders moeten aan hogere eisen voldoen.

2.2 Permanente innovatie in de Glazen Stad

In paragraaf 2.1 beschreven we de factoren die van invloed zijn op de marktpositie van Nederlandse glastuinbouw en die van het Westland in het bijzonder. Uiteraard is de andere kant van die marktpositie de wijze waarop de tuinders daarop anticiperen. We zagen dat het Westland lange tijd sterk is in het leveren van de juiste producten van een standaardkwaliteit in een groot volume, maar

dat de markt, vooral in de recente periode, hogere eisen stelt. Hoe blijven de tuinders bij in de ontwikkelingen? In 2.2 beschrijven we een aantal aspecten van de bedrijfsvoering: de ontwikkeling van nieuwe producten, de verhoging van de productiviteit en de technologische vernieuwing. Bij dat laatste raken we al een aantal ontwikkelingen die invloed hebben op de arbeid.

2.2.1 Bedrijfsvoering vóór 1945

We zagen dat er in het Westland vanaf 1500 een geleidelijke omschakeling van landbouw naar tuinbouw plaatsvindt met een versnelling vanaf het midden van de 19de eeuw onder invloed van de groeiende vraag als gevolg van de verstedelijking.

In 1842 schrijft onderwijzer H. van den Berg in zijn boekje over Naaldwijk: 'Het hoofdbestaan van Naaldwijks ingezetenen, en wel van hen, die in of bij de kom des dorps wonen, is tuinderij. Men telt tegenwoordig in het geheele grondgebied ruim 100 tuiniers, welke gezamenlijk eenen tuingrond van ongeveer 300 bunders²⁴ bearbeiten.'

De bedrijven uit die tijd zijn nauwelijks vergelijkbaar met hedendaagse tuinbouwbedrijven. Veel bomen, waarvan een deel fruitbomen en verder veel verschillende producten, waaronder vroege aardappelen, asperges, aardbeien, uien, bonen, peen, sla, andijvie, spinazie, bloemkool, en verschillende bessenstruiken. Een opvallend verschil met later is de aanwezigheid van (veel) varkens, vaak 50 tot 100 varkens per tuin, die zowel het groenafval wegwerken als mest leveren voor de grond. In deze tijd hebben veel bedrijven een enkele muur waartegen druiven groeien, die aanvankelijk alleen tijdens de rijpingstijd met een los raam worden afgedekt. De varkens verdwijnen met de komst van kunstmest en met het toenemend gebruik van glas.

De zogenaamde eenruiter, liggend glas dat in het voorjaar gebruikt wordt om extra warmte vast te houden voor onder andere het vroeger ontkiemen van zaad, of staand glas tegen de muren, ontwikkelt zich in de loop van de negentiende eeuw meer in de richting van een kas zoals wij die nu kennen. De losse ruit wordt een muurkastje en dat ontwikkelt zich tot de 'kopkas' die vaak al een stuk boven de muur uitsteekt. In 1881 wordt in het Westland 178 kilometer druivenmuren gemeten, waarvan ruim 22 kilometer met glas. De gemiddelde opbrengst aan druiven per meter muur is in dat jaar onder glas 4,1 kilo tegen 2,6 kilo zonder glas. De hogere opbrengst en de afname van de afhankelijkheid van het weer, waardoor een goede oogst zekerder is en bovendien het seizoen verlengd kan worden, maakt de teelt onder glas aantrekkelijk.

Vanaf 1890 worden de eerste 'serres' gebouwd, in feite al dubbelzijdig glazen kassen, relatief laag en plat. Na 1900 komt de bouw goed op gang, maar het hoogtepunt van de toename vindt plaats tussen 1918 en 1929, de jaren van bloei in de handel.²⁵

De aantrekkelijkheid van een hogere opbrengst, maar eveneens het tekort aan grond, zorgt ervoor dat gaandeweg de landbouw uit het gebied steeds meer vervangen wordt door de rendabeler tuinbouw, en bij voorkeur, mede, onder glas. In een rapport van de Staatscommissie voor den Landbouw in 1906 wordt opgemerkt: 'Een landbouwer met eenige zoons ziet geen kans meer in deze streek voor ieder der kinderen een boerderij te krijgen. De meeste, soms alle, zijner zoons geeft hij in de leer bij de goede kweekers, zoekt in zijn boerderij de beste en best gelegen stukken uit, die hij alvast begint 'klaar te maken'. Op die stukken verrijzen enkele kassen, zoodat, is de zoon volwassen, een 'nieuwe' tuin voor hem klaar is'.²⁶

Tussen de twee wereldoorlogen neemt de druiventeelt sterk toe en kent ook de tomaat een uitbreiding, maar er is geen tuinder die maar één product verbouwt. Verschillende teelten worden na elkaar of gelijktijdig verwerkt. Hoewel er uiteraard in zaai- en poottijd en in oogsttijd sprake is van pieken, zijn arbeidsintensieve periodes daardoor relatief verspreid over het jaar. In vergelijking tot moderne tijden is de arbeid in het algemeen zeer intensief, omdat alles handmatig gebeurt.

2.2.2 Na de Tweede Wereldoorlog, de Glazen Stad

In de periode na de Tweede Wereldoorlog waarin de afzetmogelijkheden groeien, ontwikkelen de tuinders het Westland tot een regio waar 's werelds meest intensieve productie plaatsvindt.

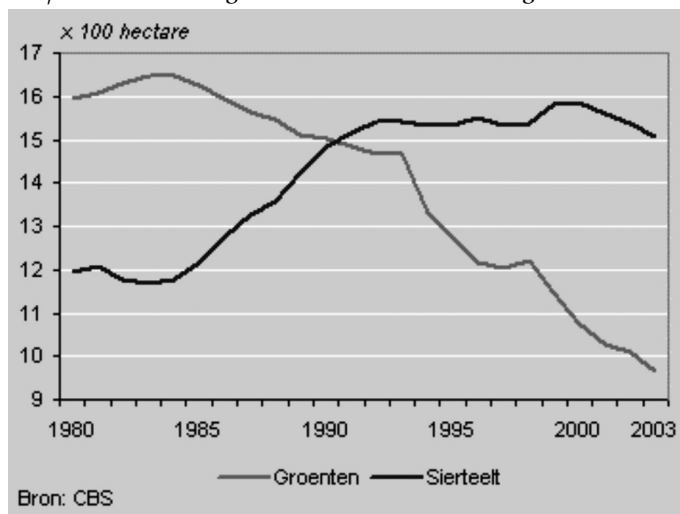
Een doorgaande vernieuwing van (het soort) producten, intensivering van de productie per vierkante meter en vervanging of beperking van arbeid door onder andere automatisering kenmerken deze periode. Een overzicht van een aantal ontwikkelingen.

Soorten producten

De veranderde markt en de uitbreiding van glas zorgen na de oorlog voor een wijziging in de teelt. Vollegrondsteelten als vroege aardappelen, bloemkool en spinazie verdwijnen van de Westlandse bodem. Maar ook de kasdruif, eerder Westlands glorie, wordt te onrendabel om nog in stand te houden. Het product ondervindt een steeds grotere concurrentie van natuurdruiven uit Zuid-Europa. De teelt van sla en tomaten breidt zich uit en ook de bloemeteelt vestigt zich definitief in het Westland. Een aantal decennia vormen tomaat, kropsla en komkommer de drie belangrijkste groenten die geteeld worden. Vanaf de jaren zeventig en tachtig jaren komen daar jaarrond radijs, paprika, aubergine, vlees-tomaat en tal van kleinere producten bij.²⁷

De stevige marktpositie van snijbloemen en later potplanten verschuift geleidelijk de productie. Vanaf begin jaren negentig jaren maakt de sierteelt daar het grootste deel van uit.

Grafiek 2.2: Areaal groenten en sierteelt onder glas in het Westland

Het Westlandse areaal van onder glas geteelde groenten daalt in de periode 1980-2003 van 1600 hectare tot 1000 hectare. De siergewassen die in het Westland voor de groenten in de plaats komen zijn vooral pot- en perkplanten. Het areaal sierteelt stijgt van 1200 hectare in 1980 tot 1500 hectare in 2003.²⁸ Ook binnen de soorten producten vindt een voortdurende vernieuwing plaats. Zowel om teelttechnische redenen (ziekbestendigheid, grotere opbrengst, enz) als om beter in te spelen op de markt worden voortdurend nieuwe variëteiten ontwikkeld.

De 'gewone' tomaat (die op zich ook al een ontwikkeling doormaakt) krijgt de vlees- en de trostomaat naast zich en vooral na de 'tomatencrisis' worden nog meer soorten ontwikkeld die zich in vorm en smaak onderscheiden, zoals de cherry-tomaat en de *Tasty Tom*.

In snijbloemen en potplanten is de variëteit die nu geteeld wordt onvergelijkbaar met het aanbod in de jaren zestig.

Verhoging productie per vierkante meter

Alle vernieuwingen bij elkaar brengen in de naoorlogse periode een enorme stijging van de productie per oppervlakte-eenheid met zich mee.

Die toename begint al snel. Waar in 1939 een opbrengst van 8 kg tomaat per vierkante meter veel was, is de tuinder in 1963 niet tevreden wanneer hij niet tenminste 10 kg plukt.²⁹

Tabel 2.2 laat zien dat in 1999 een vierkante meter alweer meer dan viermaal zoveel tomaat oplevert.

Tabel 2.2: Ontwikkeling productiviteit van verschillende gewassen

	1980	1985	1990	1995	1999
Groente (kg/)					
Tomaat	18	25	38	43	44
Komkommer	38	48	51	60	64
Paprika	14	16	21	24	25
Aardbei	2,0	1,9	2,6	6,7	5,9
Snijbloemen (stuks m ²)					
Rozen	166	184	223	244	218
Chrysant	117	165	148	169	176
Gerbera	103	120	151	216	269

Bron: PBG, kwantitatieve informatie voor de glastuinbouw (2000)³⁰

Dat de hoogintensieve glastuinbouw daarmee in Nederland een uitzonderlijk hoge productie heeft laat een vergelijking met enkele andere Europese landen zien.

Tabel 2.3: Productie van groenten per hectare cultuurgrond van verschillende landen in 1993³¹

Land	Productie (ton/ha)
Nederland	49,7
Duitsland	20,5
Spanje	1,3
België	27,2
Italië	18,6
Frankrijk	11,4

Voor drie belangrijke glasgroenten kan Spanje nog apart vergeleken worden: Bij het bespreken van de rentabiliteit komen we hier nog nader op terug, maar het is duidelijk dat de opbrengst in Nederland ook in deze producten veel hoger ligt. Het aantal kilo's tomaat per vierkante meter in Spanje is vergelijkbaar met de Nederlandse opbrengst van 1963.

Tabel 2.4: productiviteit (in kg/ m2) in twee belangrijke tuinbouwgebieden in Spanje in 1996³²

	Tomaat	paprika	Komkommer
Almería	9.8	5.7	9.4
Murcia	9.3	8.9	6.3

De groei in de opbrengsten wordt bereikt door een aantal factoren. De eerder genoemde product vernieuwing brengt door de jaren heen rassen voort die meer opbrengen. Daarnaast, en daar gaan we in de volgende paragrafen op in, vindt een voortdurende technologische innovatie plaats.

We beginnen met een beschrijving van de groei van het glasareaal als zodanig en geven daarachter een beeld van de schaalvergroting die binnen bedrijven plaatsvindt, als twee factoren die de innovatie verder ondersteunen. Vervolgens geven we een beeld van vernieuwingen die ingevoerd zijn, zowel om de productie te bevorderen of meer gecontroleerd te laten plaatsvinden, als om arbeidshandelingen te besparen.

Uitbreiding glas

De eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog staan in het teken van herstel van de oorlogsschade. Het duurt tot 1951 voor het Westlandse glasareaal weer de omvang van 1939 heeft.

Daarna begint de groei. Tussen 1951 en 1962 komen er 800 hectare glas bij en 630 bedrijven extra.

Tabel 2.5 : Glasoppervlakte in het Westland in hectares³³

Jaar	Aantal hectares	Jaar	aantal hectares
1912	172	1952	1292
1927	585	1962	2031
1937	1210	1979	2953
		1990	3721
		2001	3208

De stijging van het areaal zet zich voort in de decennia erna. Begin jaren negentig is de omvang het grootst. De daling die daarna plaatsvindt is een gevolg van het Reconstructiebeleid van de overheid: de verstedelijking legt een druk op de bestaande ruimte en de overheid zet in op een afname van het netto oppervlak glas³⁴. Elders in het land vindt nog een lichte, maar gestage stijging plaats.

Het karakter van de kassen verandert na de oorlog. De serres en het platglas maken plaats voor de zogenaamde warenhuizen, kassen met rechte zijwanden, die (steeds) hoger gebouwd worden. De kassen worden vaker verwarmd waardoor het seizoen verlengd kan worden. De aansluiting op aardgas, vanaf 1963, bevordert dit proces.

Aantallen bedrijven en schaalvergroting

Grote bedrijven zijn beter in staat om technologische vernieuwingen rendabel in te voeren. Tabel 2.6 laat zien dat in dezelfde periode waarin het areaal glas toeneemt, het aantal bedrijven daalt.

Tabel 2.6: Aantallen bedrijven en gemiddelde bedrijfsomvang voor drie subsectoren³⁵

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
Glasgroenten						
Aantal bedrijven	9769	7862	6974	5652	4686	3433
Gemiddelde bedrijfsgrootte	0,48	0,59	0,65	0,79	0,94	1,22
Snijbloemen						
Aantal bedrijven	8352	3864	4959	5738	5442	4348
Gemiddelde bedrijfsgrootte		0,77	0,65	0,65	0,70	0,90
Planten onder glas						
Aantal bedrijven		3394	3053	3023	2916	2265
Gemiddelde bedrijfsgrootte		0,21	0,28	0,40	0,50	0,78
Totaal glastuinbouw						
Aantal bedrijven	17571	15772	14986	14413	13044	11071
Gemiddelde bedrijfsgrootte						
Nederland	0,45	0,55	0,59	0,67	0,77	0,95
<i>Gem. bedrijfsgrootte Westland</i>				1,09		1,5

Er zijn veel onderlinge verschillen. Glasgroentenbedrijven zijn gemiddeld groter dan die van glasbloemen, maar bij de laatste categorie is de onderlinge variatie veel groter.

In het Westland ligt de gemiddelde bedrijfsgrootte in 1990 en 2000 ruim 50% hoger dan landelijk.

Inzet nieuwe technologie

De uitbreiding van het glas, waardoor het seizoen verlengd wordt, geeft een uitbreiding van de productie op zich. Binnen de kas worden door de jaren heen technologische vernieuwingen ingevoerd, om enerzijds de teelt te stimuleren en meer gecontroleerd te kunnen laten plaatsvinden en anderzijds arbeidshandelingen te kunnen vervangen of te vereenvoudigen. Veel van de technologische vernieuwingen hebben op meer aspecten tegelijk hun effect.

Al in de jaren vijftig jaren wordt begonnen met de ontwikkeling van nieuwe technieken³⁶, waaronder automatisering van de verwarming, automatisch luchten, beregeningsinstallaties, transportmechanisatie en mechanisatie van bodembehandeling en -ontsmetting

Een andere belangrijke vernieuwing is de teelt op substraat, die in de jaren tachtig begint. De planten worden niet meer in de grond gezet maar op steenwolmatten in bakken. Daardoor is voeding en bewatering beter te reguleren (zo wordt het mogelijk om tussendoor een weegschaal onder de matten te zetten die aangeeft wanneer ze te licht zijn: dan kan er automatisch water toegevoegd worden). Doordat de matten aan het eind van de teelt verwijderd kunnen worden, scheelt het bovendien het zware en tijdrovende 'stomen'³⁷ dat de grond bacterievrij moet maken.

De productie wordt verder nog verhoogd door de assimilatiebelichting die de 'dag' verlengt, vooral bij snijbloemen.

Met de bouw van hogere kassen in de jaren tachtig kunnen tomatenplanten hoger doorgroeien waardoor een tweede aanplant gedurende het jaar niet meer nodig is.

In deze tijd komen daar de buisrailkarren bij, waardoor de werker (hoog) op een kar staat die over een rails gaat, waardoor ook de producten makkelijker verzameld kunnen worden. Daarvoor werkte hij bij het dieven³⁸ en topdraaien³⁹ op stelten van tussen de 10 en 50 cm om bij de top van de struiken te komen.

Het inzetten van hommels om de tomatenbloem te bestuiven vervangt het zogenaamde 'trillen' waarbij de medewerkers met een stokje, later een speciaal apparaatje, alle bloemen in de kas apart moeten nalopen.

Van een andere orde is de registratie van de productie per werknemer. Een eerste stap is om, waar mogelijk, de geogste producten per werknemer apart te wegen. Recenter is de stap om alle relevante gegevens van de medewerker en de uit te voeren werkzaamheden met een computersysteem te registreren. Dit systeem wordt met name ingevoerd in grotere bedrijven, waar de tuinder niet meer zelf kan zien wat iedereen doet. Daarvoor krijgt iedere medewerker bij aanvang een code voor zichzelf die hij moet intoetsen⁴⁰ bij het wegen van het geogste product. Bij het registreren van de andere werkzaamheden, het draaien van toppen bijvoorbeeld, voert hij voordat hij begint zijn eigen code, het nummer van het pad en een code voor het soort werkzaamheid in. Aan het eind van de dag heeft de tuinder een duidelijk beeld van de kwaliteit en de kwantiteit van het werk van iedere medewerker.

Toekomstverwachting

De verwachting in het algemeen is dat de productie de komende jaren minder zal toenemen dan in voorgaande jaren. Zo is de intensivering van de teeltduur bij groentegewassen voltooid en zijn teelt op substraat en belichting waar mogelijk ingevoerd. Op die gebieden is geen mogelijkheid meer voor productiestijging.

Daarnaast brengt bijvoorbeeld de verschuiving van de kleinbloemige naar de grootbloemige roos⁴¹ ook een vermindering van productiestijging per m².

Toch gaat de technische ontwikkeling door. Tot nu toe zijn met name de voor de medewerker lichamelijk belastende taken gemechaniseerd. Hierbij is de mechanisatie van arbeidsintensieve taken achtergebleven. Voor het komende decennium worden vernieuwingen voorspeld die in ieder geval voor een aantal gewassen veel arbeid zullen gaan vervangen. Voor andere zijn die mogelijkheden geringer.

Voor de tomaat en komkommer wordt verwacht dat in 2005 al bladplukrobots ingeschakeld kunnen worden, en dat in 2010 oogstrobots operabel zijn. Bij snijbloemen moeten opbosautomaten, automatisch transport, sorteren en verpakken op korte termijn mensenhanden vervangen. Rozen zullen op roltafels worden geteeld en komen naar de werker toe, in plaats van andersom. De chrysant zal in 2010 naar verwachting geplant en geogst kunnen worden door een robot.⁴²

Conclusies:

Van een divers aanbod per bedrijf vindt een overgang plaats naar specialisatie. Ook daarbinnen verschuift het soort product. De druif verdwijnt na de Tweede Wereldoorlog en binnen de groenten zijn het lange tijd de tomaat, kropsla en komkommer die de dienst uitmaken. De sierteelt neemt die rol over in het laatste deel van de eeuw. In het laatste decennium richten tuinders zich nog meer dan eerder op nieuwe producten die zich kunnen onderscheiden op de markt. Vooral na de Tweede Wereldoorlog wordt een permanente stijging van de productie gerealiseerd. Met de uitbreiding van het glas als basis wordt de productie bevorderd door technologische vernieuwingen, die zowel een gecontroleerder teelt als een vervanging van arbeidshandelingen met zich meebrengen.

Om de innovatie rendabeler te doen zijn, vindt parallel een schaalvergroting van de bedrijven plaats.

2.3 Opbrengsten versus kosten: de rentabiliteit

Onderbroken door enkele periodes van oorlog of andere crisis kent de Westlandse glastuinbouw door de tijden heen vooral groei. Groei vindt plaats in de afzet en parallel daarmee zorgen de tuinders voor een groei in de productie per oppervlakte, ondersteund door een voortdurende innovatie.

In de volgende paragrafen gaan we in op de financiële positie van de tuinbouwbedrijven. Wat houdt een tuinder nu over aan zijn inspanningen? Uit welke elementen bestaat de financiële huishouding en hoe verhouden die zich tot elkaar in verschillende perioden?

2.3.1 Kleine opnames uit de voorgeschiedenis

In de geschiedenis wisselen perioden van hogere en lagere winstgevendheid van het tuinbouwbedrijf elkaar af. Een belangrijke factor is uiteraard de situatie op de afzetmarkt. De afhankelijkheid daarvan hebben we al eerder beschreven. De crisis van de jaren dertig brengt een slag toe aan de rentabiliteit van de tuinbouwbedrijven. Tabel .. geeft een beeld van de gemiddelde resultaten van een 15-tal bedrijven in de jaren 1934 tot 1937, uit een onderzoek door het Ministerie van Landbouw. Slechts drie bedrijven hebben in deze jaren een positief saldo. Overigens is er wel sprake van staatssteun, onder andere in de vorm van een vergoeding voor onverkoopbare productie. Die maakt in veel gevallen het verlies meer dan goed⁴³

Tabel 2.7

	1934/'35	1935/'36	1936/'37
Saldo	-899,40	-1196,97	-1405,03
Steunbedrag	1327,64	1607,12	1958,57

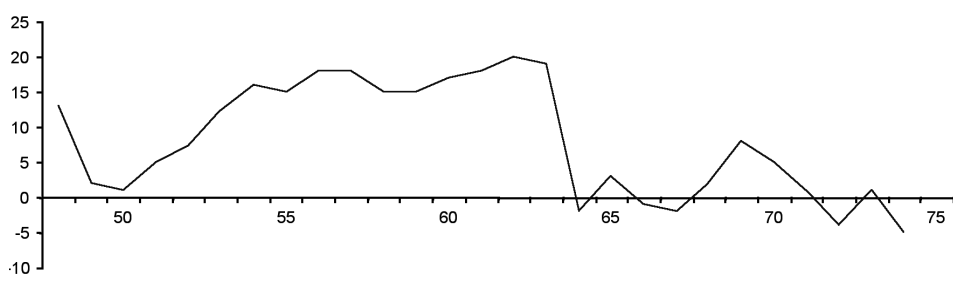
Hoewel de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog een afwijking laten zien door de gestegen export naar Duitsland, vindt de eerste echte groei van de rentabiliteit pas weer na 1950 plaats. De eerste naoorlogse jaren staan in het teken van herstel van de oorlogsschade. Pas in 1951 heeft het glasareaal weer het niveau van 1939.

Tussen 1950 en 1963 is de rentabiliteit zo hoog dat tuinders in staat zijn de besparingen te realiseren die nodig zijn voor de investeringen in de uitbreiding van het glas en de vernieuwingen in de kas. Het gemiddelde jaarinkomen van de tuinder over deze periode bedraagt ruim 12000 gulden. Gemiddeld wordt 3700 gulden bespaard als grondslag voor uitbreidings- en diepte-investeringen.⁴⁴ De besparingen liggen hoger in jaren dat het inkomen hoger is.

Grafiek 2.2 laat zien hoeveel de tuinder overhoudt aan elke 100 gulden die hij uitgegeven heeft.

We zien dat aan een aanvankelijke stijging van de winst rond 1963 een einde komt. De toename van de productie van kasgroenten in Nederland, maar ook daarbuiten, maakt dat midden jaren zestig het aanbod sneller stijgt dan de vraag. Een daling van de prijzen is het gevolg. Hierdoor wordt vanaf deze periode begonnen met omschakeling naar de bloementeel.⁴⁵

Grafiek 2.2 : netto overschot per 100 gulden kosten⁴⁶

Met name na de toegenomen afzetmogelijkheden door de uitbreiding van de Europese Gemeenschappen vindt een stijging van investeringen plaats. De geïnvesteerde waarde stijgt van 1948 tot 1963 van ± 300 miljoen gulden tot ± 600 miljoen. De sterkste stijging vindt plaats vanaf 1956. De glastuinbouw wordt een zeer kapitaalintensieve bedrijfstak. Het gemiddeld geïnvesteerde vermogen van een Westlands bedrijf neemt tussen 1958 en 1962 toe van ± 93.000 gulden tot ± 128.000 gulden.⁴⁷ Het is duidelijk dat het geïnvesteerd vermogen niet alleen opgebouwd kan zijn met de besparingen uit het bedrijf. Er wordt geld geleend. Het eigen vermogen in procenten van het in het bedrijf geïnvesteerde vermogen loopt tussen 1956 en 1961 terug van 73% naar 65%.⁴⁸

2.3.2 Vanaf 1980, een balans van opbrengsten en kosten

Hiervoor werden al twee elementen in het kasboek van de tuinder aangestipt: enerzijds de opbrengsten, die afhankelijk zijn van de (internationale) markt en anderzijds het groeiende aandeel van de investeringen aan de kostenkant.

De onderzoekers van Wageningen hebben de economische resultaten van de glastuinbouw in de laatste twee decennia nader uitgediept. De gegevens in de volgende paragraaf zijn hiervan overgenomen.

Om te beginnen wordt in tabel ... voor de jaren 1990 en 1999 een beeld gegeven van de balans tussen opbrengsten en belangrijkste kosten van een gemiddeld glastuinbouwbedrijf .

Aan de tabel is af te lezen dat in 1999 zowel de opbrengsten als de kosten veel hoger zijn dan in 1990. In beide jaren zijn arbeid en gas belangrijke kostenposten. Het aandeel van de arbeidskosten ten opzichte van het totaal van de kosten ligt in de jaren 1990 en 1999 op respectievelijk 30 en 33%, dat van energie op 13 en 10%.

Het netto bedrijfsresultaat wordt berekend door de opbrengsten te verminderen met de toegerekende⁴⁹ en overige kosten. Binnen de *overige kosten* vallen onder meer het berekende loon voor de tuinder en zijn gezinsleden en de kosten van de duurzame productiemiddelen. Zowel in 1990 als in 1999 is het op deze wijze berekende nettobedrijfsresultaat voor het gemiddelde glastuinbouwbedrijf *negatief*. Wordt bij het netto bedrijfsresultaat het berekende loon als inkomsten opgeteld dan resulteert het arbeidsinkomen van de ondernemer. In 1990 krijgt de ondernemer zijn arbeid voor 90% beloond, maar in 1999 is dit slechts 78%. Een andere belangrijke economische indicator is het gezinsinkomen uit het bedrijf. Dit is beide jaren positief en bedraagt in 1990 en 1999 respectievelijk ongeveer 59.000 en 63.300 euro.

Tabel 2.8: Uitkomsten voor het gemiddeld glastuinbouwbedrijf in 1990 en 1999 (in euro)

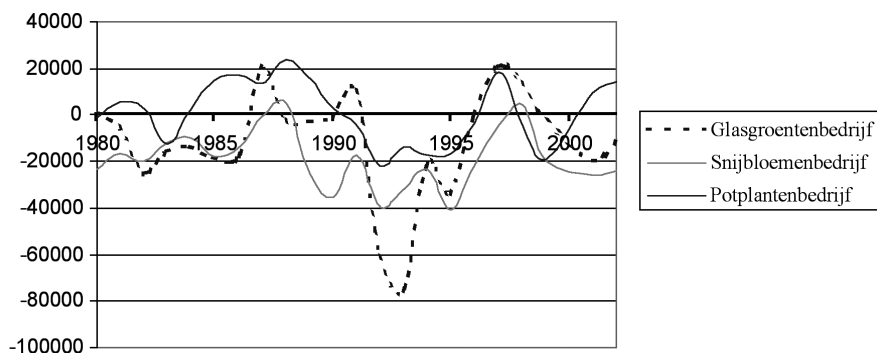
	1990	1999
Totaal opbrengsten	368.288	495.437
Totaal kosten (toegerekend en overig)	381.856	509.459
w.v. Arbeid	115.260	167.626
w.v. Gas	47.919	51.595
Netto bedrijfsresultaat	-13.613	-14.022
Berekend loon ondernemer(s)	48.237	63.711
Arbeidsinkomen ondernemers	34.623	49.689
Incidentele bedrijfsopbrengsten	1.180	1.180
Niet uitbetaalde vergoedingen vermogen	14.839	1.316
Ondernemersinkomen	50.687	52.185
Berekend loon gezinsleden	8.304	11.118
Gezinsinkomen uit het bedrijf	58.991	63.302
Totaal inkomen buiten het bedrijf	9.439	11.889
Totaal gezinsinkomen per bedrijf	68.430	75.146
Betaalde belastingen	-12.071	-18.378
Besteedbaar inkomen per bedrijf	56.360	56.768
Gezinsbestedingen per bedrijf	36.802	50.097
Besparingen	19.558	6.671

Bron: land en tuinbouwcijfers, 2002

De cijfers van 1990 en 1999 zijn momentopnamen. Figuur 2.3 laat de sterke fluctuaties zien die zich tussen 1980 en 2000 voordoen in het netto bedrijfsresultaat van de drie subsectoren: glasgroenten, snijbloemen en potplanten.

Grafiek 2.3: Overzicht van de gemiddelde nettobedrijfsresultaten voor de verschillende glastuinbouwbedrijven

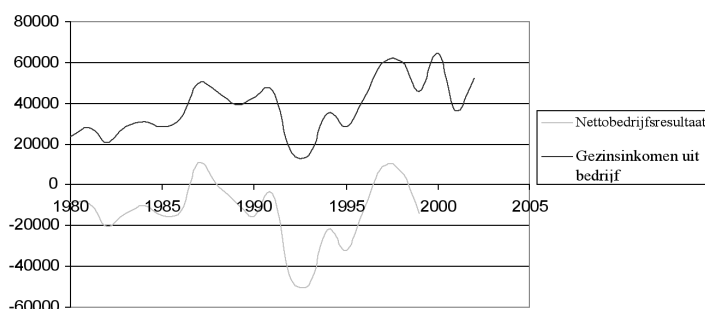
Bron: LEI, Bedrijven Informatienet

Waar we in een eerder deel al zagen dat er een verschuiving plaatsvond in het soort product, vanwege de veranderde markt, zien we in de figuur .. ook de verschillen in de gemiddelde bedrijfsopbrengsten per specialisatie terug. Zichtbaar is dat potplantenbedrijven het relatief het beste doen. De crisis in de glasgroenten in de eerste helft van de jaren negentig tekent zich hier eveneens scherp af. Overigens kunnen ook binnen de subsectoren de netto bedrijfsresultaten sterk van elkaar verschillen als gevolg van verschillen in prijsvorming van de gewassen.

Grafiek 2.4 laat zien dat de gezinsinkomens uit het bedrijf nagenoeg dezelfde pieken en dalen laten zien als die van de nettobedrijfsresultaten.

Grafiek 2.4: De ontwikkeling van het nettobedrijfsresultaat en het gezinsinkomen uit het bedrijf⁴⁹

Bron: LEI, Bedrijven informatienet

2.3.3 Een weging van de economische resultaten / inzoomen op de onderdelen

De glastuinbouwsector als geheel lijkt zich steeds weer te kunnen herstellen van de dalen. Een tuinder die we spraken zei daarover: 'elke tien jaar heb je wel een dip'. Betekent dat dat alle tuinders zich weer herstellen van de zich herhalende dalen? Welk soort bedrijven is beter bestand tegen bedreigingen, hoe komen tuinders de dalen door?

Om te beginnen heeft een bedrijf met een te kleine bedrijfsomvang op lange termijn gemiddeld een zwakkere positie dan een bedrijf van grotere schaal. Met de bedrijfsgrootte verbetert in het algemeen de verhouding tussen opbrengsten en kosten. Investerings in technologische vernieuwingen leveren meer rendement op. Wanneer een bedrijf te klein blijft loopt het een groter risico op termijn te moeten stoppen omdat de bedrijfsresultaten in het algemeen te laag zijn.

Maar diepe dalen in de afzet, zeker als ze langer duren, raken juist ook grotere bedrijven. We bezien een analyse van de Rabobank van de verschillende financiële effecten van een crisis.

De bank

De Rabobank, veruit de belangrijkste kredietverschaffer in de Westlandse glastuinbouw, analyseert in 1998 de financiële positie van de sector en de glastuinbouwondernemingen. De auteur van deze analyse, H.E. van de Kerk, schetst een beeld van de glastuinbouwsector in de periode van 1980 tot 1998.

De financiële positie van de tuinder staat begin jaren tachtig onder druk door de sterk gestegen energieprijzen. Herstel volgt in de tweede helft van het decennium om begin jaren negentig opnieuw in een neerwaartse gang te raken vanwege de verslechterde concurrentiepositie. Van de Kerk geeft aan dat daarmee de bedrijfseconomische rentabiliteit in het hele decennium vóór 1998 voor alle takken onrendabel is geweest, met uitzondering van de jaren 1987 en 1988. De opbrengsten liggen lager dan de bedrijfseconomische kosten. In de jaren 1992 en 1993 kan van een depressie gesproken worden, met name in de glasgroenten.

Een tuinbouwbedrijf moet om bij te blijven innoveren en daarvoor besparingen realiseren. In 1992 en 1993 vind sectorbreed een *negatieve* besparing (ontsparring) plaats. Tabel 2.9 geeft een beeld van de gezinsinkomens en de besparingen in de subsectoren in de twee crisisjaren

Met name de glasgroente is in de jaren door een diep dal gegaan, met overigens grote interne verschillen.

Ondanks de positieve besparingen in de jaren hierna, blijven de gevolgen nog nawerken.

Tabel 2.9 ⁵⁰

Jaar	Gezinsinkomen uit bedrijf			Besparingen uit bedrijf		
	Groenten	Snijbloemen	Pot- en perkplanten	Groenten	Snijbloemen	Pot- en perkplanten
1992	2727	21818	35909	-42727	-10909	-1364
1993	-7727	27727	40455	-44545	-1818	8636

Tussen 1987 en 1996 neemt het vreemd vermogen op het gemiddeld glastuinbouwbedrijf veel meer toe dan het eigen vermogen. Dit zorgt voor een absolute en relatieve stijging van de te betalen kosten van rente en aflossing, waardoor de kwetsbaarheid van de glastuinbouwbedrijven wordt vergroot.

Het investeringsniveau neemt af. Waar tussen 1988 tot 1992 in de sector gemiddeld 1,4 miljard gulden per jaar wordt geïnvesteerd (een inhaalslag om de daarvoor liggende jaren goed te maken), zakt dat in de jaren na 1992 terug naar 0,9 miljard gulden. Op ondernemingsniveau is dat tussen 1990 en 1995 gemiddeld 130.000 gulden, maar tussen 1993 en 1996 nog maar iets meer dan 100.000.

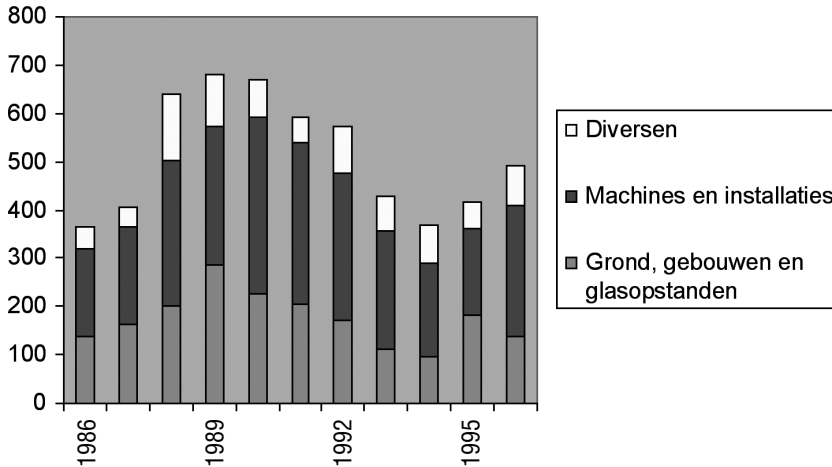
Het gevolg hiervan is weer dat er onvoldoende vernieuwingen worden ingevoerd en dat daarmee de moderniteit⁵¹ van de bedrijven verslechtert. Deze daalt van 38% in 1989, via 34% in 1992 naar 31% in 1996. Concreter: om de moderniteit in stand te houden zou jaarlijks 500 ha glasopstanden vervangen moeten worden. In de eerder genoemde jaren wordt een achterstand van 1500 ha opgelopen. Een blijvende achterstand zou op termijn funest zijn voor de sector, meldt de bank. Pas in 1997 vindt een kentering plaats, maar in 1998 stelt de schrijver vast dat de moderniteit niet verder verslechtert, maar dat de achterstand ook niet verder wordt ingelopen. Daarvoor zou in komende jaren 800 ha vervangen moeten worden, wat jaarlijks een investering van ca 1 miljard gulden vraagt.

De toelichting van de bank spitst zich toe op de crisis begin jaren negentig als gevolg van de veranderende positie op de afzetmarkt, zoals in 2.1 al beschreven werd.

Ze biedt ook inzicht hoe verschillen tussen individuele bedrijven verschillende resultaten kunnen geven.

Uiteraard is voor de inkomsten van belang welk product geteeld wordt en hoe dat in de markt ligt. Daarnaast is de schaalgrootte van belang en het moment waarop investeringen gepleegd worden.

Grafiek 2.1: Bedrijfsinvesteringen in de glastuinbouw (in miljoenen euro's)⁵²

De Rabobank onderscheidt in de mogelijkheden om de gevolgen op te vangen twee soorten bedrijven.

Ten eerste het traditionele gezinsbedrijf waarvoor een negatieve bedrijfseconomische rentabiliteit niet bedreigend hoeft te zijn. De ondernemers op deze bedrijven zijn bereid genoeg te nemen met een lagere beloning dan de berekende vergoeding voor het eigen vermogen en de (gezins-)arbeid. Hierdoor is het mogelijk om bij een *beperkte* negatieve rentabiliteit het ondernemersvermogen in stand te houden.

Ten tweede bedrijven waar door middel van *spronginvesteringen*⁵³ versneld schaalvergroting plaatsvindt; daarvoor ligt dat anders. Deze bedrijven, die sterk in opkomst zijn, werken overwegend met vreemde arbeid en vreemd (geleend) kapitaal. Deze kostenposten vragen een vergoeding op basis van de marktwaarde en daarom moet hier de rentabiliteit minstens 100% bedragen. Bij 100% zijn de opbrengsten precies gelijk aan alle bedrijfseconomische kosten en als de berekende vergoeding over het eigen vermogen en de eigen arbeid ook werkelijk aan het bedrijf worden onttrokken, vindt geen vermogensvorming plaats. Maar vermogensvorming is nodig om bij verdergaande schaalvergroting een verantwoorde verhouding tussen het eigen en het vreemde vermogen te laten bestaan en om financiële ruimte te houden voor innovatie.

Hoewel op het moment van schrijven van het artikel (1998) de sector al weer twee jaar profiteert van een gunstig economisch klimaat in Europa en de gemiddelde opbrengsten in het Westland zelfs ruim 4% hoger liggen dan elders in het land door een grotere gemiddelde bedrijfsomvang, staat de sector nog in het teken van herstel van de depressie in 1992 en 1993.

Conclusies:

De rentabiliteit van de tuinbouwbedrijven is afhankelijk van de (internationale) marktpositie. Gemiddeld is die positie sterk, al wisselen jaren met hoge en met lage opbrengsten elkaar af.

Tussen bedrijven onderling bestaan grote verschillen in economische veerkracht. Uiteraard is belangrijk welk product geteeld wordt en hoe dat in de markt ligt.

Daarnaast lijkt het volgende gezegd te kunnen worden over de verschillen in financiële positie tussen grote en kleine bedrijven.

Kleine bedrijven hebben gemiddeld een slechtere positie om bij te blijven, maar hebben, zeker bij gezinsbedrijven, meer rek in de opvang van dalen, omdat ze minder inflexibele kosten als rente-aflossing en lonen hebben. Er wordt meer zelf opgevangen. Uiteraard heeft dat laatste zijn grenzen.⁵⁴

Grote bedrijven zijn gemiddeld sterker en kunnen rendabeler draaien, maar zijn gevoeliger voor jaren met lage marktprijzen, omdat er meer vreemd geld en vreemde arbeid (terug)betaald moet worden

Voor bedrijven die net 'spronginvesteringen' gepleegd hebben om uit te breiden of technische vernieuwingen mogelijk te maken, geldt dat in verhoogde mate.

Voor het gemiddelde glastuinbouwbedrijf vormt arbeid ongeveer een derde van de vaste kosten.

2.4 Vergelijking met concurrenten in het buitenland

Voor we overgaan naar een beschrijving van de ontwikkelingen in de arbeid, vergelijken we in deze paragraaf een aantal aspecten met buitenlandse concurrenten.

We zagen een toenemende internationalisering van de handel en een concentratie van de inkoopmacht van grote afnemers. Die afnemers, met name supermarktketens, kunnen daardoor kiezen uit een groeiend en diverser wordend internationaal aanbod.

Tuinbouwregio's concurreren hierin met elkaar op de verhouding tussen prijs en kwaliteit, de snelheid van levering, het leverbare volume en meer.

In het kader van dit onderzoek richten we ons hier op de arbeid: de loonkosten en de productiviteit.

Voor twee producten maken we een vergelijking met een belangrijke concurrent elders: voor de kleinbloemige roos met Kenia, voor de tomaat met Spanje.

De tomaat

De groenten uit de regio Almería in Zuid Spanje vormen een belangrijke concurrent voor het Westland. Met meer dan 35.000 hectare, overspannen met plastic, beslaat het tuinbouwgebied een oppervlakte van bijna tienmaal het Westland. Het hoogtepunt van de teelt in Spanje ligt in de winter, in Nederland in de zomer. Overlapping vindt plaats in het najaar en vooral in het voorjaar. In beide landen wordt gestreefd naar meer jaarrond teelt, dus de perioden van directe concurrentie zullen zich uitbreiden.

De laatste jaren zijn in concurrentieopzicht voor Nederland gunstig verlopen, omdat het aanbod uit Spanje laag was door virusproblemen en een reeks te koude winters en te warme zomers.

Maar het weer kan omslaan.

We richten ons hier op een vergelijking van loonkosten, arbeidsinzet en productie per oppervlakte-eenheid in beide tuinbouwregio's en maken daarbij gebruik van een onderzoek dat is verricht in opdracht van het Productschap Tuinbouw.⁵⁵

Tabel 2.10: Vergelijking arbeidskosten in tomatenteelt (in euro's)

	Nederland	Spanje
Loonkosten per uur (CAO 2002)		
- inclusief werkgeverslasten vast personeel	13,60	5,00
Index	100	37
Arbeidsinzet in uren per ha		
	10.000	4.400
Arbeidsinzet in personen per ha (jaargemiddelde)	5,6	2,4
Index	100	44
Productie in kg per m ²		
	58	12
Index	100	21
Productie in kg per gewerkt uur		
	58	27
Index	100	47
Berekende arbeidskosten per kg product		
	0,234	0,183
Index	100	78
Kostprijs per kg product (bron: Expertisecentrum LNV; 2001)		
- totaal	0,73	0,50
- arbeid	0,23	0,18

De lonen liggen in Nederland beduidend hoger dan in Spanje, zoals tabel 2.10 laat zien. In Nederland 13,60 euro per uur tegen 5 euro in Spanje, of, zoals de index aangeeft, in een verhouding van 100:37.

Maar wanneer we de arbeidskosten *per kilo tomaat* bezien, dan valt op dat die veel minder schelen dan we op basis van de uurlonen zouden verwachten. Het verschil zit hem in de veel hogere productie per ingezet arbeidsjaar in Nederland. Want hoewel er per vierkante meter (ook) veel meer arbeidsjaren per hectare worden ingezet (meer dan het dubbele), is de opbrengst per oppervlakte meer dan viermaal zo hoog.

In arbeidskosten per uur kan Nederland niet concurreren met Spanje. Het is op het punt van de hoge arbeidsproductiviteit, die, zoals we zagen, samenhangt met technologische ontwikkeling, waar hier het herstel plaatsvindt. Hogere arbeidskosten worden dus gecompenseerd -grotendeels- door hogere arbeidsproductiviteit.

De vergelijking geeft aan dat concurrentie op loonkosten gevoerd kan worden door de loonkosten per uur te drukken, maar dat ook een verhoging van de productiviteit de loonkosten per kilo product omlaag brengt.

Overigens is over de loonkosten per uur meer te zeggen. In de tabel wordt een vergelijking gemaakt tussen de *formeel* afgesproken (CAO) lonen. Dat zijn niet perse de reëel uitbetaalde lonen.

In deel II gaan we uitgebreid in op de aanwezigheid van illegale arbeiders en hun lonen in Nederland.

Hier merken we op dat in Almería onderbetaalde migrantenarbeid op grote schaal voorkomt. In de regio werken in 1999 naar schatting ruim 35.000 migranten, van wie slechts 9.222 ingeschreven staan⁵⁶. Traditioneel werken er vooral Marokkanen, door de jaren heen aangevuld met migranten uit zuidelijker Afrikaanse landen, maar de laatste paar jaar worden zij in hoog tempo ver-

vangen door vooral Oost-Europeanen en - in mindere mate - Latijns-Amerikanen.

Waar het officiële CAO-loon is vastgesteld op 36 euro voor een dag van 8 uur, verdienen volgens de in de regio actieve vakbond SOC⁵⁷ de migranten tussen de 18 en 28 euro per dag, met onderlinge verschillen tussen de nationaliteiten, die daarmee met elkaar concurreren. Poolse en Roemeense arbeiders verdienen het minst. Velen van hen worden per werkdag aangesteld.⁵⁸

De kleinbloemige roos

Een soortgelijke vergelijking kunnen we maken voor de kleinbloemige roos. Nederland heeft in de internationale bloemenhandel nog altijd een dominante positie, met 58% van 's werelds bloemenexport en 53% van de plantenexport in handen.⁵⁹ In de productie zijn echter ook andere landen een steeds grotere rol gaan spelen. Concurrenten in de sierteelt zijn onder andere Israël, Spanje, Kenia en Zimbabwe, maar ook Latijns-Amerikaanse landen.

Kenia is een snelle groeier. Het areaal waarop rozen geteeld worden, heeft zich tussen 1995 en 1999 meer dan verdubbeld van 300 tot 750 hectare. In Nederland is het areaal in diezelfde periode ongeveer gelijk gebleven; van 919 tot 962 hectare. Deels exporteert Kenia zelf, maar voor een groot deel zijn het Nederlandse bedrijven die daar de produceren om het via Nederlandse kanalen te herexporteren.

De belangrijkste reden waarom Nederlandse bedrijven naar Kenia gaan om daar de productie van de kleinbloemige roos te laten produceren zijn de lage lonen. In Kenia is in 2002 de kostprijs voor een dag arbeid 2 dollar, tegen 160 euro in Nederland. We rekenen een wisselkoers van 1:1, waarmee de basisverhouding tussen de lonen op 1:80 komt. Overigens vindt daar wel een bijstelling in plaats doordat de ondernemers in Kenia ook huisvesting en medische kosten voor het personeel dragen.

In tabel 2.11 worden voor een vierkante meter rozenteelt de belangrijkste kostenposten voor Nederland en Kenia vergeleken, zowel in euro's als in het aandeel van elke post ten opzichte van het geheel.

Een belangrijke kostenpost voor Kenia vormen de vervoerskosten naar Nederland. De energiekosten zijn in Kenia door het klimaat veel lager.

Tabel 2.11: kosten rozenteelt per m² in Nederland en Kenia, in euro's en in percentage van het geheel

Kostenpost	Nederland		Kenia	
Materialen/teelt	3,1	5%	6,08	19%
Energie	13,64	22%	0,64	2%
Aflevering (incl. vracht eindbestemming)	4,34	7%	11,2	35%
Arbeid	17,98	29%	6,4	20%
Afschrijving	12,4	20%	2,24	7%
Rente	4,96	8%	1,28	4%
Overige	5,58	9%	4,16	13%
In euro per m ²	62	100%	32	100%

De opbrengst per vierkante meter ligt ongeveer in dezelfde orde van grootte. In Kenia levert een m² 300 tot 400 stelen op, in Nederland is dat 320 stelen. Maar in Kenia worden per hectare 3 tot 5 maal zoveel mensen ingezet, die bovendien

werkweken hebben van 48 uur. Ook hier dus is de arbeidsproductiviteit in Nederland beduidend hoger.

Maar de arbeidskosten en energiekosten zijn in Kenia zoveel lager dat een hogere arbeidsproductiviteit het verschil niet meer goedmaakt. De productie van de kleinbloemige roos verdwijnt daardoor uit het Westland. De rozenteelt hier concentreert zich nu op de grootbloemige roos, die minder arbeid vraagt per vierkante meter.

Overigens vormt de Keniaanse roos concurrentie voor de productie in het Westland, maar profiteert het Nederlandse tuinbouwcluster er wel van doordat teelt en handel grotendeels in Nederlandse handen zijn.⁶⁰

2.5 Werken in het Westland

In de volgende paragrafen beschrijven we de ontwikkelingen in vraag en aanbod van arbeid in de glastuinbouw, in het bijzonder die van het Westland. Daarbij besteden we ook aandacht aan de arbeidsverhoudingen.

Vraag en aanbod van illegale arbeid laten we hier buiten beschouwing. Daar gaan we in deel II uitgebreid op in.

2.5.1 Voor de Tweede Wereldoorlog

Tuinarbeid is lange tijd overwegend gezinsarbeid. Aan het begin van de twintigste eeuw worden op elk bedrijf veel verschillende producten verbouwd.

Daardoor is de arbeidsbehoefte redelijk verdeeld over het jaar. Toch zijn er onvermijdelijke pieken in het werk: vooral in de zaai- en poottijd in het voorjaar en bij de oogst in zomer of nazomer. De omgeving is erop ingericht dat de gezinsleden ingezet kunnen worden. Rond 1900 hebben dochters die in de stad als dienstmeisje werken de afspraak dat ze in piekperiodes vrij zijn. Het schoolverzuim is groot, zowel bij de kinderen van de tuinders als bij die van de werknemers. Tot in de Tweede Wereldoorlog krijgen de twee hoogste klassen van de lagere school 'krentverlof', twee weken in de maand juni.⁶¹ De oogst van gewassen als aalbessen valt in de vakantiemaanden juli en augustus, de kinderen zijn dan 'vrij' om te werken.⁶²

Toch bestaan er naast de typische gezinsbedrijven, waar hooguit alleen in pieken arbeiders worden aangetrokken ook bedrijven waar de tuinder eerder opzichter van het werkvolk is. Aardig is verder te noemen dat ook al vroeg met aannemers gewerkt wordt. In het tuindersblad 'Flora en Pomona' wordt in 1859 gemeld dat 'aan bekwame druivenkrenters buiten den kost, dikwijls een dagloon van 20, 22, 24 en somtijds nog eenige stuivers meer betaald wordt, terwijl anders dat werk, tegen eenen alsmede niet geringe prijs, ook wel bij aanneming plaats heeft.' Aanneemwerk gebeurt vooral bij enkele specifieke werkzaamheden, zoals hier het druivenkrenten. Ook het bossen van peen wordt vaak 'in het aangenomen' uitgevoerd. Vooral de Heijers (inwoners van Ter Heijde, bij Monster) staan bekend als aannemers van het bossen van wortelen.⁶³

Na de Eerste Wereldoorlog, als productie en export groeien, gaan arbeiders in loondienst een groter deel uitmaken in de werkkraft.

Om een beeld te krijgen van de arbeidsverhoudingen in het Westland tussen de twee wereldoorlogen beschrijven we elementen uit de geschiedenis van de onderhandelingen tussen de Diocesane Land- en Tuinbouwbond, de LTB, en de Rooms Katholieke Landarbeiderbond Sint Deusdedit.⁶⁴

Direct na de oprichting van de landarbeidersbond in 1914 worden onderhandelingen ingezet over de lonen, die te laag gevonden worden: 13 gulden per week in de zomer en 11 in de winter. Pas na de oorlog bieden de snel groeiende bedrijfsresultaten ruimte voor loonstijgingen. In 1920 ligt het weekloon op 24 gulden. De lonen in deze sector zijn dan overigens nog steeds lager dan in andere. In de bouwnijverheid bijvoorbeeld verdient een ongeschoolde in datzelfde jaar 30 gulden in de week, bij een arbeidsdag van 'slechts' 9,5 uur. In de tuinbouw werkt men op een arbeidsdag 11 uur.

De lonen lopen op tot 26 gulden in 1926. Alleen in 1923 is een terugval tot 23 gulden, omdat de bedrijfsresultaten in dat jaar tegenvallen.

Op het andere voor de tuinarbeiders belangrijke onderhandelingssterrein, de arbeidstijden, wordt voor de Tweede Wereldoorlog nauwelijks iets bereikt. Volgens de afspraken van 1916 duurt een werkweek 6 dagen, maar is een arbeider verplicht om, zondig, op zondag te werken tegen extra betaling. Een werkdag loopt van 's morgens vijf uur (in het hoogseizoen vier uur) tot 's avonds zeven uur. Op zaterdag wordt een uur eerder gestopt.

Vanaf 1918 wordt er door St. Deusedit geprobeerd om de zaterdagarbeid te bekorten. Pas in 1926 gaan de werkgevers akkoord de werkweek te laten eindigen om 16.00 uur 's zaterdagsmiddags, echter niet in de maanden juni, juli en augustus. Pas na de Tweede Wereldoorlog is een verkorting van de arbeidsweek werkelijk aan de orde.

De internationale crisis na 1929, waardoor de afzet wegvalt en de rentabiliteit van de tuinbouwbedrijven keldert, werkt onmiddellijk door in de lonen. In 1931 zegt de LTB de arbeidsovereenkomst op en stelt een weekloon voor van 22 gulden met de mogelijkheid dat elke twee maanden te herzien. In ruil voor jaarcontracten -rechtszekerheid is in deze tijden van groot belang- gaat St. Deusedit akkoord met de loonsverlaging.

Arbeidsmigranten uit Goeree

Opvallend is dat juist in de crisisperiode arbeiders van buiten worden tewerkgesteld, bijvoorbeeld van de Zuid-Hollandse eilanden, waar de werkloosheidsuitkering bijzonder laag is.

Een schrijven van gemeentebestuur van Naaldwijk aan de tuinders: 'Gedurende het jaar 1930 werd de invloed van de economische crisis ook merkbaar in het Westland. Als gevolg daarvan doet zich thans de werkloosheid gevoelen. Het heeft daarbij onze aandacht getrokken dat in den laatste tijd het aantal werklozen in deze gemeente sterk vermeerderd, terwijl zich toch voortdurend nieuwe arbeidskrachten zich alhier komen vestigen, vanuit ver verwijderde delen van het land. Ons bleek daarbij dat in een aantal gevallen aan Westlanders het werk was opgezegd, waarna arbeiders, veelal ongehuwd, uit andere provinciën in dienst werden genomen, die tegen een lager loon werden tewerkgesteld. Gelukkig vinden dergelijke handelingen, die vooral grote gezinnen het zwaarst treffen, niet systematisch plaats, doch bleef het beperkt tot enkele gevallen. Wij menen U allen erop te moeten wijzen, dat de door ons gewraakte handelwijze zeer funeste gevolgen kan hebben. Als gemeentelijke overheid voelen wij het als plicht aan U in verband met de heerschende crisis en om te geraken tot beperking van het aantal werklozen in onze gemeente, te moeten opwekken om zoveel mogelijk uw vakkundige arbeiders in dienst te houden en in geen geval deze werknemers te doen ontslaan om ze te vervangen door zoogenaamde goedkope krachten uit andere provinciën. Bedenk toch welke grote belangen hierbij op het spel staan. Wij vertrouwen, dat U allen zult meewerken om ook op die wijze de werkloosheid alhier te helpen bestrijden.'⁶⁵

2.5.2 Na de Tweede Wereldoorlog

In de periode voor de Tweede Wereldoorlog is het aanbod van tuinarbeiders vanzelfsprekend en op loopafstand van de tuin geregeld. Generaties volgen elkaar op: zowel in de tuindersfamilies als in de tuinarbeidersfamilies. Hoewel duidelijk onder invloed van de stand van zaken op de markt, worden kwesties als lonen en arbeidstijden vooral direct geregeld tussen de tuinders en landarbeiders en hun organisaties zelf.

De naoorlogse periode zal een ander beeld te zien geven.

De eerste jaren: voldoende arbeid lijkt gewaarborgd

In eerste instantie lijkt het arbeidsaanbod voldoende. In 1955 constateert het Landbouw-Economisch Instituut na een onderzoek⁶⁶: 'Indien de behoefte aan arbeidskrachten blijft dalen in een zelfde tempo als na 1947 het geval is geweest, dan is de arbeidsvoorziening in het Westland gemakkelijk gewaarborgd'. De afname van de behoefte wordt verklaard door de toegenomen mechanisatie en rationalisatie van het werk.

Een belangrijke groep werkkrachten wordt in deze dagen gevormd door jongens, veelal zonen van tuinbouwarbeiders of tuinders, die na hun schooltijd in de tuin gaan werken. Voor hedendaagse begrippen is dat jong. Tot de invoering van de achtjarige leerplicht in 1950 beginnen de jongens op hun 12de, in de periode van het onderzoek van het LEI met 14 jaar.

Jongens onder twintig jaar vormen in deze dagen twintig procent van de vaste arbeidskrachten. In 1955 kiest nog 58% van de zonen van tuinarbeiders, in ieder geval voor de eerste jaren, het beroep van de vader. Ze beginnen in de tuinbouw en kiezen daarna een beroep dat aantrekkelijker is. 'Het tuinarbeidersberoep krijgt als het ware karaktertrekken van een doorgangshuis voor jongeren', merken de samenstellers van het rapport op.

De *jeugdlonen* liggen in de tuinbouw relatief gunstiger. Een jongen van 18 kan als geoefend arbeider (en ze hebben dan vaak al meer dan 3 jaar ervaring) 47 gulden per week verdienen. In de metaal ligt het loon voor een achttienjarige op 34 gulden. Voor volwassenen draait de situatie om, voor hen komt een weekloon op 73 gulden, tegen 78 gulden in de metaal.

Het rapport dat de situatie van 1955 beschrijft ziet de arbeidstoevoer als een stabiele situatie. Weliswaar stromen veel jongeren door naar andere beroepen (slechts rond de 20% blijft na zijn 30ste tuinarbeider) vanwege de lonen, ongunstige arbeidsvoorwaarden, weinig promotiekansen, lange werkdagen en zwaar werk, maar de inschatting is dat er voldoende elasticiteit in het aanbod blijft.

De tuinders werken graag met de jongeren, ze zijn 'gezeglijk'. De ouders zijn van mening dat het er niet zoveel toe doet wat een jongere tot zijn 20ste á 25ste jaar doet. Vaak worden ze voor die leeftijd in andere beroepen toch niet aangenomen.

De zestiger jaren: vraag en aanbod scharen uit elkaar

Het optimisme van de onderzoekers in 1955 dat de arbeidsvoorziening in het Westland makkelijk gewaarborgd zal blijven, blijkt tien jaar later achterhaald.

De jongens, die zo'n groot deel van het naoorlogs personeelsbestand vormen, beginnen steeds meer te kiezen voor andere beroepen en ze blijven langer op school. De leerplichtverlenging van 1950 zal nog twee keer een vervolg krijgen, in 1969 tot 9 jaar en in 1975 tot 10 jaar onderwijs.

Ook kinderen van tuinders en tuinarbeiders keren vaker niet terug op de tuin-derij. Werknemers in de tuinbouw vertrekken naar de omgeving van de tuinbouwgebieden om te werken in andere sectoren, soms nog verbonden aan de tuinbouw, zoals transportbedrijven, maar vaker ook verder weg. Een beeld van het waarom krijgen we uit een onderzoek uit 1974⁶⁷, waarin onder meer 84 ex-tuinarbeiders wordt gevraagd naar hun motieven om de tuinbouw te verlaten en naar hun mening over de voorwaarden van hun nieuwe werkring. De motieven wijken niet veel af van die van de jongeren die een kleine twintig jaar eerder doorstroomden naar andere beroepen. In het algemeen vinden de ex-tuinarbeiders dat ze er door van beroep te veranderen op vooruit zijn gegaan. De werkweek is korter, het werk zelf schoner, gevarieerder en lichter, de promotiekansen en beloning zijn beter. Verder worden het werktempo en de aanvangstijden van het nieuwe werk gunstiger beoordeeld en men voelt zich zelfstandiger. De kans op werkloosheid acht men iets kleiner. Vijftig procent van de ex-tuinarbeiders wil onder geen enkele voorwaarde meer in de tuin werken

De aanvankelijke verwachting dat de automatisering een terugloop in de arbeidsbehoefte met zich mee zal brengen wordt op termijn niet waargemaakt. Weliswaar kunnen in de loop der tijd steeds meer handelingen vervangen worden, maar door de groei van de productie per vierkante meter neemt de behoefte aan arbeid per oppervlakte zelfs toe.

We zagen al eerder voor bijvoorbeeld de tomaat een groei in opbrengst per vierkante meter; van 6,5 kilo rond 1950, via 18 kilo in 1980, naar 44 kg in 1999. Omdat toch veel werkzaamheden alleen handmatig verricht kunnen worden, neemt daarmee ook de arbeidsbehoefte toe. We springen met de volgende tabel al wat verder vooruit in de toekomst, omdat we over eerdere jaren geen cijfers hebben. Tabel 2.12 geeft voor 6 gewassen een beeld van de groei van de arbeidsbehoefte als gevolg van de productiestijging. Daarbij vragen bloemen gemiddeld meer arbeid dan groenten. De uitbreiding van het areaal bloemen die in de loop der tijd plaatsvindt, zoals we in paragraaf 2.2 zagen, brengt een hogere arbeidsbehoefte met zich mee.

Tabel 2.12: Arbeidsbehoefte glastuinbouw van de 6 belangrijkste gewassen (in arbeidsjaar/10000m²)⁶⁸

	1987	1992	1997	2000
Paprika	3,0	3,8	4,2	4,5
Tomaat	4,6	4,7	5,2	5,4
Komkommer	3,5	3,9	4,4	5,5
Roos kleinbloemig	7,7	7,0	10,0	8,9
Roos grootbloemig	5,8	7,1	6,5	6,2
Chrysant	3,5	3,2	3,2	3,2
Gerbera grootbloemig	4,1	6,1	5,0	4,8
Gerbera kleinbloemig			7,1	7,4

Vanaf midden jaren zestig begint de bezorgdheid over de arbeidsvoorziening. In 1964 signaleert een studienota van de drie centrale landbouworganisaties voor het eerst een teruggang van het arbeidsaanbod. Vanaf 1967 wordt dit periodiek bevestigd door de enquêtes die het Gewestelijk Arbeidsbureau Naaldwijk jaarlijks uitvoert in het Westland. Tussen 1968 en 1971 verlaat per jaar tussen de 14% en 17% van de tuinarbeiders de sector.

Halverwege de jaren zestig zijn vraag en aanbod zover uit elkaar gelopen dat aanvulling van buiten de regio en zelfs in het buitenland gezocht wordt. In 1969, als tuinders al begonnen zijn in Marokko en Turkije arbeiders te werven, wordt de Commissie Personeelsvoorziening Tuinbouw opgericht. Die moet zich buigen over de arbeidstekorten. Een voornemen is om de glastuinbouw tot een aantrekkelijke bedrijfstak te maken. Een praktische taak voor de commissie ligt ook in het bieden van assistentie bij het afsluiten van wervingscontracten. In hoofdstuk 4 gaan we daar verder op in. Hier merken we nog op dat de vakbonden in 1970 uit de commissie stappen omdat ze kritiek hebben op de eenzijdige gerichtheid op de werving van arbeiders die niet te hoge eisen stellen. Zij willen in de eerste plaats een verbetering in de sector zelf.

Ontwikkelingen arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden 1945-1985

Ontwikkelingen in de CAO's

Lonen en werktijden waren in de vooroorlogse jaren de terugkerende onderwerpen in de onderhandelingen tussen St. Deusdedit en de Land en Tuinbouwbond geweest. Ook in de jaren na 1945 blijven dit de kernpunten.. Maar de onderhandelingen worden niet meer op Westlandse schaal gevoerd. Tussen 1945 en 1968 worden de lonen vastgesteld door de overheid, in het kader van de voor de wederopbouw bepaalde geleide loonpolitiek. Dat wordt opgevolgd door een systeem van centrale CAO's.

Uitvoering en controle van het loonbeleid liggen in de naoorlogse jaren in handen van het College van Rijksbemiddelaars. In 1949 staat het College voor het eerst een lichte loonsverhoging toe. Dan doen ook de begrippen 'vakarbeider' en 'ongeschoolde' hun intrede en wordt een begin gemaakt met een functieclassificatieonderzoek. De vakvolwassen leeftijd wordt in verband met het vakonderwijs vastgesteld op 23 jaar. Om het volgen van vakonderwijs extra te stimuleren worden diplomatoeslagen ingevoerd.

Het betalen naar vakbekwaamheid, vakantiedagen en de vrije zaterdag worden in de tuinbouw later ingevoerd dan in andere sectoren. Zo is het opnemen van vakantietoeslagen in de CAO in 1948 al toegestaan, maar gebeurt het in de tuinbouw pas zes jaar later, in 1954

De vrije zaterdag wordt maar moeizaam verworven. Met het einde van de Tweede Wereldoorlog was wel al overeenstemming bereikt over de vrije zaterdagmiddag. Behalve in mei en juni, wanneer nog wordt doorgewerkt, is de zaterdag om 13.00 afgelopen. In 1947 wordt dat vervroegd tot 12.00 uur, maar het uur minder moet wel in de rest van de week ingehaald worden.

De tuinders willen lange tijd niet aan de vrije zaterdagochtend, om hun producten ook op zaterdag via de veilig te kunnen afzetten. In 1962 komt het uiteindelijk tot een akkoord, waarin in 13 vrije zaterdagen is voorzien, plus 26 vrije middagen die voor vrije zaterdagen kunnen worden ingeruild.

In 1965 wordt de werkweek vastgesteld op 45 uur en later, in 1975, verder bekort tot veertig uur.

Tegen 1970 beginnen de lonen van de tuinbouw in de pas te lopen met die in andere sectoren. Al snel daarna brengen de economische crises van de jaren zeventig een periode van loonmatiging en in 1977 komt aan reële loonsverhogingen een einde. De achterstand van de landbouw ten opzichte van andere sectoren is dan nog niet weggewerkt.

In 1980 wordt in de tuinbouw-CAO een akkoord bereikt over een nieuw functieclassificatiesysteem. Behalve voor ongeschoolden, waarvoor het minimumloon blijft gelden, worden gevarieerde loonstijgingen doorgevoerd. Vakbekwaamheid en arbeidservaring worden gehonoreerd met een hoger loon. Dat het lukt om dit erdoor te krijgen ondanks een algemeen loonmatigingsbesluit komt door het personeelstekort in de tuinbouw.

De formele arbeidsweek zal nog tweemaal worden verkort. In 1983 leveren werknemers 4% van de prijscompensatie in om de werkweek te kunnen verkorten tot 39 uur en de VUT-gerechtigde leeftijd te verlagen tot 61 jaar. In 1985 wordt in de CAO een compromis gesloten waarin de week wordt teruggebracht tot 38 uur, maar waarbij de arbeidsdag in piekperioden langer moet kunnen zijn. In deze CAO worden de jeugdlonen aanzienlijk verlaagd.⁶⁹

Het lijkt erop dat daarmee de conflictstof rond lonen en arbeidstijden van vóór de Tweede Wereldoorlog grotendeels is wegonderhandeld. We zullen later zien dat ze in andere vormen weer terugkeert.⁷⁰

De jaren negentig: blijvende problemen op de arbeidsmarkt

In 1992 wordt in het rapport van de Commissie Personeelsvoorziening Tuinbouw⁷¹ (opnieuw) het personeelsprobleem geconstateerd waarmee de tuinbouwsector al jarenlang kampt. Hoewel dit zich (in de hele tuinbouw, waaronder ook asperge- en bollenteelt) het sterkst voordoet bij seizoensarbeid, wordt ook de personeelsvoorziening op het vlak van de *structurele* arbeidsbehoefte problematisch genoemd. Het Westland heeft met name op dit laatste vlak een probleem. Vooral het verloop is groot. Kennelijk is de concurrentiepositie van de tuinbouw op de arbeidsmarkt onvoldoende om de werknemers te kunnen vasthouden, stelt het rapport.

Het rapport richt zich vooral op het tegengaan van illegale tewerkstelling en stelt daarop een inspanning voor van alle betrokken partijen, waaronder ook opsporingsorganen (waarover later meer). Maar vooral de sector zelf dient zich meer met arbeidsmarktaspecten bezig houden. De tuinders richten zich te vaak eenzijdig op productietechnische aspecten van het tuinbouwwezen (technische innovatie, afzetmogelijkheden, ontwikkeling rentabiliteit), aldus het oordeel van de commissie.

De aanbevelingen richten zich op het mobiliseren van het regionaal en landelijk arbeidsaanbod. Bij Arbeidsvoorziening Den Haag/Delft, direct naast het Westland, staan in 1992 38.000 werklozen ingeschreven. Actieve bemiddeling in EG-lidstaten bij seizoenspieken moet als reële optie worden beschouwd, aldus de commissie.

Om de inzet van werklozen beter mogelijk te maken moeten nieuwe (regionale) structuren opgezet worden die als schakels fungeren tussen tuinders en instellingen als sociale diensten en arbeidsbureaus. Op deze wijze kan ondersteuning gegeven worden bij het aannemen van personeel. Zo kunnen ook arbeidspools opgezet en gecoördineerd worden. De RBA's gaan zich in hun werkplannen actief richten op de tuinbouwconcentratiegebieden.

In 1993 wordt het pakket aanbevelingen ondertekend door alle partijen⁷² die eraan meegewerkt hebben. Zo ontstaat het Tuinbouwakkoord.

Maar tien jaar later, in 2002, worden opnieuw spanningsvelden rond de arbeidsvoorziening in de sector beschreven, ditmaal in de in opdracht van het

Ministerie van Economische Zaken opgestelde Arbeidsradar Glastuinbouw⁷³. Het is een uitgebreid rapport op basis van (vooral) een telefonische enquête onder 322 glastuinders in vier regio's: het Westland, de Kring, Aalsmeer en Noord- Limburg/Noord-Brabant.

Landelijk geeft ruim een kwart van de geënuquêteerde ondernemers aan dat de problemen met de personeelsvoorziening zo groot zijn dat het bedrijf eronder lijdt. Bijna driekwart van de ondernemers had in 2000 moeite met het vinden van ongeschoold personeel. Het gaat volgens deze ondernemers - zeker bij tijdelijke plaatsen - in belangrijke mate om een kwantitatief probleem: er is überhaupt te weinig aanbod in hun regio. Daarnaast geven zij ook kwalitatieve problemen aan: het aanbod dat er is, beschikt niet over de gewenste vaardigheden en/of motivatie.

En hoewel het verloop van werknemers in de glastuinbouw in het rapport enerzijds niet groot genoemd wordt (in 1998 een instroom van 5,5 en een uitstroom van 5%; in 2000 ligt dat op 8 en 5,5%) heeft anderzijds toch ruim de helft van de ondernemers in de voorafgaande drie jaar te maken gehad met verloop van vast personeel. Zij verklaren dit vanuit de beperkte loopbaanmogelijkheden in hun bedrijven, de inhoud van het werk en het gebrek aan afwisseling. De Arbeidsradar constateert dat problemen met de arbeidsvoorziening in het Westland sterker spelen dan in andere regio's, waar de reguliere arbeidsmarkt meer ruimte biedt.

Het rapport constateert een grote toename van uitzend- en inleenarbeid na 1998. In de glasgroenten vindt tussen 1998 en 2000 meer dan een verdubbeling plaats, met 112,1% erbij. Bij glasbloemen groeit het aandeel met 58,9%.

Opvallend is dat in het Westland (nog) meer dan in de andere regio's met inleenkraften wordt gewerkt. Relatief veel bedrijven (26%) werken zelfs *zonder* vast personeel. In deze regio zijn ook meer bedrijven die voor 50% of meer voorzien in hun personeelsbehoefte met behulp van inleenarbeid.

Tweederde van alle ondernemers is tevreden met de verhouding tussen vast en flexibel personeel zoals die nu in hun bedrijf bestaat. Eenderde dus niet. Van alle ondernemers zegt 25% liever met vaste krachten te willen werken. Negen procent wil liever meer met tijdelijke krachten werken. Er is dus (landelijk gezien) meer behoefte aan grotere continuïteit dan aan grotere flexibiliteit. Er zijn hier verschillen tussen bedrijfstypen: in glasbloemenbedrijven is meer behoefte aan continuïteit, in de grootste glasgroentenbedrijven juist meer behoefte aan flexibiliteit.

Ook op dit punt neemt het Westland als regio een aparte positie in: hier wordt over het algemeen meer een behoefte aan flexibiliteit waargenomen.

De achtergronden voor de verschillende behoeften zijn interessant. In de voorkeur voor vaste krachten herkennen we deels de wensen van de tuinders in de jaren tachtig: vaste krachten zijn breder inzetbaar, leveren beter werk af en zijn beter gemotiveerd. Investerings in inwerken, instructie en opleidingen leveren bij vaste krachten meer rendement op. Vaste krachten geven de werkgevers zekerheid dat ze altijd over voldoende personeel kunnen beschikken. Verder wordt genoemd dat het werken met vaste krachten mogelijke problemen met illegaliteit kan voorkomen. Tijdelijke krachten komen tegemoet aan de wens om het personeelsbestand zo optimaal mogelijk op de bedrijfsdruk af te stemmen omdat mensen niet het hele jaar nodig zijn en om pieken beter op te vangen; ze zijn daarbij makkelijker te ontslaan. Vast personeel brengt grotere risico's mee ten aanzien van ziekte en arbeidsongeschiktheid (9 van 10 ondernemers noemen dit argument).

De onderzoekers melden dat vooral in het Westland vaker dan elders *langere* tijd met HAL-bedrijven⁷⁴ wordt gewerkt, om tijdelijke arbeid voor langere perioden te leveren. Daarmee combineren tuinders de voordelen van beide soorten krachten.

De Arbeidsradar constateert dat glastuinders en reguliere arbeidsvoorziening steeds meer uit elkaar zijn gegroeid. Waar de relatie nooit optimaal is geweest, lijken de partijen elkaar de afgelopen jaren soms echt de rug te hebben toegekeerd. Aangehaald wordt een combinatie van omstandigheden: een grote schaarste aan regulier arbeidsaanbod, slechte ervaringen met reguliere arbeidsbemiddeling in het verleden, de sterke opkomst van particuliere arbeidsaanbieders zoals uitzendbureaus en handmatige loonbedrijven, illegale praktijken in de arbeidsbemiddeling en de keuze van een deel van de ondernemers zelf om aan die praktijken mee te doen.

Tuinbouwondernemers doen nauwelijks zaken met arbeidsvoorziening en verwachten ook niet dat arbeidsvoorziening veel voor hen kan betekenen. Via de Centra voor Werk en Inkomen (CWI's) zijn geen geschikte mensen meer te krijgen, zo stellen de tuinders, in ieder geval geen gemotiveerde mensen. Ze verwachten bij de inzet van werklozen problemen rond motivatie, verloop, verzuim en ziekte en willen de risico's die dat met zich meebrengt niet nemen. Er is veel vraag vanuit de sector, maar weinig aanbod vanuit Arbvo/CWI's. Ook bij arbeidsvoorziening erkent men dit gegeven. Er is te weinig aanbod van laaggeschoolden, met name in de landelijke gebieden in het westen van het land. Hoewel in de grote steden veel laaggeschoolden ingeschreven staan, zijn die moeilijk naar de glastuinbouw te bemiddelen.

Het rapport refereert aan een aantal bemiddelingsinitiatieven dat weinig bemoedigende resultaten laat zien. Een project voor asielzoekers in het Westland heeft geen succes omdat er te weinig kandidaten zijn die willen meedoen. In 2001 wordt in het Westland een leerwerkproject voor laaggeschoolden opgezet waar honderd bedrijven aan meewerken die een betaalde baan in de glastuinbouw kunnen aanbieden. Na veel inspanningen door diverse partijen blijven uiteindelijk slechts twee geschikte kandidaten over. Pogingen om scholieren voor een toekomstige baan in de glastuinbouw te interesseren leveren ook weinig resultaat op.

Waar de tuinders kritisch zijn ten aanzien van werklozen, geven ze tegelijkertijd aan dat het hunzelf niet erg lukt om het werk aantrekkelijk te maken door meer afwisseling. Het werk in de kassen is nu eenmaal sterk uitgesplitst, routinematig en eentonig, daar valt weinig aan te doen, zo stellen de ondernemers. De bedrijven zijn gespecialiseerd wat betreft type product en vaak ook nog wat betreft handelingen die aan het product moeten worden verricht. Tussen bedrijven en binnen bedrijven is vaak sprake van een sterke arbeidsdeling.

De Arbeidsradar constateert een tweezijdig effect van de schaalvergroting die steeds meer zijn beslag krijgt. Door de rationalisering vindt een vereenvoudiging van het uitvoerende werk plaats. Tegelijkertijd ontstaan er nieuwe functies boven en rondom het uitvoerende niveau. Het gaat dan om managers die tussen ondernemer en uitvoerend personeel instaan en om gespecialiseerde stafmensen voor zaken als inkoop, verkoop, marketing, automatisering, financiën, personeelszaken en meer. Maar dit effect vindt vooral plaats bij de grootste bedrijven, van 5 hectare glas en meer.

Inzoomen op inleenwerk/flexibiliteit

Met het rapport van de Commissie Personeelsvoorziening Tuinbouw in 1992 en de Arbeidsradar van 2002 hebben we in grote lijnen een beeld van een decennium.

We gaan hier in op de toename van het inleenwerk die door de Arbeidsradar wordt gesignaleerd.

Het is niet zo dat loon- of aanneemploegen op zich een nieuw verschijnsel zijn. We zagen dat in de 19de eeuw al werk 'in het aangenomene' wordt uitgevoerd. Het eerder aangehaalde onderzoek van Van Leeuwen in 1977 wijst op een aandeel van 23% van de bedrijven dat delen van het werk uitbesteedt aan aanneembedrijven. Het gaat daarbij vaak om specifieke taken in de tomatenteelt, maar vooral ook om grondsmetten en grondbewerking.

In de jaren negentig wordt ook 'gewoon' werk steeds vaker uitbesteed.

In dit decennium neemt inleenwerk gestaag toe. Aparte gegevens over de glastuinbouwsector zijn er pas vanaf 1998. Tabel 2.13 laat cijfers zien vanaf 1992 voor de *tuinbouwsector als geheel*, waarvan overigens de glastuinbouw in werkgelegenheid wel een belangrijk deel van de werknemers uitmaakt; van de werknemers in vaste dienst in de tuinbouw werkt in 2000 59% in de glastuinbouw.

Tabel 2.13: Totale werkgelegenheid en niet regelmatige arbeid in de tuinbouw in aantallen werknemers⁷⁵

	Totale werkgelegenheid	Inzet niet regelmatige arbeid	
1992	67.483	6.156	9%
1993	66.813	6.195	9%
1994	64.898	5.465	8%
1995	63.989	6.329	10%
1996	64.293	7.435	12%
1997	61.635	7.034	11%
1998	66.696	7.300	11%
1999	62.376	7.134	11%
2000	69.100	9.196	13%
2001	66.682	9.525	14%
2002	65.896	10.565	16%

Bron: CBS

Over de jaren 1998 en 2000 zijn er cijfers van de glastuinbouwsector apart.⁷⁶ De percentages in de tabel geven slechts een indicatie. Hier vallen onder het 'totaal arbeidskrachten' de werknemers, inclusief de ondernemer en meewerkende gezinsleden en tijdelijke krachten, maar exclusief de inleenkrachten. Het *percentage* inleenarbeid slaat op de *arbeidsjaren* inleenarbeid ten opzichten van het *totaal arbeidskrachten*'. Eigenlijk kan dat niet, immers, tijdelijke krachten werken minder dan een arbeidsjaar, de ondernemers vermoedelijk meer. Maar er is wel aan te zien dat de inleenarbeid in relatieve zin een forse sprong maakt. In absolute zin neemt in deze periode de inleenarbeid in de glasbloemen met 59% toe en in de glasgroenten zelfs met 112%.

De cijfers hiervoor geven het *landelijke* gemiddelde aan. De opmerkingen uit de Arbeidsradar maken aannemelijk dat het aandeel inleenkrachten in het Westland in beide jaren hoger ligt.

Ter vergelijking nog: landelijk gezien, voor alle economische sectoren samen, neemt het totaal aantal uitzenduren tussen 1998 en 2000 toe met 2%.⁷⁷

Tabel 2.14

	1998	2000
Glasgroenten		
totaal arbeidskrachten	21814	21767
Arbeidsjaren inleenarbeid	2145	4550
% inleenarbeid ten opzichte van totaal arbeidskrachten	9,8 %	20,9 %
Glasbloemen		
totaal arbeidskrachten	38261	39622
Arbeidsjaren inleenarbeid	2590	4115
% inleenarbeid ten opzichte van totaal arbeidskrachten	6,8 %	10,4 %
Totaal tuinbouwsector		
totaal arbeidskrachten	113225	115032
Arbeidsjaren inleenarbeid	6702	10573
% inleenarbeid ten opzichte van totaal arbeidskrachten	5,9 %	9,2 %

De toename van het uitzendwerk vindt plaats tegen een aantal verschillende achtergronden.

Het gegeven dat in het Westland het aantal bij de Kamer van Koophandel ingeschreven uitzendbureaus na juli 1998 in een aantal maanden toeneemt van enkele tientallen tot meer dan 1600 is direct terug te leiden tot nieuwe wetgeving. Met de invoering van Wet allocatie arbeidskrachten door intermediairs (WAADI) vervalt op 1 juli van dat jaar de bestaande vergunningsplicht voor uitzendbureaus en andere intermediairs, evenals overigens de termijn waarin arbeidskrachten ter beschikking kunnen worden gesteld.

De Waadi wordt ingevoerd omdat de bestaande regelgeving rond het vergunningstelsel als te rigide beschouwd wordt en daarmee belemmerend voor een optimaal werkende arbeidsmarkt. Verder worden controle en handhaving van de bestaande regels niet of slechts tegen aanzienlijke kosten mogelijk geacht. Tegen geconstateerde overtredingen wordt niet of nauwelijks opgetreden, waardoor het systeem aan geloofwaardigheid verliest. Vandaar de keuze voor deregulering.

Overigens houdt de wet de mogelijkheid open om sectorspecifieke regelingen te treffen.

Een andere achtergrond wordt door de Wageningse onderzoekers verder belicht: de wijzigingen in de wetgeving rond ziekte en arbeidsongeschiktheid. Na de discussies die ontstaan door de toename van het aantal arbeidsongeschikten in de jaren tachtig, zijn in de tweede helft van de jaren negentig jaren verschillende wijzigingen ingevoerd in de Ziektewet en de WAO. De Ziektewet is vervangen door een reeks wetten en regels die door middel van financiële prikkels werkgevers en werknemers moeten aanzetten het ziekteverzuim tegen te gaan. Een belangrijke wijziging komt met de Wet uitbreiding loondoorbetalingsplicht bij ziekte (Wulbz) in 1996, waardoor werkgevers verplicht worden één jaar lang het loon door te betalen van zieke werknemers. De verwachting is dat werkgevers meer werk zullen maken van preventie en begeleiding. Daarbij is eveneens, of misschien vooral, het doel misbruik of oneigenlijk gebruik van ziektegeld door werkgevers tegen te gaan.⁷⁸ Een andere belangrijke wet in dit kader volgt twee jaar later, in 1998. De Pemba, de Wet premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheid, legt de kostenverantwoordelijkheid

voor de eerste vijf jaar arbeidsongeschiktheid bij de werkgevers. Ze kunnen kiezen om 'eigen risico-drager' te worden, waarbij ze zelf geheel financieel verantwoordelijk zijn voor de eerste vijf jaar WAO-uitkering, of om een verzekering af te sluiten bij een uitvoeringsinstelling.

Beide wetten leggen dus veel grotere financiële risico's bij de werkgever dan voorheen. Met het werken met tijdelijke krachten kan dat risico vermeden worden. De onderzoekers constateren dan ook dat uitbesteding van werk om die reden toeneemt, ten koste van vaste arbeidsplaatsen.

Met de Waadi en de regelgeving rond ziektekosten is nog niet verklaard waarom de toename van inleenwerk in de glastuinbouw zoveel groter is dan het landelijke gemiddelde, zoals we zojuist zagen. De groei in glasbloemen met 59% en in de glasgroenten met 112% ligt respectievelijk dertig tot vijftig maal hoger dan het landelijk gemiddelde.

De Arbeidsradar noemt een aantal factoren die glastuinbouwspecifiek zijn: de arbeidsdeling die uit de automatisering voortkomt maakt het makkelijker op delen van het werk werkkrachten van buiten in te zetten. Daarnaast is het financieel aantrekkelijk om werkkrachten alleen in te zetten op momenten dat ze nodig zijn. In deze zin is het opvallend dat de inleenarbeid zo bijzonder groeit in de glasgroenten. Het is de subsector die - relatief - het minst rendabel is. Het is ook de sector waar robotisering van een aantal handelingen het eerst verwacht wordt.

Hogere gezondheidsrisico's bij uitzendwerk

Het is wat wrang dat een fenomeen dat o.a. toeneemt omdat werkgevers de verantwoordelijkheid voor ziektekosten willen vermijden als zodanig hogere risico's voor de gezondheid met zich meebrengt.

In een onderzoek dat in 2001 in opdracht van het Productschap Tuinbouw wordt verricht⁷⁹ naar de arbo-risico's in de sector staat de fysieke belasting door repeterende bewegingen in het werk nummer één op een lijst van tien. Deze bewegingen doen zich voor bij een groot deel van de werkzaamheden, zoals oogsten, sorteren, knippen, planten, enzovoort. Het herhaald uitvoeren van dezelfde handelingen zonder voldoende afwisseling of rust kan schade aan het bewegingsapparaat veroorzaken. In tegenstelling tot andere sectoren waar veelal sprake is van seizoensgebonden handelingen, komt dit soort handelingen in de glastuinbouw het hele jaar voor.

Het rapport verwijst naar de trend waarbij enerzijds door schaalvergroting en de daarmee gepaard gaande automatisering een aantal fysiek belastende handelingen wegvalt en waar aan de andere kant steeds meer werkzaamheden worden uitbesteed aan gespecialiseerde bedrijven. De 'minder gunstige' werkzaamheden worden niet meer uitgevoerd door de eigen werknemers, wat voor hen positief is, maar de eenzijdigheid van het werk neemt daardoor wel flink toe bij de ingehuurd krachten.

Hoewel het onderzoek zich richt op vaste arbeiders en niet op inleenkrachten, verklaren de onderzoekers toch vanuit deze ontwikkeling het hogere ziekteverzuim bij loonbedrijven. In 2000 is dat daar 11,3%, terwijl het in dat jaar voor de glastuinbouw als geheel op 3,8% ligt.

Het gaat er minder diep op in, maar ook een rapport van de Arbeidsinspectie in deze periode⁸⁰ legt een verband tussen de repeterende bewegingen, fysieke belasting en gezondheid. Bijna de helft van de WAO-instroom uit de glastuinbouw wordt veroorzaakt door aandoeningen aan rug en ledematen. Het ziekte-

verzuim in de glastuinbouw als gevolg van fysieke klachten ligt tweemaal zo hoog als het landelijke gemiddelde over alle sectoren.

Flexibilisering als strijdpunt in de CAO

De hiervoor besproken ontwikkelingen in het laatste decennium reflecteren zich in de CAO-onderhandelingen. De flexibilisering komt in de jaren negentig aan twee kanten aan de orde. Naast de CAO voor de reguliere werkers wordt de inzet van inleen- en uitzendwerk een belangrijk punt. Waar het de vakbonden lukt om het uitzendwerk in de sector te laten voldoen aan voorwaarden van de CAO-glastuinbouw, halen de werkgevers een versoepeling van de CAO binnen op het terrein van flexibeler arbeidstijden. Veel uren die vroeger als overuren werden bestempeld, horen nu tot de gewone werktijden. Meer werk in één periode kan geruild tegen minder werk in een andere. Wat eerder uren waren waarover toeslagen moesten worden betaald, zijn nu gewone werkuren geworden. Ook het functieclassificatiesysteem laat een wijziging zien. De opgebouwde ervaring in het werk wordt bij wisseling van een werkgever niet zomaar meer meegenomen in de beloning.

Toekomstverwachtingen in de arbeidsbehoefte

In hoofdstuk 2.2 zagen we de toekomstverwachting ten aanzien van de technische innovatie in een aantal producten. Door robotisering van handelingen en bijvoorbeeld opbosautomaten wordt een afname van arbeidsbehoefte per oppervlakte eenheid verwacht. Voor een aantal producten is dat aanzienlijk, zoals bij de chrysant en de tomaat, waar de arbeidsbehoefte met bijna de helft kan afnemen. Voor andere producten is die afname minder. Toch blijft er, zeker de eerste jaren, nog veel werk voor mensenhanden. De Wageningse onderzoekers spraken een vertegenwoordiger van Plantum NL⁸¹ die opmerkte dat dit stadium van automatisering in eerste instantie juist kan leiden tot een toename van routineuze, handmatige arbeid. Volgens hem moet de echte automatiseringsslag in de glastuinbouw, waarin ook het meeste routinewerk is weggeautomatiseerd, nog komen.

Enkele conclusies:

Vanaf midden jaren zestig jaren wordt herhaald geconstateerd dat er een probleem ligt rond de arbeidsvoorziening in de glastuinbouw. In beloning en arbeidstijden, afwisseling in het werk en loopbaanontwikkeling verliest de sector de concurrentie met andere sectoren. Lonen en werktijden beginnen in de CAO rond 1970 meer in de pas te lopen. Tegelijkertijd vindt door de toenemende automatisering een toename van een-tonig routinewerk plaats. In de jaren negentig neemt de inzet van inleenkrachten toe, mede als gevolg daarvan, maar aan het eind van het decennium eveneens onder invloed van de invoering van de Waadi en wetgeving die de verantwoordelijkheid voor kosten ten aanzien van ziekte en arbeidsongeschiktheid meer bij de werkgever legt.

Hoofdstuk 3

Het vreemdelingenbeleid

De ontstaansgeschiedenis van de illegaal

In het voorgaande hoofdstuk stond de glastuinbouw als economische sector centraal. We eindigden dit hoofdstuk met de ontwikkelingen in vraag en aanbod van de arbeid.

In dit hoofdstuk gaan we in op het overheidsbeleid ten aanzien van arbeidsmigratie. Bij de beschrijving van de geschiedenis van dit beleid bezien we zowel de achterliggende motieven als de uitvoering. We staan uitgebreid stil bij de instrumenten die gehanteerd worden om illegale tewerkstelling te bestrijden, zowel ten aanzien van de werknemers als van de (illegale) werknemers.

We zullen zien dat illegaal niet altijd illegaal geweest is en dat ook de invulling van dat begrip in de loop der tijd een verandering heeft ondergaan.

3.1 Arbeidsmigratie is geen nieuw verschijnsel

Arbeidsmigratie is van alle tijden. De Turken, Marokkanen en anderen die in dit onderzoek een hoofdrol spelen, worden in de negentiende eeuw voorafgegaan door Belgen, Duitsers, Fransen, Zwitsers die zich in de stad Den Haag vestigen. Ze vinden werk in de huishouding, in de horeca, in de prostitutie en daarnaast nog in een scala van andere beroepen.¹

In zekere zin is er ook altijd wel een vreemdelingenbeleid geweest, al ligt dat in aanvang bij de steden zelf. Afhankelijk van de stand van de werkloosheid in de stad of van de toestroom van vreemdelingen wordt het beleid bepaald. Van nationaal beleid is lange tijd nauwelijks sprake. In de grondwet van 1815 van het Koninkrijk der Nederlanden (waar dan nog het huidige België toe behoort) staat slechts: 'Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hetzij ingezetenen of vreemdelingen, hebben gelijke aanspraak op bescherming van persoon en goederen'.

In de eerste grondwet van het huidige Nederland, in 1848, wordt daar weinig van afgeweken. Maar de verslechterende economische omstandigheden in diezelfde jaren veertig, waarbij tegelijkertijd veel buitenlandse arbeiders, vooral Duitsers, blijven komen én de revoluties die in verschillende Europese steden uitbreken leiden een jaar later tot een aparte vreemdelingenwet. In de wet van 1849 wordt vastgelegd dat het weren van armlastige vreemdelingen de hoogste prioriteit heeft. De twee belangrijkste criteria voor toelating zijn 'voldoende middelen van bestaan' en geen gevaar voor de 'publieke rust'.

De centrale overheid zal in de uitvoering steeds meer het beleid naar zich toetrekken, maar de steden geven daar in de praktijk nog zeer lang een eigen invulling aan.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt aanvankelijk de Vreemdelingenwet losgelaten: alle oorlogsvluchtelingen (vooral uit België) worden onvoorwaardelijk toegelaten, maar na de oorlog leidt de angst voor potentiële aanstichters van revolutie, vooral uit Oost-Europese landen, tot nieuwe wetgeving om de controle op toelating en verblijf van vreemdelingen te vergroten². De Wet toezicht vreemdelingen van 1918, die de overheid en de door haar aangewezen autoriteiten uitgebreide bevoegdheden geeft, zal, hoewel slechts bedoeld voor 'buitengewone omstandigheden' tot 1967 van kracht blijven. De noodwet geeft de overheid in de jaren dertig de mogelijkheid een zeer restrictief toelatingsbeleid te voeren, waardoor grote groepen joodse vluchtelingen geen toegang krijgen tot Nederland en een kleine groep joodse vluchtelingen een illegale status verwerft.³

Als na de Tweede Wereldoorlog de economie weer van de grond af opgebouwd moet worden, is er aanvankelijk vooral sprake van *emigratie*, van Nederlanders die hun geluk gaan zoeken in andere werelddelen, in Australië, in Nieuw Zeeland, Canada.

De jaren vijftig, maar vooral ook de jaren zestig laten een forse expansie van de economie zien. Tekorten aan arbeidskrachten brengen de vakbonden in een sterke onderhandelingspositie. De lonen kunnen daardoor stijgen en de arbeidstekorten worden aangescherpt doordat eisen als arbeidstijdverkorting en een vijfdaagse werkweek ingewilligd moeten worden. Het bedrijfsleven zoekt meer arbeidskrachten die tegen het bestaande loonniveau willen werken en de overheid komt daar in de zestiger jaren in tegemoet door wervingscontracten af te sluiten met Zuid-Europese landen en Turkije, Marokko en Tunesië⁴.

Naast de georganiseerde wervingskanalen komen migranten ook, en steeds vaker, op eigen gelegenheid. Zij worden 'spontane' migranten genoemd. Vanwege de enorme behoefte aan laaggeschoolde arbeid is daar in eerste instantie geen probleem mee.

Tot in 1966 geldt de regel dat *spontane* migranten zich binnen acht dagen bij de vreemdelingendienst en het arbeidsbureau moeten aanmelden. Ze krijgen dan een termijn van veertien dagen om werk te zoeken. In mei 1966 komt daar nog de voorwaarde bij dat ze zich moeten laten keuren op tuberculose. De controle op de naleving van deze voorwaarden is echter uiterst beperkt.⁵

Een (lichte) economische recessie in 1967 veroorzaakt een discussie over de betekenis en functie van buitenlandse arbeidskrachten. Migrantten zijn er om conjuncturele gaten te vullen. In dat jaar worden voor het eerst minder vergunningen afgegeven, maar na een kleine inzinking wordt de werving weer voortgezet⁶.

In 1968, als de werkloosheid toeneemt, besluit de overheid de 14-dagen-regeling voor het zoeken naar werk in te trekken. In de 'Roolvinkstop', genoemd naar de minister van Sociale Zaken, van 1 juni 1968, wordt vastgelegd dat alleen buitenlandse arbeiders die via officiële werving of aanmelding binnen zijn gekomen in Nederland mogen werken. Buitenlanders die buiten de werving om in Nederland aan het werk willen, moeten vanaf die datum een Machtiging tot Voorlopig Verblijf (MVV)⁷ hebben. Ze kunnen die aanvragen bij Nederlandse ambassades en consulaten. De regeling wordt op 1 april 1969 aangescherpt als blijkt dat veel spontane migranten vanuit Nederland bij ambassades en consulaten in België en Duitsland een MVV aanvragen. Voortaan kan alleen nog maar in het land van herkomst (of in een ander land waar de vreemdeling legaal mag verblijven) een MVV aangevraagd worden.

Op 1 maart 1969 treedt de nieuwe Wet Arbeidsvergunning Vreemdelingen in werking. Het zijn nu niet meer de werkgevers, maar de werknemers die een werkvergunning moeten aanvragen. De vergunningen kunnen op grond van de stand van de werkgelegenheid geweigerd worden. Ze zijn voor een bepaalde tijd geldig, meestal een jaar, en kunnen verlengd worden. Ze kunnen beperkt zijn tot de uitoefening van een bepaald beroep, tot een bepaalde regio of tot een bepaalde werkgever.⁸

Oudere Marokkanen⁹ herinneren zich in dit kader nog de 'vergunning voor de grond' tegenover de 'vergunning voor de fabriek'. Maar de maatregelen worden in hetzelfde jaar nog aangescherpt: buitenlandse arbeiders kunnen alleen nog via de officiële wervingskanalen in dienst genomen worden. Een MVV is niet meer voldoende.¹⁰

Vanaf de 'Roolvinkstop' is de 'spontane migrant' een 'illegale migrant' geworden. Bepaalde bedrijfstakken houden na 1968 een behoefte aan buitenlandse werknemers. De achtereenvolgende maatregelen hebben als eerste effect dat in 1969 de officiële werving groeit tot 16.500 personen, vijf maal zo hoog als het jaar ervoor. 1971 is met 16.750 zelfs het absolute topjaar van de werving. Tegelijkertijd gaan veel werkgevers over tot het tewerkstellen van illegale werknemers omdat ze het indienen van een wervingsaanvraag te tijdrovend, te duur en te omslachtig vinden. Het aantal illegalen loopt in de jaren na 1968 fors op. De overheid schat het aantal tussen de 10.000 en 15.000. Hulpverleningsinstellingen en vakorganisaties noemen getallen tussen de 20.000 en 30.000¹¹.

3.2 Een kentering

In 1970 stelt de regering in de Nota Buitenlandse Werknemers: 'Nederland is geen immigratieland. Met alle begrip voor de menselijke aspecten, kan men niet anders dan vaststellen, dat ons land behoefte heeft aan nieuwe arbeidskrachten en niet aan nieuwe gezinsvestigingen vanuit het buitenland'. De regering erkent dat er werkzaamheden zijn 'waarvoor Nederlandse arbeidskrachten zich niet (meer) beschikbaar stellen. De buitenlandse werknemer vervult een zodanige functie, dat zijn vertrek ook in een dalende conjunctuur zou leiden tot gedwongen sluiting van een aantal bedrijven of bedrijfsafdelingen en misschien tot ernstige vermindering van de produktie en de werkgelegenheid.' De regering zoekt naar een formule waarin wel arbeidsmigratie mogelijk is, maar geen vestiging van migranten. Toelating van migranten moet sterk gereguleerd worden. In de nota wordt een rotatiesysteem voorgesteld, waarbij buitenlandse werknemers na twee à drie jaar in Nederland gewerkt te hebben vervangen worden door een nieuwe lichter. Maar hoewel het voorstel al eerder geopperd was door de Algemene Werkgevers-Vereniging, zijn ook juist veel werkgevers tegen; ze zouden dan steeds na enkele jaren hun goed ingewerkte buitenlandse werkkrachten kwijt zijn. Van een andere kant komen protesten omdat de menselijke kant niet vergeten kan worden.¹²

Een door de Tweede Kamer ingestelde commissie die de parlementaire behandeling van de nota moet voorbereiden verklaart zich akkoord met de grondslagen van het beleid zoals in de nota was vastgelegd: een strak toelatings- en tewerkstellingsbeleid is noodzakelijk. Migratie via werving moet tot het uiterste beperkt, zo niet verhinderd worden.¹³

Vanaf begin jaren zeventig groeit het aantal banen minder en er vinden zelfs ontslaggolven plaats. Schaalvergroting en rationalisatie krijgen hun beslag. Een aantal industrietakken, als mijnbouw, textiel, leerindustrie en scheepsbouw had het met de aanwezigheid van gastarbeiders nog even vol kunnen houden, maar begint nu de concurrentieslag met lage-lonenlanden te verliezen.

In 1973 brengt de olieboycot een economische crisis waardoor de werkloosheid in 1975 tot een naoorlogs record stijgt. Toch blijft er vraag naar buitenlandse arbeidskrachten en gaat ook de werving nog even door; in 1974 komen vijfduizend gastarbeiders via wervingskanalen naar Nederland.

Wel wordt tegelijkertijd, in 1972, in een circulaire aan de gemeenten meegedeeld dat buitenlanders niet langer dan 6 maanden werkloos mogen zijn. Ze zijn dan zonder middelen van bestaan en kunnen worden uitgezet. En dat gebeurt ook. De politie controleert de verblijfspapieren van buitenlanders in pensions, woonoorden en trefpunten.¹⁴

En in de jaren volgend op de oliecrisis van 1973 worden de voornemens tot verscherping ook in wetgeving uitgewerkt. Op 1 november 1979 treedt de Wet Arbeid buitenlandse Werknemers (WAbW) in werking. Vanaf die datum is het in dienst hebben van een werknemer zonder vereiste tewerkstellingsvergunning een misdrijf in de zin van de Wet Economische Delicten, strafbaar met een boete van maximaal 10.000 gulden, zes maanden hechtenis of bedrijfssluiting. Die strafbaarheid van werkgevers is nieuw. De invoering wordt begeleid door aankondigingen van een stringent opsporings- en vervolgingsbeleid. De verantwoordelijke advocaat-generaal laat in diverse kranten en op televisie weten: 'het eerst gaan we op zoek naar de hardste gevallen. Maar uiteindelijk willen we alles schoonmaken. Als je voorbeelden wilt stellen, moeten de straffen in het vlees snijden. Elke illegale werknemer betekent een overtreding door de werkgever. Ondernemers die herhaaldelijk de nieuwe wet overtreden kunnen bovendien gestraft worden met stillegging van het bedrijf. Die mogelijkheid sluiten we niet uit.'¹⁵

Met de aankondigingen van een verscherpt beleid komt er een roep om een generaal pardon voor de illegalen die in het land verblijven, in navolging van Frankrijk en België, waar dat (weliswaar met verschillende criteria) in 1973 en 1974 was toegepast.

De regering komt in maart 1975 met een eerste uitgewerkt voorstel voor een regularisering, waarin naast criteria rond verblijf en werk ook de stand van de arbeidsmarkt een rol speelt.

Brede protesten uit de samenleving leiden tot een herzien voorstel in mei 1975. De regeling komt er nu op neer dat illegalen die sinds 1 november 1974 in Nederland verblijven en regelmatig aan het arbeidsproces hebben deelgenomen mogen blijven als ze een geldig paspoort kunnen overleggen, geen strafblad hebben en geen tbc.

Wie in aanmerking wil komen, moet zich tussen 1 juni en 1 november 1975 melden bij de Vreemdelingendienst. Achttienduizend illegalen doen dat en het merendeel krijgt een verblijfsvergunning, maar enkele duizenden vallen buiten de boot. Met name de afhankelijkheid van werkgeversverklaringen leidt tot protesten.

Acties waaronder hongerstakingen van vooral Marokkanen in kerken in Amsterdam, Den Haag, en Utrecht en in de jaren erna door meer organisaties leiden in de periode van de invoering van de WAbW tot een tweede, kleinere regularisatieronde. De illegale werknemer moet nu samen met zijn werkgever een aanvraag doen voor een tewerkstellingsvergunning, die gehonoreerd wordt als aangetoond kan worden dat de illegaal vanaf 1 januari 1978 tot 1 november 1979 onafgebroken in dienst is geweest van de werkgever. Als bewijs geldt de afdracht van loonbelasting en sociale premies.

Er worden 3600 aanvragen voor werkvergunningen gedaan, waarvan een derde direct wordt toegekend en later nog 500 na bezwaarprocedures.

3.3 Een geïntegreerde aanpak

Vanaf 1975 zijn er nauwelijks nog arbeidsvergunningen afgegeven. Met de Wet Arbeid buitenlandse Werknemers van 1979 beginnen de jaren tachtig met een in de wet vastgelegde strafbaarheid van tewerkstelling van illegalen.

Arbeidsplaatsen moeten voortaan vanuit de Nederlandse arbeidsmarkt worden ingevuld. De dagelijkse realiteit blijft zich echter aan de intenties van de wet onttrekken. Ondanks de hoge werkloosheid blijft het moeilijk om voor bepaal-

de sectoren werknemers te vinden. En ook nu blijven illegalen werken. Legalisering van dit werk of verblijf zit er nauwelijks meer in, maar anderzijds vindt slechts beperkt controle en bestraffing van illegale tewerkstelling plaats. Illegalen zijn uitzetbaar, maar kunnen zich nog inschrijven in de gemeente, een Sofi-nummer verkrijgen en (afhankelijk natuurlijk van de werkgever) werk verrichten waarvoor sociale premies worden afgedragen en belasting betaald. Het accent van het beleid in deze jaren op toegang en controle op verblijf en tewerkstelling. Een illegale werknemer valt verder nog 'gewoon' in het systeem van legale arbeid. Alleen bij de formulering van de nieuwe Werkloosheidswet van 1986 worden (volledig) illegalen uitgesloten. Weliswaar hebben zij recht op een uitkering -wanneer er premies zijn afgedragen uiteraard-, maar dat kunnen zij niet te gelde maken omdat iemand die niet als werkzoekende bij het Gewestelijk Arbeidsbureau staat ingeschreven geen recht op uitkering heeft. En het GAB voert als beleid geen illegalen in te schrijven¹⁶.

Hoewel gedoogbeleid het beeld is van de jaren tachtig, wordt dan al wel een eerste aanzet gegeven tot verandering. De aandacht voor (werkgevers-)fraude in het midden van het decennium en o.a. de toename van het aantal vluchtelingen aan het eind ervan, brengen een verscherping van het beleid met zich mee dat in de jaren negentig zijn beslag zal gaan krijgen. Dat vertaalt zich onder andere in de organisatie van het controleapparaat en in de formulering van aanspraken op rechten.

Illegale migratie is een thema in het regeerakkoord in 1989 van het kabinet Lubbers-Kok. Daar wordt ook de instelling van een adviescommissie aangekondigd. De Commissie Binnenlands Vreemdelingentoezicht, ofwel de Commissie Zeevalking¹⁷, moet gaan onderzoeken hoe illegale migratie kan worden tegengegaan en met name in welke gevallen koppeling van de verstrekking van collectieve voorzieningen aan de verblijfsstatus van vreemdelingen gewenst c.q. verantwoord is en hoe aan activering van het binnenlands vreemdelingentoezicht vorm kan worden gegeven, overigens zonder dat de positie van legaal verblijvende vreemdelingen negatief wordt beïnvloed.

Met een pakket voorstellen legt de commissie in maart 1991 de grondslag voor het verdere beleid. Enkele hoofdpunten zijn¹⁸:

- Illegale vreemdelingen dienen van collectieve voorzieningen te worden uitgesloten. Het gaat de commissie dan vooral om 'inkomensvervangende' voorzieningen. Voorzieningen die in internationaal recht zijn vastgelegd, als onderwijs en rechtsbijstand en hulp in noodsituaties, moeten toegankelijk blijven.
- Illegale tewerkstelling moet bestreden worden, niet alleen vanuit het gezichtspunt van het tegengaan van illegaal verblijf, maar ook vanwege de verstoring die ervan uitgaat op de arbeidsmarkt. Het is oneigenlijke concurrentie. Daarbij is sprake van uitbuiting, die voortkomt uit de kwetsbaarheid van de werknemer; er is geen sprake van een evenwichtige arbeidsrelatie. (Overigens vindt de commissie dat ook hierom de mogelijkheid tot het krijgen van rechtsbijstand moet blijven: het wegvallen ervan zou de kwetsbaarheid tegenover de werkgever 'op onaanvaardbare wijze verhogen').
- Administratief en operationeel toezicht moet worden verbeterd. Daartoe bepleit de commissie meer samenwerking tussen betrokken overheidsin-

stanties als FIOD, DIA, vreemdelingendienst en Openbaar Ministerie en een betere uitwisseling van gegevens, waarin de Gemeentelijke Basis Administratie een centrale rol moet krijgen. De commissie bepleit een intensivering van het verwijderingsbeleid

- Naast de opsporingsdiensten moeten ook de Gewestelijke Arbeidsbureaus en de sociale partners zich inzetten om illegale tewerkstelling tegen te gaan. Overigens stelt de commissie om voor specifieke sectoren seizoensarbeid makkelijker te regelen.
- Verder bepleit de commissie onder andere de invoering van een beperkte identificatieplicht.

In de loop van de jaren negentig jaren zullen de aanbevelingen van de commissie op verschillende terreinen worden uitgevoerd. Daarnaast ontwikkelen de achtereenvolgende regeringen nog meer beleid dat illegale tewerkstelling moet tegengaan. Een gedetailleerde beschrijving van alle maatregelen zou in dit bestek te ver gaan. In de volgende paragrafen bezien we het beleid in hoofdlijnen op drie terreinen: de toegang tot (uitsluiting van) rechten, de intensivering van het opsporingsapparaat en (overige) maatregelen die de werkgever verleiden of sanctioneren om mee te werken.

I Uitsluiting

Hoewel de commissie Zeevalking bepleit had geen relatie tussen sofi-nummer en legaliteit te leggen¹⁹ wordt vanaf november 1991 geen sofi-nummer meer verstrekt aan illegalen. Nieuw binnenkomende illegalen hebben geen toegang meer tot het sociaal-fiscaal systeem. 'Wit' werk is voor hen afgesloten. In juni 1994 wordt de Wet op de Identiteitsplicht ingevoerd waardoor werknemers verplicht worden zich te legitimeren op de arbeidsplek en waardoor illegale tewerkstelling makkelijker ontdekt zou kunnen worden.

De grootste operatie in het afsluiten van voorzieningen, de Koppelingswet, gaat op 1 juli 1998 van kracht. In deze verzamelwet wordt het recht op door de overheid verstrekte voorzieningen gekoppeld aan het verblijfsrecht. Daartoe wordt een wijziging aangebracht in alle relevante wetten waarin verstrekkingen, voorzieningen, uitkeringen, ontheffingen of vergunningen vanuit overheidsorganen geregeld zijn, zoals bijvoorbeeld de Wet op de toegang tot ziektekostenverzekeringen (waardoor illegalen niet meer ziekenfondsverzekerd kunnen zijn), de WAO, Ziektewet en de Huisvestingswet.²⁰

Nadat het eerste wetsvoorstel in 1995 naar de Tweede Kamer is gestuurd vinden nog uitgebreide discussies plaats die invloed hebben op de tekst. Bezwaren komen vanuit diverse gelederen, zowel tegen het principe van -bijna- volledige uitsluiting van rechten van mensen die -ondanks alles- deel uitmaken van de samenleving, als tegen de consequenties van de uitvoering.

Twee gebieden waarop de protesten door het parlement opgepakt worden zijn het voorstel om gezondheidszorg te beperken tot 'hulp in acuut levensbedreigende situaties' en dat om onderwijsinstellingen te verplichten leerlingen na het verlopen van de leerplichtige leeftijd 'periodiek' te controleren op verblijfsrecht. De uiteindelijke wetstekst wordt op deze punten verzacht. Illegalen hebben nu recht op 'medisch noodzakelijke zorg' en pas met achttienjarige leeftijd

dient voor de inschrijving van een nieuwe opleiding het verblijfsrecht aange-
toond te worden.

Voor veel illegaal verblijvenden verandert de Koppelingswet niet veel aan de
situatie; zij maakten al nooit deel uit van het systeem. De grootste verandering
treedt op voor degenen die nog een sofi-nummer hadden van vóór 1992 en een
werkgever die belastingen en premies afdroeg.

De uitvoeringsinstellingen van de sociale verzekeringen zijn ingevolge de wet
vanaf juli 1998 verplicht hun bestanden te screenen op de verblijfsstatus van
de verzekerden, met behulp van gegevens in de Gemeentelijke
Basisadministratie (GBA), die weer gevoed wordt door de Vreemdelingendienst.
Bij illegale tewerkstelling wordt aan werkgever en werknemer de uitsluiting van
de verzekering bekend gemaakt. Voor de Ziektekostenverzekering geldt hetzelfde.
Illegale werknemers voor wie voorheen de premie betaald was, worden in
de periode na invoering van de wet uit de verzekering gesloten.

II Opsporing/handhaving

Het is, zoals al eerder opgemerkt, vooral de aandacht voor (werkgevers-)fraude,
die midden jaren tachtig ook het handhavingbeleid ten aanzien van tewerkstel-
ling van illegalen meer in de aandacht plaatst.

In 1987 wordt de Dienst Inspectie Arbeidsverhoudingen (DIA) opgericht. De
DIA, vallend onder het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, moet
misbruik en oneigenlijk gebruik opsporen op het gebied van arbeidsverhoudin-
gen, arbeidsvoorziening en sociale zekerheid. Met het instellen van een aparte
dienst komt een einde aan een langer lopende discussie. Voorheen had de
opsporing binnen het takenpakket van de Loontechnische Dienst (LTD) gele-
gen, maar die werd gehinderd door een dubbele pet. Opsporing ging niet
samen met andere taken, met name informatieverzameling. Het departement
had daarom de opsporingstaak willen reduceren, maar de sociale partners en
justitie drongen juist aan op intensivering. Na de oprichting van de DIA houdt
de LTD zich niet meer bezig met opsporing, maar uitsluitend met toezicht,
waaronder voorlichting²¹.

In 1994 zal de DIA weer opgaan in een bredere organisatie, de I-SZW (Inspectie
SZW). De taakstelling blijft hetzelfde, maar in deze periode wordt het samen-
gaan met de taken van de Arbeidsinspectie en van de LTD juist weer wel als
gunstig gezien. In 1987 lag het accent op een 'oneigenlijke' vermenging van
taken, en werd de controle op illegale tewerkstelling gesplitst van de overige
taken. Vanaf 1994 ligt het op de bevordering van effectiviteit en efficiencyver-
betering en worden de taken op de verschillende terreinen weer samenge-
voegd²².

De naam I-SZW wordt wegens onherkenbaarheid weer vervangen door
Arbeidsinspectie, maar waar de oude Arbeidsinspectie gericht was op (vooral) de
controle op Arbeidsomstandigheden, vallen onder de nieuwe naam de
Arbeidsinspectie, de Loontechnische Dienst, de Dienst Collectieve
Arbeidsvoorwaarden en de Dienst Inspectie Arbeidsverhoudingen. Hoewel alle aan-
dachtsvelden hun eigen specialisme houden, wordt gewerkt aan integratie vanuit
de 'Eén-loketgedachte'. Alle diensten hebben een vergelijkbare doelgroep en taak:
werkgevers en het produceren van rapporten en processen-verbaal. Dat betekent
dat een DIA-medewerker zich ook op het gebied van arbeidsomstandigheden dient
te oriënteren (hoewel dat minder diepgaand hoeft te zijn) en dat een inspecteur op
het gebied van de arbeidsomstandigheden ook op WAV-aspecten kan letten²³.

In de loop van de jaren negentig wordt de handhavingstaak sterk geïntensiveerd. In de woorden van het Ministerie van SZW in 2002: 'er wordt slimmer, breder en meer gehandhaafd'²⁴.

Eind 1990 zet De Vries, minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, met een verwijzing naar het 'gebruik, eigenlijk moet ik zeggen misbruik' dat uitzendbureaus in Noord-Brabant in toenemende mate maken van illegale vreemdelingen, in de Tweede Kamer de uitgangspunten van het beleid neer die in het decennium erna verder uitgewerkt zullen worden. Illegale arbeid moet zowel via het arbeidsmarktbeleid als het vreemdelingenbeleid bestreden worden. In het opsporingsbeleid moet meer samengewerkt worden. 'Je bent er niet door er meer inspecteurs op te zetten', aldus De Vries²⁵.

Interdisciplinaire aanpak wordt het parool.

In de jaren daarna wordt de capaciteit van de DIA/Arbeidsinspectie gestaag uitgebreid²⁶ en krijgen steeds meer instellingen een rol in de opsporing. De DIA werkte al samen met politie en vreemdelingendienst²⁷, maar er wordt steeds meer ingezet op samenwerking met andere disciplines zoals de Belastingdienst en bedrijfsverenigingen²⁸.

Regularisatie in de jaren negentig

Ook in de jaren negentig is twee maal sprake van een legaliseringsregeling. Vanaf 1991 formeel en vanaf 15 maart 1995 als formeel beleid, is de zogenaamde 'zesjaarsregeling' daar de eerste van. Centraal staat het aantal 'verzekerde jaren'. Waar dat voor de formalisering losser gehanteerd wordt en aangevuld kan worden met andere, humanitaire omstandigheden, zijn de criteria om in aanmerking te komen voor een verblijfsvergunning vanaf 1995 strikt geformuleerd. Op het moment van aanvraag dient in de zes voorafgaande jaren elk jaar sprake te geweest te zijn van minimaal 200 verzekerde dagen. Daarnaast gelden o.a. uitzetting in die periode en het gebruik van valse papieren als contra-indicatie. De regeling loopt tot en met 31 december 1997.

Omdat veel mensen erbuiten vallen die veel meer dan zes jaar 'wit' gewerkt hebben, maar bijvoorbeeld ergens een onderbreking hebben in hun arbeidsverleden (zelfs twee verzekerde dagen tekort wordt tegengeworpen) ontstaat in 1997, tegen het einde van de regeling, een campagne voor versoepeling. Eind 1999 vindt in Den Haag een hongerstaking plaats van 132 'witte illegalen' in Den Haag, enige maanden later gevolgd door twee hongerstakingen van een groep Turkse vrouwen en een groep Marokkaanse mannen in Amsterdam. In maart 1999 vormen de burgemeester van de vier grote steden een commissie die zich over de kwestie buigt. Hieruit komt de Tijdelijke Regeling Witte Illegalen voort, waarvoor tussen 1 oktober en 30 november 1999 een aanvraag ingediend kan worden. De Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) maakt een selectie aan de hand van acht criteria en stuurt de aanvragen die voldoen door naar de burgemeesterscommissie die de aanvragen beziet op onder andere inburgeringsaspecten. Nieuw in de criteria is dat niet het verzekerd werk, maar het bezit van een soft-nummer en aantoonbaar onafgebroken verblijf vanaf 1992 de kern vormen. Ook in deze regeling zijn uitzetting (vanaf 1992) en het gebruik van valse papieren, evenals criminele antecedenten, belangrijke contra-indicaties.

Door de 'zesjaarsregeling' worden ongeveer 1000 mensen legaal, door de Tijdelijke Regeling Witte Illegalen ruim 2000. Voor de laatste regeling zijn 7000 aanvragen gedaan. Vijfduizend zijn dus afgewezen.

In de loop van het decennium vindt een gestage uitbreiding plaats van instellingen die een rol krijgen in de opsporingstaak en van de organisatorische mogelijkheden tot uitwisseling.

Enkele voorbeelden. Vanaf 1993 wordt gewerkt aan het Vreemdelingen Administratie Systeem (VAS) waarin alle gegevens van vreemdelingen in Nederland worden bijgehouden en kunnen worden uitgewisseld met gegevens van bestuurs- en uitvoeringsorganen. Een belangrijke koppeling wordt gelegd met de Gemeentelijke Basis Administratie (GBA) waarin de gemeenten uitgebreide informatie bijhouden van hun burgers. Eerder noemden we al de rol daarvan bij de uitvoering van de Koppelingswet.

Bredere samenwerking krijgt vanaf 1994 ook een vorm in de Regionale Interdisciplinaire Fraudeteams (RIF's), waarin samengewerkt wordt door gemeenten, de Belastingdienst, uitvoeringsinstellingen, de Arbeidsinspectie, de politie en het Openbaar Ministerie om in branchegerichte onderzoeken fraude te signaleren, in kaart te brengen en zichtbaar te maken. Er ontstaan specifieke handhavings- en opsporingsteams als het Westland interventieteam (WIT), het Confectie interventieteam en het Bouw interventieteam.

Op het WIT zal in hoofdstuk 4 nog worden teruggekomen.

In 2002 wordt nog de Sociale Inlichtingen- en Opsporingsdienst (SIOD) toegevoegd aan het handhavingsapparaat. De dienst valt eveneens onder het ministerie van Sociale Zaken en heeft als taak de opsporing van zware, complexe fraude op het gebied van sociale zekerheid verder te intensiveren.

III Sancties

Naast intensivering van de opsporing wordt de mogelijkheid om sancties op te leggen naar de werkgevers verder ontwikkeld. We bezien drie instrumenten die worden ingezet: de werkgeversboetes, de ketenaansprakelijkheid en het anoniementarief.

Vanaf de inwerkingtreding van de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers (WabW) in 1979 wordt de hoogte van de boete voor het in dienst hebben van een illegale werknemer als afschrikking voorgesteld.

Volgens de WabW is het in dienst hebben van een werknemer zonder vereiste tewerkstellingsvergunning een misdrijf in de zin van de Wet Economische Delicten, strafbaar met een boete van maximaal 10.000 gulden, zes maanden hechtenis of bedrijfssluiting. In de praktijk vallen de boetes lager uit. Buijs²⁹ meldt dat de eerste vonnissen na invoering van de wet boetes opleveren van 100, 300 en 350 gulden. Na enige tijd ontstaat een soort vast tarief: bij een eerste veroordeling is de boete 750 gulden, bij een tweede 1500, enzovoorts.

De Commissie Zeevalking noemt in 1991 dat in het strafvorderingsbeleid inzake de WAbW 750 gulden is vastgelegd bij een eerste overtreding, maar dat de rechter in de praktijk doorgaans 500 gulden oplegt. Bij een herhaalde overtreding kan de eis worden verhoogd tot ten hoogste 4500 gulden en 14 dagen hechtenis³⁰.

De Haagsche Courant doet in mei 1993 verslag van een rechtszaak waar dertien tuinders voorkomen wegens illegale tewerkstelling en maakt melding van een nieuwe richtlijn voor een boete van 2000 gulden bij een overtreding, die, wanneer het tot een rechtszaak komt 2500 gulden kan worden. Maar in de onderhavige zaak krijgen de meeste tuinders een boete van 1000 of 1500 gulden³¹.

Vijf jaar later, in 1998, noemt ook de Algemene Rekenkamer in een onderzoeksverslag³² het bedrag van 2000 gulden per aangetroffen illegaal tewerkgestelde, als minimum in de richtlijn van het Openbaar Ministerie. De boete kan oplopen tot 5000 gulden, afhankelijk van de aangetroffen arbeidsomstandigheden

en andere verzwarende factoren. Bij herhaalde overtreding is de richtlijn een strafeis tussen de 4000 en 10.000 gulden. In de door de Rekenkamer uitgevoerde steekproef van honderd processen-verbaal van de Arbeidsinspectie uit de periode van juli 1996 tot en met juni 1997 blijkt de boete per aangetroffen illegaal tewerkgestelde meestal op de ondergrens van 2000 gulden te liggen en 21 keer onder dat bedrag.

In de *Illegalennota* van april 2004³³ kondigt het kabinet aan dat de boetes fors zullen worden verhoogd, van gemiddeld 980 euro naar ongeveer 3500 euro.

Ketenaansprakelijkheid en anoniementarief

Naast de directe boete als sanctie zijn nog twee regelingen van belang voor werkgevers van illegalen. Een daarvan is erop gericht de ondernemer die werk uitbesteedt of een onderaannemer inschakelt, verantwoordelijk te stellen voor onder andere de betaling van de loonbelasting, volksverzekeringspremies en werknemersverzekeringspremies over de ingeleende arbeid. Hieronder valt ook de verantwoordelijkheid voor *illegale* tewerkstelling. Dit is vastgelegd in de Wet ketenaansprakelijkheid.

Met de invoering van de Wet op de Identificatieplicht wordt de anoniemenheffing opgepoetst voor nieuw gebruik. Vanaf de Wet op de loonbelasting 1964 kan het hoogste belastingtarief opgelegd worden in een situatie waarin niet of onvoldoende vaststaat wie de betreffende werknemer is. Met de WID geldt dit ook voor werknemers waarvan geen kopie van het paspoort bij de werkgever ligt, maar het wordt ook toegepast voor illegale werknemers.

Verbonden aan de ketenaansprakelijkheid geldt het anoniementarief eveneens voor ingeleende illegale werknemers.

Inzet van legaal arbeidsaanbod als onderdeel van de geïntegreerde aanpak

Flankerend aan het opsporingsbeleid zal een sterkere inzet gepleegd worden om illegalen te doen vervangen door Nederlands arbeidsaanbod, kondigt minister De Vries in 1990 aan.

In de jaren negentig worden hiertoe verschillende projecten georganiseerd waarbij ook arbeidsvoorziening en werkgevers ingeschakeld worden.

Voor de tuinbouw wordt met dit doel in 1992 de breed samengestelde Commissie Personeelsvoorziening Tuinbouw opgericht, die aanbevelingen doet over zowel de samenwerking rond opsporing, als over de inspanningen die verricht moeten worden om werklozen in de sector aan het werk te krijgen. In hoofdstuk 4 komen we daar op terug.

In de jaren daaropvolgend zal het nog regelmatig herhaald worden: Nederlandse (en eventueel EU-burgers) moeten de arbeidstekorten opvullen. In april 1993 kondigt De Vries opnieuw aan dat hij, samen met arbeidsbureaus, sociale diensten en bedrijfsverenigingen, maatregelen zal nemen die ertoe moeten leiden dat over enkele jaren de circa 100.000 door illegalen bezette banen grotendeels door werklozen en uitkeringsontvangers worden ingenomen. Om weigerachtige werklozen aan het werk te krijgen, wil De Vries dat de sociale diensten op uitkeringen korten of deze zelfs geheel stopzetten.

De minister van Sociale Zaken is optimistisch in 1993. Ook de directeur van de DIA meldt dat jaar in de media nu eindelijk vat te krijgen op de inzet van illegale werknemers in de land- en tuinbouw, het voornaamste 'jachtterrein' van

de 40 inspecteurs. Gezien de uitbreiding tot 90 inspecteurs en het instellen van een confectieteam voor de bestrijding van illegale arbeid in de ateliers, is hij optimistisch over het beleid om meer banen beschikbaar te krijgen voor het leger werklozen.³⁴

Acht jaar later, in maart 2001, constateert Frans Hoogervorst, voorzitter van de LTO-vakgroep glastuinbouw dat er in het Westland, ondanks de acties van het Westland Interventie Team, illegalen nog steeds op grote schaal werkzaam zijn. De sector kan, zegt Hoogervorst, gezien de krappe arbeidsmarkt, ook niet zonder illegalen. Hoogervorst pleit derhalve voor een legalisering en registratie van deze arbeid.³⁵

Vanuit de Tweede Kamer wordt negatief gereageerd op Hoogervorsts uitspraken. Toch zal het jaar na zijn uitspraak een wijziging in het beleid laten zien. Misschien is de toespraak die PvdA-fractievoorzitter Melkert op 10 oktober 2001 in Utrecht houdt³⁶ wel tekenend voor de nieuwe periode. Zijn pleidooi is om anders naar arbeidsmigratie te kijken. De gebeurtenissen van 11 september, zegt hij, een maand ervoor, hebben nog eens benadrukt hoe belangrijk wederkerigheid in internationale verhoudingen is. Bij arbeidsmigratie kan zowel het ontvangende land als het zendende land voordeel hebben. Hij verwijst naar de economische opbouw van Spanje en Italië indertijd, waardoor de voormalige gastarbeiders uiteindelijk in meerderheid teruggingen naar hun land en voorziet dat dat met landen als Polen hetzelfde zal verlopen. Van hieruit beveelt hij aan om de inzet van Poolse arbeiders makkelijker te maken.

In 2002 gaat het project Seizoensarbeid van start, waarin het tuinders makkelijker gemaakt wordt om werkers van buiten de Europese Unie aan te trekken, in het bijzonder Polen. Het gaat samen met het Project HAL, waarbij de werkgevers gestimuleerd worden in het werken met gecertificeerde loonbedrijven. Daar wordt later nog op ingegaan. Hier kan gezegd worden dat de mogelijkheid om legaal werkers van buiten de EU aan te trekken, in deze periode als een extra legitimering wordt gezien om werkgevers die nu nog met illegalen werken, harder aan te pakken³⁷.

Drie maanden later komt minister van Sociale Zaken Vermeend nog eens met verscherpt beleid. In april kondigt hij een lik-op-stuk-beleid aan tegen werkgevers die met illegalen werken. Wanneer bij controle door de Arbeidsinspectie illegalen worden aangetroffen, wordt onmiddellijk een zware boete opgelegd, zonder dat de rechter eraan te pas hoeft te komen. Deze bestuurlijke boete zal in de Wet Arbeid Vreemdelingen worden opgenomen. Daarnaast zal het aantal Wav-inspecteurs worden uitgebreid. Zij zullen in speciale teams worden ingezet die zich zullen richten op sectoren waar van oudsher veel illegale arbeid voorkomt. Daarnaast wordt gewerkt aan regionale meldpunten waar ondernemers originele identiteitsdocumenten kunnen laten controleren en waar zij terecht kunnen met vragen over sofi-nummers.

Met de mogelijkheid om Polen makkelijker aan het werk te zetten, is een bijna dertigjarige periode afgesloten waarin legale tewerkstelling van arbeidskrachten van buiten de EU voor veel sectoren nauwelijks mogelijk was. Op 1 mei 2004 wordt de Europese Unie uitgebreid met 10 landen. Waar de Nederlandse regering eerder nog van mening was dat de Nederlandse arbeidsmarkt volledig opengesteld zou worden, wordt besloten dat werknemers uit de

nieuwe lidstaten de eerste twee jaar alleen tot de arbeidsmarkt worden toegelaten als vaststaat dat zij geen Nederlandse werknemers verdringen. Toch is er onmiskenbaar sprake van een andere situatie waarin meer arbeidsmigranten zich legaal op de Nederlandse arbeidsmarkt kunnen begeven.

Enkele waarnemingen

Hoewel er al vanaf 1849 een vreemdelingenwet bestaat, is er, afgezien van specifieke periodes, lang nauwelijks sprake van een uitgewerkt nationaal beleid.

Na de Tweede Wereldoorlog verandert dat geleidelijk. Aan de werving van buitenlandse arbeiders, die vanaf eind jaren vijftig wordt ingezet, om tekorten op de arbeidsmarkt aan te vullen, komt begin jaren zeventig een eind.

Uitgangspunt van de overheid zal vanaf deze periode zijn dat tekorten vanuit de Nederlandse arbeidsmarkt dienen worden opgevangen.

Vanuit wet- en regelgeving verandert de voorheen 'spontane' migrant in een 'illegale' migrant.

De nu *illegale* werknemer is uitzetbaar en de werkgever is strafbaar.

In de jaren negentig vindt een intensivering van controles en een verscherping van sancties plaats.

In deze periode wordt ook het begrip 'illegaal' verder ingevuld. Door het niet meer verstrekken van een sofi-nummer vanaf 1992 en de invoering van de Koppelingswet wordt de illegale werknemer uit onder andere het sociaal-fiscaal systeem gesloten.

Deel II

Illegalen in het Westland

Hoofdstuk 4

Illegale arbeiders in het Westland

Een voorgeschiedenis

In dit hoofdstuk gaan we in op de geschiedenis van illegale arbeiders in het Westland: de komst van de eerste arbeidsmigranten van verder weg in het Westland en gegevens over werken en wonen van de eerste illegalen. We gaan ook in op het regionaal overheidsbeleid ten aanzien van illegale tewerkstelling en op de discussies die eromheen gevoerd worden.

Werving en komst van arbeidsmigranten

Halverwege de jaren zestig wordt het aantrekken van voldoende personeel een probleem voor de Westlandse tuinders. In 1967 probeert het Arbeidsbureau Naaldwijk nog om werknemers uit de Drentse veengebieden te werven, maar dat zet geen zoden aan de dijk.

In datzelfde jaar schrijft het tuinderblad *De tuinderij*: 'het valt in deze tijd niet mee, om goede vaste werknemers te vinden tegen een binnen de perken blijvende beloning. Wellicht kan in het aantrekken van buitenlandse arbeiders voor bepaalde bedrijven een goede oplossing liggen.' Het blad citeert daarbij een tuinder: 'zij werken vooroorlogs'.¹

In 1968 trekt een aantal ondernemers uit het Westland naar Marokko en Turkije om mensen te werven voor de tuinbouw. De contracten die worden gesloten met de betrokkenen moeten volgens de voorwaarden van die tijd voor een werkvergunning minimaal de duur van een jaar hebben. De ondernemer is daarbij verplicht de huisvesting van de werknemer te garanderen.

Een jaar later wordt de Commissie Personeelsvoorziening Tuinbouw opgericht, die moet werken aan een oplossing voor de arbeidstekorten. Een voornemen is om de glastuinbouw tot een aantrekkelijke bedrijfstak te maken, maar een praktische taak voor de commissie ligt ook in het bieden van assistentie bij het afsluiten van wervingscontracten.

Deze commissie (later omgevormd tot een stichting) zal tot 1974 bemiddelen voor ongeveer 120 Marokkanen en Turken die in het Westland komen werken². Zoals eerder gememoreerd stappen de vakbonden in 1979 uit de commissie. Ze willen in de eerste plaats een verbetering in de sector zelf en bestempelen de commissie als een 'ronselcommissie'.

Hoewel het aantal officieel geworven arbeidsmigranten beperkt blijft, is hiermee een begin gemaakt met de aanwezigheid van (in eerste plaats vooral) Marokkanen en Turken in het Westland. Vanaf begin jaren zeventig komen Marokkanen en Turken op eigen gelegenheid, deels vanuit andere delen in het land, waar de eerste industrieën verdwijnen³, deels direct 'spontaan', vaak met behulp van familieleden, kennissen en dorpsgenoten, zoals we hiervoor zagen.

De 'spontane' migrant van begin jaren zeventig verandert stapsgewijs in een 'illegale' migrant. Vervolgens wordt een deel van deze illegale migranten legaal vanwege de regularisatieregelingen van 1975 en 1979 en krijgt ook de tuinbouw te maken met de invoering van de Wet Arbeid buitenlandse Werknemers in 1979.

De inzet van het beleid is dat Nederlandse werklozen de arbeidstekorten opvullen, maar migranten en daaronder 'illegalen', blijven een vast onderdeel uitmaken van de kasarbeiders.

Een idee van de omvang van de tewerkstelling van illegalen in de sector in die eerste periode krijgen we uit verschillende schattingen; exacte getallen zijn niet te geven.

Een kaderlid van de FNV dat we spraken over deze geschiedenis, herinnert zich dat bij de regularisatieronde van 1975 in het Westland zo'n 3000 illegalen een aanvraag doen, wat neerkomt op bijna 25% van de werknemers op dat moment.

Over de periode na 1975, wanneer de legaal geworden migranten deels ook weer elders werk gaan zoeken, noteert Buijs, die in 1986 onderzoek doet in 'de Kring', het gebied rond Bleiswijk, schattingen van meer dan 5000 illegale buitenlanders in de (hele) glastuinbouw. Dat is dan op een totaal van zo'n 35.000 geregistreerde werkzame personen, waarvan 20.000 in loondienst, waarmee die schatting ook uitkomt op een kwart van de loonarbeiders.

Voor de Kring noemt hij cijfers over 1979 (1000 tot 2000 in het seizoen) en over 1981 (500 tot 1000). De totale schatting van loonarbeid ligt in 1986 in dat gebied rond de 3000 mensjaren, ingevuld door 2000 vaste en 4000 losse krachten⁴.

De aanpak van illegale tewerkstelling in de eerste periode

Vanaf de 'Roolvinkstop' in 1968 bestaat de 'illegaal'. Daarmee zijn ook de 'spontane' migranten in het Westland, die niet aan de eisen voldoen, in principe uitzetbaar. Het feitelijke uitzettingsbeleid in die eerste periode is niet goed te achterhalen, maar een aantal gesprekspartners vertelt dat gedurende korte periodes, rond de regularisatieregelingen, wegen in het Westland werden afgezet. Het eerder aangehaalde kaderlid van de FNV noemt het 'symboolacties' die vooral ondernomen werden als er publiciteit was rond illegale tewerkstelling. We hebben daar geen verdere harde informatie over kunnen vinden. De migranten die in die periode illegaal werken, vertellen, zoals we hiervoor zagen, dat je wel voorzichtig moest zijn buiten de kas.

We zagen dat vanaf de invoering van de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers in 1979 de tewerkstelling van een illegaal als een misdrijf wordt omschreven waarvoor een boete tot 10.000 gulden kan worden opgelegd. De invoering wordt begeleid door aankondigingen van een streng opsporings- en vervolgingsbeleid: 'de straffen moeten in het vlees snijden'.

Dat geeft veel onrust in de tuinderswereld. Er wordt aangedrongen op soepelheid, ruime overgangsregelingen en steun van de overheid bij het tot stand komen van een betere personeelsvoorziening en -beleid.

Maar in januari 1980, twee maanden na de invoering van de wet, verschijnt in het Vakblad voor de Bloemisterij al weer een artikel onder de kop: 'Zonder illegale gastarbeider zijn we nergens'.

En weer twee maanden later schrijft de FNV-krant onder de kop '*Illegalen achter glas*': "Achter het glas, tussen de bakken met tere kasplantjes verschuilen zich in Aalsmeer zo'n duizend illegale werkers. Ze worden gebruikt, zegt een kweker, voor het machinaal oppotten van de plantjes, voor het zware grondwerk en voor het snijden van de rozen.

De kassen zijn vochtig en warm. 's Zomers kunnen de temperaturen tot tropische waarden oplopen. 'Een ideaal klimaat voor onze vrienden uit het zuiden' zegt een kweker en hij grijnst erbij.

In Aalsmeer is de rust weergekeerd. De Wet Arbeid buitenlandse Werknemers is al weer drie maanden oud. De wet verbiedt het zonder vergunning te werk stel-

len van buitenlanders. Een boete van 1000⁵ gulden bedreigt iedere werkgever die dat verbod overtreedt’.

Een actief opsporingsbeleid is uitgebleven, meldt de krant. ‘De illegale werknemers stropen de kassen af op zoek naar werk. En ze worden vlot in dienst genomen. Want de kwekers kunnen gewillige, rechteloze werknemers best gebruiken. Nederlanders vinden ze te duur. En legale buitenlanders zijn alleen maar lastig. Die zijn te goed geïnformeerd. Die kennen hun rechten. Een potplantenkweker in zijn eigen vakblad: “ik moet geen buitenlanders met papieren, die worden zo ziek. De kwekers erkennen volmondig: zonder deze mensen heeft onze bedrijfstak geen toekomst meer”.’

De artikelen in de kranten geven het beeld dat illegale tewerkstelling algemeen bekend is, of in ieder geval kan zijn. Tegelijkertijd lijkt in de jaren zeventig en tachtig maar beperkt gecontroleerd te worden.

Hier willen we nog ingaan op de verhalen die onder illegale arbeiders en anderen circuleren dat controles vooral aan het einde van het hoogseizoen plaatsvonden: als het meeste werk gedaan was. Een gesprekspartner uit het Westland ziet daar een verklaring voor.

Tot de herindeling van de politie in Politie Haaglanden (1994) vallen de kleinere gemeenten in het Westland onder de Rijkspolitie. De - relatief - grotere gemeenten hebben dan nog een eigen korps. In deze toch kleine gemeenschappen staan burgemeesters en wethouders dicht bij de tuinders. Het kunnen doorwerken van deze economisch belangrijke bedrijven zou zwaarder gewogen worden dan het naleven van het - wat abstracte - vreemdelingenbeleid.

Het is *hearsay* en er zijn geen bewijzen voor dat het zo gewerkt heeft. Toch is het niet onmogelijk dat er vanuit de lokale besturen genoeg betrokkenheid is bij de tuinders om ze niet dwars te zitten in de tijden waarin ze hun werkers het hardst nodig hebben.

En het is evenzeer waarschijnlijk dat de politie goed op de hoogte was waar mogelijk met illegalen gewerkt werd.

Van Groenendaal⁶ vermeldt *en passant* in een voorbeeld hoe bij de aanvragen voor de regularisatie in 1975 in een geval dat hij bijwoont de dienstdoende politieagent zowel de tuinder als de illegaal kent, waardoor een obstakel in de aanvraag makkelijk opgelost kan worden.

Als begin 1982 rond de huisvesting van buitenlanders in het Westland veel media-aandacht ontstaat haalt de NRC van 12 maart 1982 een gepensioneerde tuinarbeider aan: bij de eerste berichten over de ‘illegalen’ in het Westland komen er uit Den Haag rijksrechercheurs om het zaakje te onderzoeken. ‘Die zeiden tegen ons: wijs ons die illegalen nu maar eens aan. Alsof de politie hier niet precies weet waar ze zitten, maar ze keken er wel voor uit om ze te pakken, want met hun aanwezigheid was een veel te groot economisch belang gediend’. En de NRC van 15 februari 1982 noemt met naam en toenaam een wethouder van Naaldwijk, die er nooit een geheim van gemaakt heeft dat hij met illegalen werkte. Deze wethouder, verantwoordelijk voor huisvestingsbeleid, zou aan oud-staatssecretaris Haars gevraagd hebben of het niet mogelijk is werkloze buitenlanders het land uit te zetten.

Wonen en werken van de eerste illegale arbeiders

Zoals al opgemerkt zijn Marokkanen en Turken de eerste buitenlandse arbeiders in het Westland, waarvan de Marokkanen in het begin de meerderheid vormen. Dit zijn dus ook de nationaliteiten waar de eerste illegale arbeiders onder vallen.

Het beeld dat uit de zeventiger jaren naar voren komt is dat de verschillen tussen legaal en illegaal niet altijd zo groot zijn. Degenen met verblijfsvergunning kennen vaak hun (arbeids-)rechten niet of zijn praktisch niet in staat om ze gehonoreerd te krijgen. Een belangrijke factor in de arbeidsrelatie wordt gevormd door het feit dat velen in deze tijd direct bij het bedrijf wonen, in schuurtjes of caravans bij de kas.

Voor dit onderzoek is uitgebreid gesproken met drie Marokkanen die in de zeventiger jaren illegaal in het Westland werken; daarbuiten kunnen anderen informatie geven. Krantenartikelen uit de jaren tachtig bevestigen de verhalen. Omdat ze met elkaar een beeld geven van de verwevenheid tussen wonen en werken die zowel voor legalen als voor illegalen gold, van het werk zelf dat verricht moest worden en de invloed van politiecontroles geven we uitgebreid weer uit de gesprekken met de drie 'spontane' arbeiders uit de jaren zeventig.

Mimoun

Als Mimoun in 1973 in Nederland aankomt, heeft hij binnen twee dagen al werk in een tomatenkas. Een dorpsgenoot heeft hem meegenomen naar de tuin waar hij werkt. De tuinder zorgt voor onderdak: de twee Marokkanen slapen samen op de vliering van de schuur.

Als eind september de grote klus met de tomaten geklaard is, vraagt de tuinder hem te blijven tot volgend jaar, dan kan hij in de winter af en toe een paar uurtjes helpen. Mimoun besluit ander werk te zoeken en samen met zijn dorpsgenoot, die een paar woorden Nederlands kent, gaat hij naar de veiling. 'We hebben er een paar aangesproken en bij de derde was het raak'. Mimoun kan direct beginnen bij de bloementeler uit Naaldwijk. Bij die tuinder werkt hij nu 27 jaar. Al die tijd is hij in de schuur blijven wonen, ook nadat hij in 1975 een verblijfsvergunning heeft gekregen.

Het werk is in de eerste jaren veel diverser dan later, vertelt hij. Naast bloemen teelt de tuinder ook sla op een apart stuk grond. Mimoun doet alles wat nodig is, sla en bloemen poten, snijden, bossen, sproeien, de kas opruimen voor de nieuwe aanplant en schoonmaken. Het stomen van de grond, waarmee de bacteriën gedood moeten worden voordat de nieuwe aanplant er in gezet wordt, vindt hij het zwaarste werk. Je moet de grond bedekken met een zeil en daarop zware kettingen leggen, zodat het blijft liggen. Met dikke slangen die verbonden zijn met de verwarmingsketel van de kas word er hete lucht onder geblazen. Het zeil en de hete kettingen moeten steeds worden verlegd. 'Je werkte boven de 50 graden. Die kettingen waren zwaar en heet.'

Mimoun werkt van maart tot eind september tussen de 60 en 75 uur per week en soms wel 80 uur. Vaak werkt hij zeven dagen in de week. In de winter gaat hij voor twee maanden zijn familie in Marokko bezoeken. De rest van het jaar werkt hij tussen de 45 en 50 uur in de week.

Vóór 1975, als illegaal, verdient hij 3 gulden 50 per uur. Toeslagen krijgt hij niet.

Over de jaren zeventig jaren zegt Mimoun: 'Er was genoeg werk in die tijd. Buitenlandse arbeiders waren aantrekkelijk voor de tuinders. We werkten hard en veel'.

Mimoun is een uitzondering onder kasarbeiders omdat hij nog tot 2003 *legaal* in de schuur bij de kas woont. Maar in de jaren zeventig is het wonen op de tuin zeer gebruikelijk. De meerderheid van de legale en illegale kasarbeiders, in de eerste jaren vooral Marokkanen, woont dan op de tuin.

Ridouan

Zo ook Ridouan die in 1974 naar Nederland komt. Hij had daarvoor eerst in Spanje gewerkt bij een bedrijf dat tunnels groef voor treinen. Nadat hij daar een aantal dodelijke ongelukken had meegemaakt, is hij weggegaan. Zijn vader en nog meer dorpsgenoten werken in Nederland. Een dag na zijn aankomst kan hij via een dorpsgenoot van hem bij een tomatentuinder in De Lier beginnen. R. en zijn dorpsgenoot slapen in de schuur van de tuinder en als er een paar maanden later nog twee dorpsgenoten bijkomen, zijn ze met z'n vieren. Vier illegalen op matrassen op de grond, achter de sorteermachine. 's Nachts is er herrie van de verwarmingsketel, vertelt Ridouan, overdag moeten de matrassen op de vliering verstopt worden, zodat er geen bewijs achter blijft als je wegrent voor een controle.

In 1975 vraagt de baas voor hen een verblijfsvergunning aan. Zo worden ze legaal. De tuinder zegt tegen ze: als jullie ontslagen worden voor er vijf jaar om zijn, dan ben je je vergunning kwijt. Ridouan vertelt dat hij en zijn dorpsgenoten niet goed weten hoe alles in elkaar zit. De baas laat nu een caravan neerzetten, waar ze, allen legaal, met z'n vieren blijven wonen.

Twee jaar later komen er nog twee -illegale- Koerden bij, maar die wonen bij familie in Delft.

Ridouan blijft tot 1987 bij de tuinder in dienst en woont de hele periode op het terrein. Twee van zijn dorpsgenoten gaan rond 1982 ziek terug naar Marokko en overlijden kort daarop. Om op brandstofkosten te besparen zet de tuinder daarna, in plaats van de eerdere grotere caravan, een 'eitje' neer, waar ze met z'n tweeën dan nog zes jaar blijven wonen, soms met, voor kortere tijd, een derde erbij.

Het is lastig om zo direct bij de tuinder te wonen, vertelt Ridouan, je wordt dan altijd gevraagd om wat te doen, ook buiten de al lange werkdagen om. En er is altijd nog wel wat te doen.

Het is nog een ouderwetse lage kas waarin ze werken. De tomaten worden nog direct in de grond gepoot. De ramen worden nog met de hand open- en dichtgedraaid en de bewatering gebeurt nog met een slang. De werknemers doen alles wat nodig is, van poten, verzorgen, oogsten tot -natuurlijk- het stomen van de kas.

Omdat de caravan van de tuinder is, beschouwt hij die ruimte als zijn terrein. Hij stapt naar binnen als hij dat nodig vindt. Er is dus geen privé. Als je ziek bent, moet je echt in bed liggen, anders vindt de baas dat je wel kan werken. Dertien jaar blijft Ridouan zo bij de tuinder wonen en werken. Als hij in 1987 last krijgt van astma, stopt hij. Hij wordt afgekeurd voor het werken in de kas, of voor ander werk in vochtige ruimtes, of werk waarbij gebukt moet worden. Als hij terugkijkt zegt hij: ik had een hekel aan die baas, maar tegelijkertijd zei ik 'Bismillah' voor alles wat ik had.

Saïd

Waar Mimoun en Ridouan met de regularisatieregeling van 1975 een verblijfsvergunning krijgen, komt Saïd daar net te laat voor in Nederland aan. Ook hij vindt na aankomst binnen een week werk. Van 1975 tot 1980 woont hij met twee streekgenoten in de schuur van de tomatentuin. De twee anderen krijgen in 1975 wel al hun vergunning.

Ook hij vertelt dat je door het wonen bij de kas altijd ingeschakeld kan worden. 'Het gebeurde vaak dat de tuinder je in de drukke tijden heel vroeg uit je bed haalde om te werken en je tot laat in de avond door liet gaan'. Er zijn periodes dat mensen, volgens Saïd, zeven dagen in de week worden ingezet. 'Ik was jong en sterk. In de zomer werkte ik vaker meer dan 60 uur in de week. Er waren tijden dat ik meer dan 80 uur in de week werkte.'

Saïds mening over de tuinder is positief. 'De tuinder was erg blij met ons en we werden gelijk behandeld. Voor hem maakte het niet uit of iemand een verblijfsvergunning had of niet. Hij zei altijd: dat is de zaak van de politie en daar bemoei ik me niet mee. Ik kreeg hetzelfde loon als de anderen'.

In die tijd vinden er veel controles plaats in de omgeving van de kassen. 'Je kon in die tijd je hoofd niet uit de kas steken. Wie naar buiten ging, werd opgepakt'. Alleen in de kassen zelf wordt niet gecontroleerd. De tuinders doen de boodschappen voor de illegalen. Daarnaast helpen de legale werkers hun illegale landgenoten met boodschappen. Verder rijdt een bekende kippenboer uit Naaldwijk met zijn busje het hele Westland rond om de werkers te voorzien van hun basisbehoeften. Je kon, volgens deze respondent, bij hem bestellingen doen. Hij bracht alles op tijd.

'Mijn baas maakte zich veel zorgen over me. Hij adviseerde me steeds om niet in mijn eentje naar buiten te gaan. Hij kwam met kranten waarin berichten stonden over de controles van de politie in het Westland. Zijn vrouw bracht me één keer in de twee weken met de auto naar Den Haag om even het verblijf in de kas te doorbreken. Ze bracht me naar een bioscoop in de Boekhorststraat in Den Haag waar op zaterdagen regelmatig Arabische films draaiden. Ze kocht dan een kaartje voor me en ging dan weg. Dat heeft zij jaren gedaan. Ze was een vriendelijk mens. Ze zat altijd voor de deur van de bioscoop op me te wachten en ontving me met een brede glimlach'.

'In 1982 ben ik in Den Haag gaan wonen. Na een paar dagen zoeken heb ik werk gevonden in een bloemenkas in de buurt van De Lier. In die tijd was er genoeg werk in de kassen. De Marokkaanse arbeiders hadden een goede naam. Ze stonden bekend als harde werkers'.

De huisvesting in de pers

In 1982 is er veel aandacht in de pers voor de woonsituatie van (vooral) de Marokkanen in het Westland. Op 9 februari dat jaar bezetten ongeveer vijftig Marokkanen een leegstaande lijmfabriek. Ze willen betere huisvesting. Als ze de dag erop ook nog spandoeken aan de gevel hangen, grijpt het Naaldwijkse politiekorps in en arresteert elf van de bezetters. Ze worden later weer vrijgelaten. De actie is het begin van veel media-aandacht die in het Westland zelf weer voor opschudding zorgt.

Een journaliste van de NRC schrijft op 15 februari 1982 het volgende verslag in haar krant:

“Een wankel trapje leidt naar een lage wrakke zolder boven een voorraadschuur. In de benauwde ruimte staan vijf bedden. Beneden in de schuur een hok dat als keuken dienst doet en een duistere zitkamer met afgedankt meubilair, die met een houten schuifdeur vol kieren van de buitenlucht kan worden afgesloten. Een toilet is er niet. ‘Daar’, wijst een van de bewoners in de richting van een glazen tuinbouwkas, ‘honderd meter verder achter in de kas’.

Een middag toeren met Marokkanen door het Westland levert een hele reeks van dergelijke bouwvallige, bedompte, door stinkend afval van tuinbouwproducten omgeven en zelden van sanitair voorziene onderkomens op, waarin werkgevers in de glastuinbouw hun buitenlandse werknemers onderbrengen. In de bovengenoemde schuur woonden 5 Marokkanen. ‘Maar soms, in het seizoen zitten we er met z’n achten’, vertelde een ander. Allen betaalden 75 gulden per maand, 600 gulden per maand voor een stuk schuur dat eigenlijk niet voor menselijke bewoning geschikt is.

In het bovenstaande geval gaat het om legale arbeiders, maar de nog goedkope illegale van wie door de tuinder gretig gebruik wordt gemaakt, zijn er meestal nog een paar graden slechter aan toe. Zij huizen in verborgen hoekjes in kassen, of in primitieve hokken van hout, metaal of plastic”.

De berichten melden dat het in Den Haag nog wel eens lukt om woonruimte te vinden, maar in het Westland nauwelijks. Veel legale werknemers zijn al 6 tot 8 jaar of nog langer bezig een eigen woning te krijgen. Volgens de Westlandse gemeenten zijn er niet genoeg woningen beschikbaar, volgens de Marokkanen zijn ze niet welkom. De kwestie leidt tot demonstraties bij de Tweede Kamer en de toezegging van een onderzoek door het ministerie van Volkshuisvesting, in maart van het jaar.

Tuinders voelen zich onterecht beschuldigd. Als de KRO een documentaire uitzendt waarin slechte woonomstandigheden worden getoond, stuurt de LTB-afdeling Naaldwijk een telegram waarin gedreigd wordt dat de KRO-leden onder de tuinders hun lidmaatschap zullen opzeggen als er niet gerectificeerd wordt. Delen van de uitzending zouden in scène gezet zijn.

De voedingsbond CNV merkt in deze periode van aandacht voor de situatie van (illegale) migranten in het Westland op het onaanvaardbaar te vinden dat er ondanks de werkloosheid in de Zuid-Hollandse glastuinbouw nog steeds illegale werknemers bestaan. De bond wil binnenkort met een plan komen om werklozen de plaats te laten innemen van de illegale werknemers⁷.

De jaren tachtig: inleenarbeid

In de loop van de tachtiger jaren vestigen de migrantenarbeiders zich steeds meer in de stad Den Haag, zowel legalen als illegalen. Daarmee komt in grote lijnen een eind aan een arbeidsrelatie waarbij werkgever en werknemer dag en nacht met elkaar verbonden zijn. Toch zullen er nog tot eind jaren negentig enkelingen zijn, en dan nu vooral illegalen⁸, die op het bedrijfsterrein wonen, in de schuur, of in een caravan. Recentelijk keert het verschijnsel weer terug bij de huisvesting van Polen.

De wijzigingen in de huisvesting van legale arbeiders zullen zeker een stimulans hebben gekregen door de gezinshereniging die in de jaren tachtig op gang komt. Het vinden van een woning wordt prioriteit. Mogelijk geeft het ontstaan van netwerken in de stad ook illegalen meer mogelijkheden zich daar te vestigen. Maar ook een gestage verandering in de organisatie van de arbeid lijkt zijn invloed te doen gelden.

Illegale arbeider en inleenarbeid

In de tachtiger jaren zien we een toename van het tewerkstellen van illegalen als inleenkrachten.

De vroege geschiedenis van de verweving van illegalen met de inleenarbeid hebben we - voornamelijk - van een aantal sleutelfiguren binnen een Turkse vereniging en twee intermediairs.

Loonbedrijven kennen al een lange geschiedenis in het Westland. In de jaren tachtig beginnen zij in toenemende mate te werken met buitenlandse - vooral Turkse - werknemers, zowel legale als illegale. Dit eigen personeel wordt daarnaast ingezet om in piekperiodes via de eigen netwerken extra krachten te werven.

'De jaren vóór 1985 waren de gouden tijden voor de loonbedrijven,' zegt een zegsman, 'het ging zo: Hans had een loonbedrijf opgericht en via Hasan en Ahmet kon hij mensen werven vanuit Den Haag, vanuit koffiehuisen. Hij zei dan tegen hen: jij bent mijn voorman, zij krijgen 8 gulden (per uur), maar jij mag wel 9 gulden'.

De rekruteringsmogelijkheden van het Turkse personeel geven in die periode rek aan de capaciteit van Nederlandse loonbedrijven.

Volgens de respondenten vindt er in de tweede helft van de tachtiger jaren een versoepeling plaats van de regels voor inschrijving bij de Kamer van Koophandel. Vanaf dan beginnen de Turkse werknemers voor zichzelf en zetten ze een eigen loonbedrijf op. 'De eerste concurrentie zijn zij voor Hans'. Maar spoedig zijn ze ook voor elkaar een concurrent. 'Ze boden mensen aan voor 25 of 30 gulden, zelfs wel voor minder per uur. Dat is feitelijk onmogelijk, als je het netjes wilde doen: normaal kostte het een werkgever 38/40 gulden per uur'.

In de eerste helft van de jaren negentig begint de uitzendbranche op te komen in het Westland, ook weer beginnend bij Nederlandse uitzendbureaus, vaak grote. Van verschillende kanten wordt verteld dat deze hun personeel regelmatig inlenen bij (Turkse) loonbedrijven; die krijgen daarvoor dan bijvoorbeeld 2 gulden per uur. Op deze wijze zouden honderden en misschien -door de jaren heen- wel duizenden arbeidskrachten voor het Westland geworven zijn.

Later, en vooral na de invoering van de Waadi⁹ in 1998, beginnen de Turkse uitzendbureaus voor zichzelf. In korte tijd stijgt het aantal uitzendbureaus dat bij de Haagse Kamer van Koophandel ingeschreven staat van enkele tientallen naar rond de 1600.

De jaren negentig: geïntegreerde aanpak

Ondanks het feit dat de illegale arbeid in het Westland vanaf 1975 regelmatig aandacht krijgt, zoals we aan de berichtgeving over de huisvesting zien, is ze relatief ongemoeid gebleven, al vinden er bij tijden wel politiecontroles plaats en uitzettingen.

De jaren negentig, waarin landelijk de aanpak van illegale tewerkstelling hoog op de agenda komt te staan, zullen ook in het Westland een ander beeld geven.

Uitgangspunt: een geïntegreerde aanpak

De landelijke inzet om illegale tewerkstelling met een geïntegreerde aanpak te bestrijden wordt in 1992 voor de tuinbouw vertaald door de al eerder aangehaalde Commissie Personeelsvoorziening Tuinbouw. Het is een breed samengestelde commissie. Naast de initiatiefnemer, het Regionaal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening Den Haag/Delft, maken vertegenwoordigers van de WLTO, de ministeries van Justitie en Sociale Zaken, FNV, CNV, KNLC, de burgemeester van Aalsmeer en een wethouder uit Den Haag er deel van uit.

Het eerste uitgangspunt van de commissie is dat de arbeidsmarkt in de tuinbouwsector genormaliseerd en gelegaliseerd moet worden. Illegale tewerkstelling en het zwartgeldcircuit moeten worden uitgebannen en de inzet van geregistreerde werklozen moet worden geoptimaliseerd.

Parallel daaraan moeten de opsporing en handhavingskant versterkt worden. De coördinatie tussen de opsporingsdiensten moet beter en opsporingsacties moeten minder willekeurig plaatsvinden; instanties als Arbeidsinspectie, Belastingdienst en het Openbaar Ministerie dienen meer samen te werken. Verder moeten de boetes voor werkgevers moeten verhoogd.

De praktijk

In 1992, nog voor de commissie met haar aanbevelingen naar buiten komt, wordt al een start gemaakt met intensievere controles in het Westland en de inzet van arbeidsbureaus om werklozen naar het Westland te bemiddelen. Een en ander wordt in de loop van het jaar uitgebreid gevolgd in de media¹⁰. Minister De Vries van Sociale Zaken zal zich aan het eind van het jaar zeer tevreden betonen. De in het Westland opgedane ervaring moet model staan voor een landelijke aanpak. Er zijn in dat jaar in een samenwerking tussen de Dienst Inspectie Arbeidsverhoudingen (DIA) en de politie in het Westland 633 illegale buitenlanders opgepakt en uitgewezen, gemiddeld 1,5 illegale werknemer per bedrijf. Via de RBA zijn in dat jaar 710 mensen naar de tuinbouw bemiddeld. De Vries verklaart dat de arbeidsbureaus ook de vacatures voor de 500 vaste krachten en 1700 losse werknemers voor het volgend jaar zullen gaan bemiddelen.

De discussies die tegelijkertijd in (vooral regionale) kranten worden gevoerd, nuanceren de resultaten.

De politie-invallen zouden makkelijk te voorzien zijn omdat ze één keer per week plaatsvinden, meestal op maandag of dinsdag, tijdens kantooruren en niet in de schoolvakanties.

Tuinders klagen over de 400 werkzoekenden die via het arbeidsbureau worden geplaatst. Voorzitter Zuidgeest van de WLTO zegt in mei in de Haagsche Courant signalen te hebben dat het merendeel na enkele dagen is gestopt¹¹. De directeur van de gemeentelijke Sociale Dienst Den Haag reageert een week later met een ingezonden brief in dezelfde krant dat het niet waar is dat veertig procent van de werklozen is weggelopen. Volgens hem is 82 procent nog aan het werk. Hij legt de schuld bij de tuinders, die het aantrekkelijker vinden om met illegalen te werken, omdat die 9 gulden 50 per uur krijgen, in plaats van de 25 tot 30 gulden voor legalen en dat ze 12 uur, in plaats van 8 tot 9 uur per dag werken¹². Hij stelt boetes voor van 10.000 gulden en een lik-op-stukbeleid.¹³

In december maakt een bestuurder van de WLTO in de Volkskrant de balans op voor het jaar: in 1992 zijn 710 werklozen in het Westland aan de slag zijn gegaan en veertig procent daarvan is afgehaakt.¹⁴

Opsporing krijgt meer vorm

Met de totstandkoming van het Tuinbouwakkoord in 1993 wordt een werkgroep ingesteld die zich moet richten op de aanpak van malafide loonbedrijven. Om in kaart te brengen wat er in deze bedrijfspak speelt voert het Regionaal Interdisciplinair Fraudeteam Den Haag een onderzoek uit en komt in 1997 met een rapport.

Als achterliggende kenmerken van de glastuinbouw beschrijft het de schaarste aan arbeid, geringe winstmarges, grote concurrentie in de sector enerzijds en een geringe pakkans bij overtredingen anderzijds. Aanbevelingen liggen zowel op het terrein van voorlichting aan tuinders en loonbedrijven als van intensivering (uitbreiding capaciteit) van de controles, meer uitwisseling van gegevens en het versterken van (administratieve) beheersingssystemen.

Op de verschillende terreinen zal hier in de tweede helft vorm aan gegeven worden.

Het Westland Interventie Team

Als direct resultaat van de aanbevelingen gaat midden 1999 het Westland Interventie Team (WIT) aan de slag. Dit opsporingsteam is multidisciplinair samengesteld: belastingdienst, Gak, GUO, het Openbaar Ministerie en de Arbeidsinspectie maken er deel van uit. Daarnaast wordt samengewerkt met de Sociale Recherche en met de Vreemdelingendienst. De opdracht van het WIT is het voorkomen en terugdringen van belasting- en premiefraude, illegale tewerkstelling en daarmee samenhangende misstanden in de tuinbouw.

Vanaf midden 1999 voert het team regelmatig controles uit bij tuinbouwbedrijven.

Een deel van de controles wordt ondersteund door de vreemdelingendienst (A-controles), een deel zonder (B-controles). Bij beide soorten controles worden zowel de administratie van de werkgever als de identiteit van de werknemers gecontroleerd. Soms worden bedrijfsbezoeken uitgevoerd door twee medewerkers van het WIT, waarbij men zich vooral richt op de administratie van het tuinbouwbedrijf.

De jaarverslagen van het WIT over de jaren 1990 tot en met 2003 geven uitgebreid informatie over aantallen gecontroleerde bedrijven, nationaliteiten van werknemers, aangehouden illegalen, de uitvoering van de identificatieplicht enz. We halen er een paar punten uit.

Motieven voor het werken met illegalen

Het WIT constateert in het jaarverslag van 2000 dat overtreding van de Wet Arbeid Vreemdelingen vaak samengaat met de overtreding van andere wet- en regelgeving, zoals betaling beneden CAO en/of minimumloon, overtreding van de Arbeidstijdenwet, overtreding van de arbeidsomstandighedenwet en het niet of onvoldoende afdragen van premies en belasting.

In 90% van de gevallen (bij overtredingen) wordt door de werkgevers het tekort aan legaal personeel als reden aangegeven om illegaal personeel in dienst te nemen. Volgens het WIT spelen echter andere motieven ook een rol. Zo zeggen de betrokken werkgevers zich gedwongen te voelen om goedkoop (illegaal) personeel te gebruiken omdat iedereen het doet; omdat naar hun zeggen 'illegalen' hard werken, werklozen 'lui' zijn, en omdat het werk vaak maar een korte tijd in beslag neemt. Het WIT concludeert dat 'de kneep' voor de werkgevers vooral zit in het zich voorzien van een 'flexibel en bijzonder goedkoop personeelsbestand'.

De mate van illegale tewerkstelling

Eén manier om illegale tewerkstelling te 'tellen' is te kijken naar *het percentage van de gecontroleerde bedrijven* waar illegale tewerkstelling wordt geconstateerd. Hier zien we een geleidelijke daling door de jaren heen: van 25% in 1999, via 23% in 2000, 18% in 2001 naar 17% in 2002, maar weer een hoger percentage in 2003, namelijk 23% van de gecontroleerde bedrijven. Het lastige van deze cijfers is dat er per jaar een groot verschil is in zowel de mate waarin de vreemdelingendienst aan de controles deelneemt als in de grootte van de gecontroleerde tuinbouwbedrijven. De samenstelling van het personeel kan bij kleine bedrijven anders zijn dan bij grote.

Bij controles waarbij de vreemdelingendienst aanwezig is (zogenaamde A-controles), worden meer illegalen getraceerd, eenvoudig omdat de dienst beter in staat is ze te ontdekken. De stijging van 2003 is een rechtstreeks gevolg van het gegeven dat de vreemdelingendienst bij 87 controles aanwezig was in plaats van de 32 het jaar ervoor. Over 2003 constateert het WIT dat het aantal illegale werknemers ten opzichte van het totaal aangetroffen *werknemers* (tijdens A-controles dus) is afgenomen, van 38% in 2002 naar 21% in 2003. Maar de dienst merkt ook op dat er dit jaar vooral kleine bedrijven gecontroleerd zijn, waar ook minder sprake is van inleenarbeid.

Grote bedrijven worden maar weinig gecontroleerd omdat het WIT daar (zelf) te weinig capaciteit voor heeft. In 2001 worden bij twee 'megacontroles' respectievelijk 110 (bij twee bedrijven) en 68 (bij één bedrijf) illegale werknemers op een dag aangetroffen.

Alle verschillen bij elkaar maken het moeilijk harde conclusies te trekken over de omvang van illegale tewerkstelling en de effectiviteit van het beleid. Het WIT verklaart de terugval in het aantal illegalen mede doordat er relatief veel meer burgers uit de Europese Economische Ruimte (EER, dat is EU plus Liechtenstein, Noorwegen en IJsland) zijn aangetroffen. Het percentage Nederlanders, overige EER-burgers en vooral Duitse Polen blijkt te zijn toegenomen. 'Immers, hoe meer personen werkzaam zijn die vrij zijn op de Nederlandse arbeidsmarkt, hoe minder ruimte er is voor illegalen om aan het werk te komen.'

Fraude

Het WIT stelt verder vast dat het hoge aantal werknemers dat zich op de werkvloer niet kan identificeren door de jaren heen bijna constant blijft, met variaties altijd ruim meer dan de helft van de aangetroffen werknemers. Daarnaast

wordt de controle gefrustreerd door het opgeven van valse identiteitsgegevens, door het gebruik van valse identiteitsdocumenten, door opgave van verkeerde of valse sofi-nummers of door het presenteren van een onoverzichtelijke, incomplete personeelsadministratie. Daardoor is het voor het WIT moeilijk om vast te stellen wie op welk moment voor een onderneming aan het werk was. In het jaarverslag van 2001 gebruikt het WIT de term 'synergiefraude' voor een situatie waarbij inlener, intermediair en illegale werknemer er alledrie belang bij hebben niet ontdekt te worden.

In het laatste jaar (2003) wordt geconstateerd dat het percentage dienstverbanden dat tijdig en correct bij de UWV wordt aangemeld, is gestegen. Dat is voor het WIT een aanwijzing dat werkgevers meer dan voorheen bereid zijn om de wet- en regelgeving na te leven. Anderzijds geeft de stijging van het aantal overtredingen van de Wav aan dat daar nog steeds een probleem ligt, evenals bij de identiteitsvaststelling en identiteitsfraude.

Het WIT kondigt voor 2004 aan dat de activiteiten vooral gericht zullen zijn op de aanpak van illegale arbeid.

Een harde aanpak, maar toch ook arbeidsmigranten

In hoofdstuk 3 refereerden we al kort aan het pleidooi van de voorzitter van de LTO-vakgroep glastuinbouw Frans Hoogervorst in maart 2001 voor legalisering en registratie van de arbeid van illegalen, omdat die ondanks de WIT-controles nog op grote schaal werkzaam zijn in het Westland. Er moet pragmatisch mee worden omgegaan, zegt hij: 'laat die mensen toch een paar maanden hier werken en dan met de verdiende centen terugkeren naar huis en haard. Jaag ze niet het zwarte circuit in'.¹⁵

Van legalisering en registratie van de arbeid door illegalen komt niets, maar, zoals we zagen, wordt nog geen jaar later, in januari 2002, de aftrap gegeven voor het project Seizoenarbeid, waarmee het voor tuinders makkelijk gemaakt moet worden om werkers van buiten de Europese Unie aan te trekken.

Project Seizoenarbeid

Het Project Seizoenarbeid is in samenwerking tussen de ministeries van Sociale Zaken en Landbouw, de LTO en het Centrum voor Werk en Inkomen opgezet. De Wageningse onderzoekers¹⁶ wijzen op een conflictrijke voorgeschiedenis in de jaren negentig die vooral speelt rond de aspergeteelt en de weigering van de overheid om tewerkstellingsvergunningen te verlenen voor (met name) Poolse aspergestekers. In 2000 zeggen de agrarische belangenorganisaties toe het overheidsbeleid met betrekking tot tewerkstellingsvergunningen te respecteren en zich in te spannen voor de inschakeling van werkloze uitkeringsgerechtigden in de tuinbouw, mits de overheid bereid is het criterium van prioriteitgenietend aanbod soepeler te hanteren.

In het project Seizoenarbeid kunnen tuinders die aan een aantal voorwaarden voldoen, ondersteuning en begeleiding krijgen bij het vinden van personeel. Daarvoor wordt eerst naar prioriteitgenietend aanbod gezocht (uit Nederland of EU-landen) en vervolgens kan buiten de Europese Unie worden geworven. Tuinders dienen om mee te kunnen doen te handelen volgens de gedragsregels voor 'goed werkgeverschap': ze mogen geen gebruik maken van illegale arbeid, moeten de werknemers betalen volgens de geldende CAO en zorgen voor goede arbeidsomstandigheden en huisvesting. Vacatures moeten uiterlijk 11 weken voor aanvang van het project aangemeld worden. De periode waarvoor geworven kan worden ligt tussen minimaal drie weken en maximaal zes maanden,

maar voor buiten de EU geldt in eerste instantie een maximumperiode van drie maanden. Omdat dat voor de glastuinbouw te beperkt is, wordt in 2003 de mogelijkheid geschapen om een vergunning voor zes maanden aan te vragen, maar hiervoor moet wel een Machtiging tot Voorlopig Verblijf (MVV) aangevraagd worden. Dit laatste vervalt na 1 mei 2004 weer voor burgers van de nieuwe EU-landen.

Ook daarna wordt er nog wat gesleuteld: voor de glastuinbouw wordt de procedure in 2004 bijvoorbeeld teruggebracht tot 7 weken

Hoewel het project in sectoren als aspergeteelt en fruitteelt veel aanvragen van tuinders oplevert, komt het in de glastuinbouw maar langzaam op gang. In het Westland loopt het nog minder dan in andere regio's.

Net voor het afronden van dit rapport, in oktober 2004, spraken we een medewerker van het project. Hoewel hij nog geen overzicht heeft in cijfers, vertelt hij dat ook nu nog de animo in het glas, en zeker in het Westland, 'niet spectaculair' is. De termijnen van het seizoenwerk zijn te kort voor de arbeidsbehoefte. Verder is huisvesting een probleem in het dichtbebouwde Westland. Waar Polen in andere regio's regelmatig in vakantieparken gehuisvest worden, zitten ze op de campings aan het strand in het hoogseizoen niet echt te wachten op Poolse arbeiders, zegt hij. Ook omgekeerd signaleert hij dat het animo bij Polen niet altijd zo groot lijkt om een half jaar in een kleine ruimte bij de tuin te bivakkeren. Dat geeft spanningen. De twee maanden oogsttijd in de fruitteelt, waar soms het hele gezin een periode komt werken, ligt beter.

Het Hal-project

Het Project-HAL, (Handmatige Agrarische Loonbedrijven), dat ook in 2002 van start gaat, moet tuinders ondersteunen in het vinden van een loonbedrijf of uitzendbureau dat zich aan de regels houdt. Kern van het LTO-project is het werken met een lijst van gecertificeerde intermediairs. Om een certificaat te krijgen dienen de intermediairs (onder andere) twee maal per jaar hun boeken te laten controleren door de stichting Vereniging Registratie Ondernemingen (VRO), die vooral kijkt naar de tijdige aangifte en betaling van belastingen en sociale premies en naar de naleving van de Wet arbeid vreemdelingen (Wav). Wanneer een uitzendonderneming hier niet aan voldoet, wordt het certificaat niet verleend, dan wel ingetrokken.

Aan tuinders die met gecertificeerde intermediairs werken wordt geen garantie gegeven dat ze gevrijwaard worden van naheffingen van de fiscus of sociale-zekerheidsfondsen, wanneer er overtredingen worden geconstateerd bij die intermediair. Maar in de praktijk gaat het WIT coulant om met deze tuinders en er wordt normaliter niet vervolgd.

Landelijk gezien groeit het aantal gecertificeerde uitzendbureaus en loonbedrijven gestaag, van 180 in september 2003 tot 244 in oktober 2004. In het Westland en omgeving zijn er dan ongeveer 60 intermediairs gecertificeerd, waarvan 28 in Den Haag.

Toch wordt er in het Westland minder mee gewerkt dan elders in land. De Wageningse onderzoekers verklaren dit vooral vanuit het gegeven dat de tuinders het liefst werken met bekende intermediairs, waarvan ze weten dat zij goede werkers leveren. Hier komen we later nog op terug.

Uitbreiding Europese Unie

Het is waarschijnlijk de uitbreiding van de Europese Unie die de meeste invloed heeft op vervanging van arbeidskrachten. Met de mogelijkheid om Polen makkelijker aan het werk te zetten, is een bijna dertigjarige periode afgesloten waar-

in het uitgangspunt van de overheid steeds is geweest dat de glastuinders van het Westland hun arbeidskrachten moesten betrekken van de Nederlandse arbeidsmarkt (of eventueel de EU). Gezien vanuit de geschiedenis van (de discussie over) de illegale tewerkstelling in het Westland zou dat als een grote wijziging gezien kunnen worden, maar de overgang gaat betrekkelijk geruisloos.

De discussie gaat nog over details. In een radio-interview¹⁷ in april 2002 geeft (dan nog) Kamerlid Agnes van Ardenne te kennen dat ze de harde aanpak van tuinders te vroeg vindt omdat de vervanging van illegalen nog niet goed geregeld is.

De tuinders 'zijn niet alleen uniek als het gaat om de prestatie, maar ze zijn ook belangrijk voor onze economie, ze dragen behoorlijk bij aan de betalingsbalans, ze produceren elk jaar weer meer aan omzet, dus ook weer meer aan harde euro's voor onze economie, dus het zou onverstandig zijn als wij erop aan zouden koersen dat al die tuinders uit Nederland zouden verdwijnen.(..)

Als de minister van Sociale Zaken weigert om verruiming van het arbeidsaanbod mogelijk te maken voor de tuinbouw –want er is nou eenmaal behoefte aan gemotiveerde arbeidskrachten – die hebben we in deze omgeving bijna niet meer, de Nederlandse arbeidsmarkt is overspannen, het aantal mensen dat zich wendt tot tuinbouwbedrijven wordt steeds kleiner omdat er heel veel alternatieven zijn- en dan weten we dat er in landen even verderop, de nieuwe toetredende Europese landen, zoals bijvoorbeeld Polen, er dringend behoefte is om hier in Nederland aan de slag te kunnen, en wat ik dan gek vind is dat minister Vermeend, (..) daaraan voorbijgaat en alleen maar op jacht is naar illegalen die zich bevinden op de tuinbouwbedrijven, want er is nog een tweede punt: het is heel vreemd dat die illegalen niet worden gepakt als ze bij de bakker staan en een broodje kopen of in de tram hier in Den Haag rondrijden, of bij de woningcorporatie om een woning vragen, maar alleen worden opgepakt als ze aan het werk zijn bij de tuinders. En dat vind ik hypocriet. Ik vind dat Vermeend natuurlijk illegalen moet oppakken en het land uit moet zetten, (maar) ook moet zorgen voor voldoende arbeidsaanbod en het mogelijk moet maken om Polen in Nederland aan de slag te helpen en dan kan hij met recht en reden zeggen dat hij stevig en strak zal aanpakken dat illegalen niet bij tuinders mogen werken. (..)

De vaststelling dat wij in Nederland te weinig vaste mensen hebben voor dit soort werk (..) is al jaren geleden gemaakt en als we daar geen conclusies aan verbinden en alsmaar blijven zeggen dat het de asielzoekers zullen zijn die dat werk zullen doen, of de langdurig werklozen, dan wel een student of wat dan ook, dan blijven we elkaar achterna jagen met oplossingen die in feite in het verleden al niet bewezen zijn dat het oplossingen zijn'

Interviewer: 'Dus er moet een legalisering komen van deze werknemers?'

'Niet déze werknemers, maar concrete afspraken maken. Ik vind ook niet dat je met elke illegaal die nu in Nederland is de afspraak moet gaan maken, nu bent u legaal. Illegaal is illegaal en die moeten de grens over. Legale mensen zijn hartelijk welkom en zijn hartelijk welkom in de tuinbouw. Dat moet de lijn zijn'. (..)

Hoofdstuk 5

Introductie enquête en respondenten

Een van de uitgangspunten van het onderzoek was dat het perspectief van de illegale migranten een belangrijke plaats moest innemen in de waarnemingen binnen het onderzoek. We meenden dat gedetailleerde informatie vanuit hun positie bezien het meest van binnenuit inzicht zou kunnen geven. De kern van het onderzoek moest dan ook bestaan uit een enquête die onder een voldoende grote groep moest worden uitgevoerd: minimaal honderd.

In de hoofdstukken hierna worden de resultaten beschreven. Hier beschrijven we de opzet en uitvoering van de enquête en we beschrijven in grote lijnen de groep respondenten.

De enquête

De enquête moest aan twee voorwaarden voldoen. Hij moest *gedetailleerd* inzicht opleveren, maar eveneens inzicht over ontwikkelingen in een *langere periode*. Gekozen is daarom voor een indeling in twee peilperioden, 1990-1991 en 2001-2002. Deze twee perioden bevinden zich respectievelijk vóór en na een reeks van maatregelen in de jaren negentig om illegale tewerkstelling te ontmoedigen.

De vragenlijst, zie bijlage, bestaat uit twee delen.

Eén deel behelst vragen over de situatie in de peiljaren waarin de respondenten gewerkt hadden, o.a. over het soort werkzaamheden, arbeidstijden, beloning, werktempo, de grootte van het bedrijf en het soort dienstverband.

Het andere deel bevat vragen over algemenere aspecten rond o.a. aankomst, verblijf, huisvesting, gezondheid, relatie met het gezin en herkomstland. Nadrukkelijk is de respondenten ruimte geboden voor eigen opmerkingen en meningen.

Een groot deel van de antwoorden is zodanig voorgestructureerd dat ze ingevoerd kunnen worden in een database. Het doel daarvan is om de omstandigheden in de twee peilperioden kwantificeerbaar te maken, waardoor ze beter met elkaar vergeleken kunnen worden.

Aanvankelijk dachten we meer mensen te kunnen inschakelen bij het uitvoeren van de enquête. In de praktijk bleek de vragenlijst daarvoor toch te complex en te lang.

Veel vragen moesten precies ingevuld worden om hun waarde te behouden. De vragenlijst bestaat uit 40 vragen over algemene achtergronden en het totale verblijf en uit 28 vragen over de arbeid in een peiljaar. Wanneer iemand in de vier peiljaren gewerkt heeft, betekent dat 4 x 28 vragen. Dat vraagt geduld van geïnterviewde en interviewer.

Hoewel de vragenlijst is vertaald in het Arabisch, Turks, Engels en (in een iets verkorte versie) in het Pools, is toch de hoofdmoot door twee mensen gedaan. Dat was vooraf anders ingeschat.

Naast de complexiteit van de vragenlijst als zodanig, maakte de vraag naar respondenten die in specifieke perioden in de glastuinbouw gewerkt hadden het inschakelen van bereidwilligen uit onze netwerken lastiger. Ze kenden illegalen in de schoonmaak of in de bouw, maar niet in de tuinbouw of geen mensen die in die peiljaren in de tuinbouw hadden gewerkt.

Via verschillende soorten organisaties en netwerken hebben we gevraagd om contact te leggen; gezondheids- en maatschappelijk werkers, migrantenorganisaties; buurthuizen, kerken, het Leger des Heils, persoonlijke kennissen, en anderen.

Regelmatig langsgaan in Turkse en Marokkaanse verenigingen en koffiehuisen en in buurthuizen leverde behalve via-viacontacten de meeste respondenten uit deze nationaliteiten op. Enkele keren zijn zij in eigen huis of in dat van een contactpersoon geïnterviewd. Twee Ghanese respondenten zijn via persoonlijke contacten geworven.

Bij de start van het onderzoek hadden we nog de hoop makkelijker Oost-Europeanen te vinden die zouden willen meedoen met de enquête. Hun aandeel in de arbeid van het Westland is de laatste jaren, gegeven verschillende bronnen, aanzienlijk gegroeid. Maar waar het Haags Islamitisch Platform (SHIP) in 2001 nog een groep van 124 Bulgaren kon overhalen om mee te doen aan een onderzoek, bleken Bulgaren nu over het algemeen terughoudend. Op de pogingen van een medewerker van het SHIP om nog bereikbare Bulgaren te bewegen mee te doen aan de enquête kwam herhaalde malen de opmerking dat de publiciteit rond hun positie hun alleen maar kwaad had gedaan. De grote acties van de gemeente Den Haag waarbij mensen 's avonds en 's nachts uit hun woningen zijn gehaald en in grote groepen tegelijk direct per charter zijn teruggestuurd naar Bulgarije hebben deze groep vrijwel onbereikbaar gemaakt. Via een tolk, die bij uitzettingen advocaten terzijde stond, via een Afrikaanse onderzoeker en via het Haags Straatnieuws is het dan toch nog gelukt om van een aantal Bulgaren gegevens te verkrijgen.

Vier weekenden zijn overdag doorgebracht bij een ontmoetingsruimte van het Leger des Heils waar Oost-Europeanen samenkomen, deels daklozen, deels anderen die met hun landgenoten koffie komen drinken. Dat leverde twee Poolse respondenten op. Via de Poolse Parochie zijn nog 4 Polen bereid gevonden mee te werken. Zij hebben een iets verkorte versie van de vragenlijst, die in het Pools is vertaald, ingevuld. Voor Polen lijkt te spelen dat illegaal verblijf nog maar als tijdelijk gezien wordt. De aandacht ging meer uit naar de te verwachten beslissing van de Nederlandse regering om de arbeidsmarkt open te stellen en soms naar de mogelijkheden om aan seizoenscontracten te komen, dan naar een beschrijving van een situatie die nu toch snel voorbij moet zijn. Misschien hadden we in de beginperiode van de uitvoering van de enquête al het Westland in kunnen gaan of naar campings aan de kust, om Polen te zoeken die daar werkten en verbleven. Op het moment dat we ons realiseerden dat we voor deze doelgroep toch ook andere zoekmethoden moesten vinden, was het daarvoor al wat laat in het seizoen.

De Marokkanen en Egyptenaren werden (over het algemeen) in de eigen taal geïnterviewd: Berbers en Arabisch. De Turken werden in het Nederlands geïnterviewd, eventueel met behulp van tolken. Voor de andere nationaliteiten werden Nederlands, Engels en Duits gebruikt. Voor drie Bulgaren is in het Turks getolkt. Drie Poolse respondenten hebben zelf de vragenlijst ingevuld. Het invullen van de vragenlijst duurde gemiddeld een uur. Aanvullend zijn er opmerkingen genoteerd van respondenten naar aanleiding van of soms helemaal los van de enquête.

Het onderzoek vond plaats tussen augustus en december 2003. Uiteindelijk hebben bij elkaar 103 respondenten de enquêteformulieren ingevuld. Daarvan zijn 98 in de database ingevoerd. Vijf zijn niet direct gebruikt, omdat vier res-

pondenten niet in één van de peiljaren in de tuinbouw gewerkt hadden en één (een Pool) helemaal niet in de tuinbouw. Twee Bulgaren die in 2003 in de tuinbouw gewerkt hebben, zijn wel ingevoerd, omdat er zo weinig gegevens van deze groep zijn.

De samenstelling van de onderzoeksgroep kan niet als een representatieve steekproef zonder meer gezien worden van de mensen die illegaal in de glastuinbouw werken (of werkten). Vergeleken met wat uit andere bronnen bekend is (bijvoorbeeld van het Westland Interventie Team) zijn in deze respondentengroep de 'traditionele' groepen als Turken en Marokkanen wat oververtegenwoordigd. In hoofdstuk 12 komen we daarop nog terug.

Toch denken we dat de samenstelling van de groep respondenten voldoende gevarieerd is om een beeld te krijgen van de richting van de ontwikkelingen tussen de twee peilperioden. Het is goed gelukt - zonder dat we daarop geselecteerd hebben - om een evenwichtige verdeling tussen de twee peilperioden te krijgen. Daarnaast hebben we de indruk dat de meeste respondenten in staat waren gegevens over een langere periode terug te halen. Bij twijfel, en natuurlijk als mensen aangaven het niet (meer) te weten, werd geen antwoord ingevuld. Maar dat was relatief weinig nodig.

Na invoering van de gegevens in de database bleken de antwoorden ook goed te kruisen, zoals bijvoorbeeld de soorten dienstverbanden en de verschillende arbeidsomstandigheden. Al met al lijkt het daarmee mogelijk inzicht te krijgen in de plaats van illegale arbeiders in de glastuinbouw en de veranderingen daarin in de tijd.

Achtergrond respondenten

De verdeling van nationaliteiten onder de 98 respondenten waarvan de antwoorden zijn ingevoerd in de database is als volgt:

Tabel 5.1

nationaliteit	Aantal respondenten	percentage	Daarvan vrouwen
Marokkanen	48	49	
Turken	33	33,7	2
Egyptenaren	3	3,1	
Bulgaren	6	6,1	2
Polen	6	6,1	1
Ghanezen	2	2	1
totaal	98	100	6

Er zijn verschillen tussen de nationaliteiten in verblijfsduur. De Egyptenaren verblijven gemiddeld 18 jaar; de Turken gemiddeld 16 jaar, de Marokkanen 11 jaar, de Ghanezen 5 jaar, de Bulgaren 3 jaar en de Polen 2 jaar.

Tabel 5.2 geeft de jaren waarin de respondenten arriveerden, uitgesplitst naar nationaliteit.

	Land						Totaal
	Turkije	Marokko	Egypte	Bulgarije	Polen	Ghana	
1975-1980	5	1					6
1981-1985	8	6	1				15
1986-1990	14	15	2				31
1990-1995	3	1					4
1996-2000	3	20		1	1	2	27
2001-2003		5		5	5		15
Totaal	33	48	3	6	6	2	98

De leeftijd waarop de respondenten arriveerden kon behoorlijk uiteenlopen. Gemiddeld zijn degenen die later komen wat ouder. De jongste was vijftien jaar toen hij kwam.

Tabel 5.3

aankomst	minimum	maximum	Gemiddeld
1975-1980	18	29	24,3
1981-1985	17	34	24,8
1986-1990	15	38	25,1
1991-1995	18	39	26,6
1996-2000	20	42	28,1
2001-2003	22	42	30,1

Van de groep die door ons geïnterviewd is, waren 78 illegaal op het moment van het interview en hadden 20 een verblijfsvergunning. De jaren waarin deze mensen hun verblijfsvergunning verkregen, zijn tamelijk gelijkmatig over de laatste 10 jaar verspreid. Van de 33 Turken zijn 26 nog illegaal, van de 48 Marokkanen 35 en van de 3 Egyptenaren 2. De Bulgaren, Polen en Ghanezen zijn allen illegaal.

Tabel 5.4 geeft een beeld van de jaren van aankomst in relatie tot (het jaar van) het verkrijgen van een verblijfsvergunning.

aankomst	Geen	Wel verblijfsvergunning en jaar waarin verkregen										totaal
		1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	
1975-1980	6											6
1981-1985	11			1	1			1		1		15
1986-1990	18	2	2	1	1	1	2	2	2			31
1991-1994	2			1						1		4
1996-2000	26										1	27
2001-2003	15											15
	78	2	2	3	2	1	2	3	2	2	1	98

Zeventien respondenten zijn vóór 1985 gekomen en nog steeds illegaal, zij verblijven daarmee tussen (bijna) dertig en (bijna) twintig jaar illegaal in Nederland. Nog eens 18 verblijven langer dan dertien jaar illegaal.

Tabel 5.5: leeftijden van de respondenten tijdens de enquête, onderverdeeld naar verblijfsstatus.

	Illegaal	Legaal
20-25	6	
26-30	14	2
31-35	16	4
36-40	11	7
41-45	11	5
46-50	10	2
51-55	8	
56	1	

De Bulgaren maken met elkaar de jongste groep uit. De Turken vormen de oudste groep.

Onderwijs

Het aantal jaren onderwijs dat respondenten in herkomstland gevolgd hebben, verschilt onderling aanzienlijk.

Tabel 5.6

land	Gemiddeld aantal jaren onderwijs	N
Turkije	4,6	32
Marokko	7,1	48
Egypte	15,7	3
Bulgarije	7,8	6
Polen	11,2	6
Ghana	16,0	2
Totaal	7,02	97

De drie Egyptenaren hebben hier gezamenlijk het meeste onderwijs gevolgd, gevolgd door Polen. Maar binnen de nationaliteiten bestaan eveneens grote verschillen. Zowel bij de Turken als Marokkanen zijn er respondenten die geen onderwijs hebben gehad, maar ook die tot 17 jaar onderwijs hebben gevolgd.

Opvallend is dat respondenten die ongehuwd of gescheiden zijn én vrouwen gemiddeld het hoogst opgeleid zijn.

Tabel 5.7: Onderwijs eigen land

Burgerlijke staat	mannen		Vrouwen	
	Gemiddeld aantal jaren onderwijs	N	Gemiddeld aantal jaren onderwijs	N
ongehuwd	9,6	40	9,00	3
gehuwd	4,6	49	7,50	2
gescheiden	9	2	15,00	1
Totaal	6,9	91	9,50	6

Van de onderzoeksgroep kon de helft informatie geven over de eerste peilperiode en een gelijk percentage over de tweede (1990 49; 1991 52; 2001 54; 2002 56). Een aantal heeft in twee peilperioden in de tuinbouw gewerkt.

Extra informatie is verkregen doordat een deel van het databestand van het onderzoek dat SHIP/Dunya uitvoerde in november 2001 onder illegale Bulgaren in Den Haag beschikbaar werd gesteld. Van de groep van 124 respondenten hadden 37 in de tuinbouw gewerkt. Hoewel de vragenlijst die daarbij gehanteerd werd, anders is samengesteld, kon een aantal gegevens met elkaar vergeleken worden.

Naast de groep die heeft meegedaan aan de enquête, hebben we, op allerlei locaties, nog veel andere illegale arbeiders gesproken die ofwel niet gewerkt hadden in de sector of slechts in een van de peiljaren, die geen zin hadden ('als ik 's avonds over die dingen moet nadenken, slaap ik niet meer') of te weinig tijd. Discussies aan tafel, meningen, vragen, kleine anekdotes gaven een aanvullend beeld. Hoewel er ook regelmatig gelachen werd, werden het vaak zeer ernstige gesprekken. Waar de persoonlijkheden en wijze waarop mensen in het leven staan zeer verschillen, kan wel geconstateerd worden dat een bestaan in de illegaliteit een onzeker bestaan is, dat knaagt aan de goede moed van mensen. Bij de respondenten speelde dit uiteraard ook. Vooral aan het einde van de vragenlijst, waar vragen over de relatie met familie in het herkomstland gesteld worden, werd het gesprek soms pijnlijk treurig en stelden de interviewers zich regelmatig de vraag of je dit om kennis te verwerven mensen wel mag aandoen...

Hoofdstuk 6

Aantallen en dienstverbanden

Een belangrijke vraag van het onderzoek is hoeveel illegalen er nu werkzaam zijn in de Westlandse glastuinbouwbedrijven. Daar gaan we eerst op in. Verbonden daarmee beschrijven we de ontwikkelingen tussen de twee peilperiodes in het dienstverband. Hoe worden de respondenten tewerkgesteld, direct door de tuinder of via een intermediair? Hoe lang zijn de arbeidsrelaties en hoeveel werk hebben de respondenten in een jaar?

Het hoofdstuk sluiten we af met enkele conclusies en we vergelijken deze met de conclusies die we hebben getrokken op basis van de analyses van de sector en het vreemdelingenbeleid.

6.1 Gemiddelde aantallen illegale werknemers in de bedrijven

Aan de respondenten is de vraag voorgelegd of zij konden aangeven met hoeveel collega's zij bij een tuinder werkten en hoeveel daarvan illegaal waren. Omdat de arbeidsbehoefte in de kas per dag kan schommelen en er grote verschillen zijn tussen seizoenen is de vraag uitgesplitst. Voor zomer en winter is apart gevraagd naar het minimum en maximum aantal werknemers. Tabel 6.1 geeft de gemiddelden van de aantallen van alle respondenten samen.

Tabel 6.1

	Minimum collega's zomer	maximum collega's zomer	minimum collega's winter	Maximum collega's winter	Minimum illegalen zomer	Maximum illegalen zomer	Minimum illegalen winter	Maximum illegalen winter	N Zomer	N winter
1990	7,6	11,9	5,2	7,6	4,7	7,3	3,7	5,2	42	40
1991	7,6	11,8	5,2	7,6	5,1	7,6	3,7	5,0	43	43
2001	9	14,3	5,7	7,4	4,1	7	2	2,6	40	23
2002	8,2	12,8	5,2	6,7	3,1	4,3	1,8	2,4	36	25

Voor de tweede peilperiode zijn de getallen minder hard. Over deze peiljaren weten minder respondenten antwoord te geven op de vraag hoeveel van hun collega's illegaal zijn. Hoewel dat langer geleden is, komt het over 1990 maar driemaal voor dat respondenten het niet weten, over 2002 is dat vierentwintig keer, bijna de helft.

Respondenten die de vraag naar het aantal illegale collega's niet kunnen beantwoorden, zijn veelal werkzaam in grotere bedrijven. Daarnaast, en daar komen we nog op terug, heeft ook de toename van inleenarbeid in de laatste peilperiode hier invloed op.

Over *hoeveel bedrijven* met illegalen werken kunnen we vanuit de enquête niets zeggen. Dat het aandeel in de bedrijven waar de respondenten werkten hoog ligt, is nog wat helderder te zien in tabel 6.2, waarin de percentages worden weergegeven. In de eerste peilperiode maken illegalen gemiddeld rond tweederde van het personeel uit. In de laatste periode is dat minder, maar nog altijd ruim éénderde. Opvallend is dat in de eerste peilperiode in de winter het aandeel van de illegale arbeiders ten opzichte van het totaal hoger is dan in de zomer. Dat duidt, zo zullen we later ook bevestigd zien, op een hoog aandeel vaste arbeidskrachten onder de illegalen. In de tweede periode ligt het aandeel van de illegale werknemers juist hoger in de zomer.

Tabel 6.2

	laag zomer	hoog winter	laag zomer	hoog winter
1990	62%	61%	71%	68%
1991	67%	64%	71%	66%
2001	46%	49%	35%	35%
2002	38%	34%	35%	36%

6.2 soorten dienstverbanden

Van dienstverband bij tuinder naar intermediair

De cijfers hiervóór, van aantallen en percentages illegale arbeiders, laten tussen de seizoenen, maar ook tussen de peilperioden sterke verschillen zien. Voor een verfijning van de verschillen moet eerst een andere ontwikkeling tussen de peilperioden voorgelegd worden.

In de enquête is per peiljaar de vraag gesteld of de respondenten direct in dienst zijn van een tuinder of dat zij werken in dienst van een tussenpersoon. Voor de formulering tussenpersoon is gekozen omdat de begrippen loonbedrijf en uitzendbureau niet voor iedereen te onderscheiden zijn.

Tabel 6.3 laat de enorme verschuiving zien die zich tussen de twee peilperiodes op dit terrein heeft voorgedaan:

	in dienst tuinder	N	in dienst intermediair	N
1990	68,8%	33	31,3%	15
1991	67,9%	36	32,1%	17
2001	32,1%	18	67,9%	38
2002	29,3%	17	70,7%	41

In de eerste peilperiode is een overgrote meerderheid, rond de 70%, nog direct in dienst van de tuinder, in 2002 werkt eenzelfde percentage via een intermediair.

Door het werken via een intermediair of tuinder te verbinden met de vraag hoeveel mensen er op de tuin¹ werkten en hoeveel daarvan illegaal waren kunnen we de verschillen onderling zien en verschillen tussen peilperioden scherper krijgen.

De eerste peilperiode

Voor de jaren 1991 en 1992 zien we uitgesplitst naar het soort dienstverband grotere verschillen optreden dan in de gemiddelde cijfers hiervoor. Respondenten in dienst van een intermediair noemen veel hogere aantallen werknemers dan degenen die direct in dienst van een tuinder waren.

Tabel 6.4 Gemiddeld aantal genoemde werknemers in het bedrijf waar respondent in het peiljaar het langst gewerkt had, uitgesplitst naar respondenten in dienst van tuinder of in dienst van intermediair.

	minimum collega's zomer	Maximum collega's zomer	Minimum collega's winter	Maximum collega's winter	minimum illegalen zomer	maximum illegalen zomer	minimum illegalen winter	Maximum illegalen winter	N zomer	N winter
in dienst tuinder '90	6,5	9,7	4,4	5,5	3,6	4,6	2,9	3,1	30	28
in dienst intermediair '90	11	19,1	7,5	13,6	8,5	15,5	6,1	11,7	12	10
in dienst tuinder '91	6,2	9,3	4	5,4	3,6	4,6	2,9	3	31	30
in dienst intermediair '91	11,3	18,8	8,2	13,5	9,4	16	5,8	10,1	12	13

Naast het verschil in de hoogte van de aantallen is er ook een verschil in de verdeling van het aandeel illegale arbeid in de verschillende seizoenen. Helderder wordt dat wanneer we nog eens de percentages illegale werknemers ten opzichte van de totalen op een rij zetten.

Tabel 6.4

	laag zomer	hoog zomer	laag winter	hoog winter
in dienst tuinder '90	56%	48%	67%	56%
in dienst intermediair '90	77%	81%	81%	87%
in dienst tuinder '91	58%	49%	72%	57%
in dienst intermediair '91	83%	85%	71%	75%

Opvallend in deze tabel met percentages is een terugkerende systematiek. Het aandeel illegalen onder de werknemers van de tuinder is groter in de perioden met de *minste* arbeidsinzet, terwijl dat bij de inleenkrachten andersom ligt.

Dat is een eerste indicatie dat het personeel van de tuinder vooral jaarrond wordt ingezet en dat van een intermediair op pieken. Bedacht kan worden dat de werknemers bij een tuinder het meest weten over de (vaste) collega's in dienst van de tuinder en weinig over inleenkrachten en dat evenzo de werknemers van een loonbedrijf de status van de andere inleenkrachten beter kennen, waarvan er in pieken meer ingezet worden. Maar dit zou betekenen dat de totaalpercentages hoger zouden kunnen liggen dan hier aangegeven.

Met het verschil in inzet tussen de twee soorten dienstverbanden, als vaste kracht of piekarbeider, is nog niet het verschil in de totale aantallen werknemers verklaard. Dat ligt bij de intermediairs veel hoger. Dit is een indicatie voor de inzet van inleenaarbeid in *grotere* bedrijven. Daar komen we nog op terug.

De tweede peilperiode

In de tweede peilperiode zijn de verschillen tussen aantallen werknemers die aangegeven worden vanuit de twee soorten dienstverbanden minder groot:

Tabel 6.6

	minimum collega's zomer	maximum collega's zomer	Minimum collega's winter	maximum collega's winter	minimum illegalen zomer	maximum illegalen zomer	minimum illegalen winter	maximum illegale winter	N zomer	N winter
in dienst tuinder '01	7,6	12	4,2	6	3,4	4,6	2,1	2,6	14	11
in dienst intermediair '01	9,5	15,2	6,1	7,9	4,6	8,4	2	2,8	25	11
in dienst tuinder '02	8,5	12,5	4,1	5,9	3,3	4,2	2	2,4	14	12
in dienst intermediair '02	7,9	12,9	5,5	6,8	3,1	4,6	1,8	2,5	21	12

Wanneer we de aantallen genoemde werknemers vergelijken met de eerste periode zien we dat ze bij de respondenten in dienst van de tuinder *gestegen* zijn, maar bij degenen in dienst van een intermediair *gedaald*.

De eerstgenoemde ontwikkeling lijkt parallel te lopen met de groei van bedrijfs-grootte en personeelsbestand in deze periode. De afname bij de intermediairs is daarmee in tegenspraak. We komen daar nog op terug.

Wanneer we de aantallen omrekenen in percentages, zien we ook hier een verschil. De percentages illegale arbeiders zijn lager.

Tabel 6.7

	laag zomer	hoog zomer	laag winter	hoog winter
in dienst tuinder '01	45%	39%	49%	43%
In dienst intermediair '01	48%	55%	33%	36%
in dienst tuinder '02	39%	34%	48%	41%
in dienst intermediair '02	39%	36%	33%	38%

Wanneer we nu opnieuw bezien hoe vaak de respondenten antwoord kunnen geven op de vraag hoeveel van hun collega's illegaal zijn, zien we dat de toegenomen inleenaarbeid invloed heeft op wat de respondenten van hun collega's weten.

Tabel 6.8: de mate waarin respondenten antwoord kunnen geven op de vraag hoeveel illegale collega's ze hebben²

		totaal	weet	weet niet	%weet	%weet niet
1990	tuinder	31	30	1	97%	3%
	intermediair	15	13	2	87%	13%
1991	tuinder	34	33	1	97%	3%
	intermediair	17	13	4	76%	24%
2001	tuinder	15	10	5	67%	33%
	intermediair	37	25	12	68%	32%
2002	tuinder	13	7	6	54%	46%
	intermediair	39	21	18	54%	46%

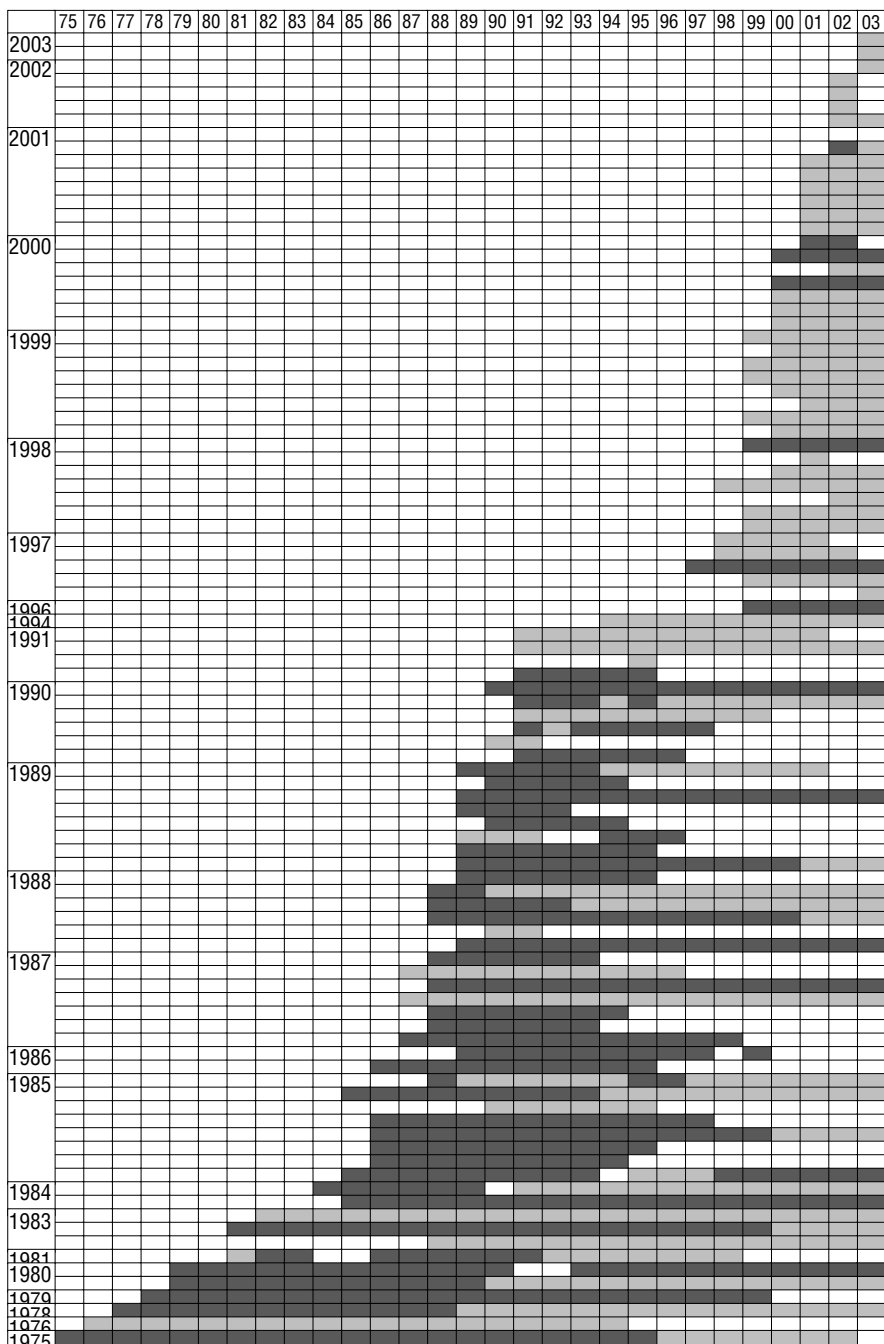
Werkers in dienst van een tuinder weten relatief vaker antwoord te geven op de vraag. Voor allen neemt die mogelijkheid in de loop der tijd af, waarschijnlijk omdat de werkers op de tuin ook vaker te maken krijgen met (tijdelijke) inleenschichten naast zich.

De overgang van de dienstverbanden

Hiervóór zagen we dat in de tweede peilperiode de meerderheid van de respondenten in dienst van een intermediair tewerkgesteld wordt, terwijl in de eerste de meerderheid in dienst van een tuinder is.

Aan de hand van informatie van de respondenten over hun arbeidsverleden kunnen we in grote lijnen een beeld schetsen van de momenten van overgang tussen de twee dienstverbanden.

Van de meeste respondenten hebben we een overzicht kunnen krijgen van het soort dienstverband dat ze -ook los van de peiljaren- hebben gehad.

Grafiek 6.1: respondenten naar jaar van aankomst (verticaal) en hun arbeidsverleden in de tuinbouw (horizontaal).
 Donker is in dienst van tuinder, lichtgrijs is in dienst van een intermediair.

In grafiek 6.1 is de geschiedenis van de ontwikkeling van de tewerkstelling van vastgelegd.

De grafiek dient als volgt gelezen te worden:

Horizontaal zijn de arbeidsverledens van de respondenten vastgelegd. De respondenten zijn geschikt naar jaar van aankomst: onder bevindt zich de eerst aangekomen (in 1975), boven de laatst gearriveerde (2003).

Van links naar rechts is per respondent vastgelegd in welke jaren hij of zij voor een tuinder of voor een intermediair werkte.

Donkergrijs staat voor een dienstverband bij een tuinder, lichtgrijs voor een dienstverband via een intermediair. Wit aan de rechterkant kan zowel betekenen dat iemand de tuinbouw verlaten heeft als dat er geen informatie beschikbaar is. Het dóórlopen van donker- of lichtgrijze vakjes over meerdere jaren hoeft niet te betekenen dat het voortdurend over éénzelfde werkgever gaat.

Wanneer we van onder naar boven de *aankomst* van de respondenten volgen, zien we dat van de respondenten die tot in 1991 komen de overgrote meerderheid direct in dienst treedt van een tuinder. Na dat jaar beginnen bijna allen direct bij een intermediair. Het kan niet toevallig zijn dat 1991 het jaar is waarin aan nieuwkomers geen sofi-nummer meer wordt verstrekt. Ook hierna zullen we zien dat de inzet bij een intermediair mede verband houdt met het vermijden van de gevolgen van illegale tewerkstelling.

Wanneer we van links naar rechts de *overgang per respondent* bezien, dan zien we dat de groep die vóór 1991 bij een tuinder begint in de jaren negentig geleidelijk overgaat naar dienstverbanden via een intermediair. Enkelen zijn nog in 2003 in dienst van een tuinder.

En opgemerkt moet worden dat er ook in de laatste jaren nog respondenten zijn die direct in dienst van een tuinder treden.

In tabel 6.9 zien we verder dat in de eerste peilperiode vooral Turken via een intermediair werken, maar dat in de laatste alle nationaliteiten op deze wijze tewerkgesteld worden.

Tabel 6.9: dienstverbanden naar nationaliteit in de verschillende peiljaren

	in dienst van	Turken	Marokkanen	Egyptenaren	Bulgaren	Ghanezen	Polen
1990	tuinder	12	20	2			
	tussenpersoon	12	1	1			
1991	tuinder	12	22	3			
	tussenpersoon	15	1				
2001	tuinder	3	13		2		
	tussenpersoon	16	20		1	1	
2002	tuinder	3	11		2		1
	tussenpersoon	12	23	1	2		3

Dienstverband bij intermediair als constructie

We zagen al dat respondenten die na 1991 in het land komen, over het algemeen via een intermediair beginnen. We veronderstelden daar een relatie met het niet meer verstrekken van een sofi-nummer vanaf dat jaar aan nieuwkomende illegalen.

Dat het vermijden van risico's rond illegale tewerkstelling nadrukkelijk een factor is in het inschakelen van een intermediair, laten de voorbeelden zien waar-

bij dat gebeurt als *constructie*. De respondent blijft *feitelijk* werken voor een tuinder, maar wordt *formeel* ingezet via een loonbedrijf of uitzendbureau. Het gaat vaak om lange dienstverbanden:

Respondent 20 werkt al 17 jaar voor dezelfde tuinder, van 1986 tot nu. Tot en met 1995 was hij direct bij hem in dienst. In verband met politiecontrole(s) wilde de tuinder dat hij via een tussenpersoon ging werken. Vanaf 1996 werkt hij formeel bij het loonbedrijf van zijn broer; maar in de praktijk gewoon door bij de tuinder.

Ook respondent 39 werkt, op een verblijf van 2 jaar in Turkije na, al vanaf 1990 voor dezelfde tuinder en werkt vanaf 1997 via een koppelbaas voor deze tuinder.

Op deze wijze wordt soms ook al vanaf het begin een dergelijke constructie geregeld:

Respondent 80 werkt al vanaf 1995 voor dezelfde tuinder, voltijds het hele jaar door, maar wel via een loonbedrijf. Vanaf 2002 werkt hij zwart.

Dat de inleenconstructie in de tweede peilperiode, in ieder geval bij deze groep respondenten, ook ten dele gebruikt wordt voor het via een omweg in dienst houden van vast personeel is mogelijk de oorzaak van een andere wijziging die tussen de twee peiljaren optreedt.

Het aantal verschillende tuinders bij wie de inleenkrachten per jaar worden ingezet, ligt in de eerste periode veel hoger dan in de tweede.

Tabel 6.10

	in dienst van	ingezet bij aantal tuinders	aantal respondenten
1990	Tuinder	1,2	34
	Tussenpersoon	8,5	12
1991	Tuinder	1,2	37
	Tussenpersoon	11,8	15
2001	Tuinder	1,1	18
	Tussenpersoon	4,6	34
2001	Tuinder	1,1	17
	Tussenpersoon	4	40

6.3 Lengte van de arbeidsrelaties

Van 79 respondenten hebben we een beeld van hoe lang ze in dienst zijn van eenzelfde werkgever. In de volgende tabel is verwerkt hoe lang het *totale* dienstverband duurt met een werkgever waar in een betreffend peiljaar voor wordt gewerkt, dus ook ervoor en erna. De werkgever kan hierbij zowel een tuinder als een intermediair zijn.

Tabel 6.11 Gemiddelde lengtes arbeidscontracten rond de peiljaren

	gemiddeld	Kortste	langste
1990	6,1 jaar	een half jaar	17,5 jaar
1991	5,7 jaar	een half jaar	17,5 jaar
2001	4 jaar	3 maanden	17,5 jaar
2002	3,5 jaar	1 maand	17,5 jaar

De gemiddelde arbeidsrelatie is lang, ook nog in de laatste periode. In de tabel wordt het langste dienstverband in alle peiljaren tegelijk door één respondent ingevuld:

Respondent 91 kwam in 1980 op zijn achttiende naar Nederland en is van 1991 tot 1993 terug geweest in Turkije. Behalve zes weken in januari en februari 1990 en zes maanden na zijn terugkomst uit Turkije in 1993 heeft hij 17 jaar bij dezelfde tuindersfamilie gewerkt: van 1982 tot 1989 voor de zoon, tot 1991 twee jaar voor de vader en van 1995 tot augustus 2003 weer voor de zoon. In 2002 begon de tuinder er al wel eens over dat hij wilde stoppen met werken met illegalen en dus ook met hem. De tuinder was bang voor een boete. Toen wij hem spraken, was respondent net zijn werk kwijtgeraakt omdat de tuinder in augustus 2003 het bedrijf verkocht had. Respondent is nu 41. Hij heeft geen recht op WW in verband met zijn status.

Er zijn er verschillende respondenten die vergelijkbaar lang voor één werkgever werken. Hoewel ook de dienstverbanden bij intermediairs (zeer) langdurig kunnen zijn, zien we aan tabel .. dat de langste dienstverbanden toch met tuinders zijn. Het is opvallend dat in de twee peilperiodes de gemiddelde lengten van dienstverbanden met tuinders ongeveer gelijkblijven; die met intermediairs zijn bijna gehalveerd. Bedacht dient te worden dat het nog maar weinig respondenten zijn die in de laatste peilperiode in dienst van een tuinder zijn.

Tabel 6.10 Lengte arbeidsrelatie in jaren, uitgesplitst naar soort dienstverband

	In dienst tuinder	In dienst intermediair
1990	6,8	4,3
1991	6,1	3,8
2001	5,9	2,8
2002	6,1	2,3

6.4 Arbeidsduur per peiljaar

Om het beeld van de arbeidsrelaties verder aan te vullen, bezien we nog hoeveel maanden de respondenten per jaar werken. We splitsen dit direct uit naar de soorten dienstverbanden.

Tabel 6.10

Peiljaar	in dienst van tuinder		in dienst van tussenpersoon		Totaal	
	N	Gemiddeld aantal gewerkte maanden	N	Gemiddeld aantal gewerkte maanden	N	Gewerkte maanden
1990	34	10,5	14	10,2	48	10,40
1991	37	10,5	16	11,1	53	10,68
2001	18	10,3	38	8,2	56	8,68
2002	17	10,5	41	8,2	58	8,88

We zien dat in de eerste peilperiode zowel bij tuinders als bij intermediairs de gemiddelden bijna jaarrond liggen.

In de tweede peilperiode daalt het totale gemiddelde van rond de 10,5 maand per jaar naar ruim 8,5 maand. Het verschil ligt vooral bij de respondenten die in dienst zijn bij een intermediair.

In de tweede peilperiode wordt het verschil in de laatstgenoemde groep ook *onderling* veel groter.

Naast degenen die het hele jaar voor één intermediair in de tuinbouw werken, zien we nu ook meer respondenten die voor verschillende intermediairs werken, soms afgewisseld met een korte tijd direct voor een tuinder.

Tabel 6.14 vult die verschillen verder in.

Tabel 6.14 Relatie aantal werkgevers en gewerkte maanden per jaar

	1 werkgever	2 werkgevers	3 werkgevers	4 werkgevers	5 werkgevers	10 werkgevers
	N	N	N	N	N	N
1990	10,5 maand 47					6 maand 1
1991	10,9 maand 49	10 maand 2	6 maand 1			6 maand 1
2001	9,3 maand 44	7 maand 11	7 maand 1			
2002	9,9 maand 42	6,6 maand 12	4,5 maand 2	6 maand 1	5 maand 1	

Het is opvallend dat juist de mensen met meer werkgevers in een jaar minder werk hebben.

In alle peiljaren ligt het aantal maanden gemiddeld het hoogst bij de respondenten die één werkgever hebben in een jaar. In de tweede peilperiode is voor een groter deel het werken voor meer werkgevers toegenomen, en zien we juist bij hen het aantal gewerkte maanden afnemen.

Een aantal respondenten heeft tussendoor géén werk (en dus geen inkomen).

Respondent 57 bijvoorbeeld, heeft in 2001 over het hele jaar verspreid werk, maar soms geen, soms twee of drie dagen per week en soms een hele week, die dan ook wel tot 50 uur kan oplopen.

Een aantal anderen werkt tussendoor ook in andere sectoren, soms voor dezelfde intermediair:

Respondent 52 werkt sinds 2000 bij hetzelfde Turkse uitzendbureau. Negen maanden werkt hij in de kas en de rest van het jaar in de bouw. Hij vindt het werk in de bouw zwaarder. Hij moet steeds sloopwerk doen, het opruimen van bouwmaterialen en schoonmaakwerkzaamheden.

6.5 Over de aantallen

Het aandeel van illegalen in de bedrijven van onze respondenten is aanzienlijk. In de eerste peilperiode geven respondenten in dienst van een tuinder aan dat gemiddeld door het jaar heen 58% van hun collega's illegaal is, bij degenen in dienst van een tuinder ligt dat aandeel op 80%.

In de tweede peilperiode zijn de cijfers lager. Bij beide categorieën respondenten ligt het aandeel illegale collega's op ongeveer 40%, door de seizoenen heen gemiddeld.

Over de tweede periode is de beantwoording minder zeker: respondenten weten minder vaak wie van hun collega's illegaal zijn.

Om een beeld te kunnen schetsen van het totale aandeel van illegalen in het Westland is het belangrijk te kunnen inschatten hoeveel *bedrijven* met illegalen werken. Daarover kan de enquête geen uitspraak doen.

De meest gerichte informatie uit andere bronnen over specifiek het Westland komt uit politiecijfers.

Over de eerste peilperiode zijn alleen over 1992 cijfers te vinden.

Een onderzoeksrapport van de gemeentepolitie in Den Haag³ doet verslag van het eerste halfjaar uitgebreide controles die de vreemdelingendienst in samenwerking met de DIA in 1992 heeft gestart. In deze periode wordt per bedrijf één illegaal aangetroffen. Er zijn dan 153 tuinbouwbedrijven gecontroleerd. Bij 87 daarvan worden in totaal 135 illegale werknemers aangetroffen. Dat betekent dat bij 57% van de gecontroleerde bedrijven illegalen in dienst zijn. Bij de 87 ondernemingen blijken overigens verder nog 449 illegalen op de loonlijst te staan.

Aan het eind van het jaar is het resultaat over heel 1992 1,5 aangetroffen illegale werknemer per bedrijf. Eén bedrijf heeft 45 illegalen in dienst⁴.

Wanneer we de politiecijfers van 1992 doorrekenen naar het gemiddeld aantal werknemers in een Westlands bedrijf⁵, ruim 8, komen we op een percentage van 18% illegale arbeidskrachten. Maar omdat we niet weten hoeveel *werknemers* in totaal zijn gecontroleerd, blijft dit een onzekere factor.

We zullen in hoofdstuk 9 zien dat bij politiecontroles niet altijd alle illegale werknemers ontdekt worden. Ook de discussie die in de kranten in 1992 gevoerd wordt (zie hoofdstuk 4) over de effectiviteit van de acties in deze periode en de opmerking in het politierapport dat voor het volgend jaar een risicoanalyse gemaakt zal worden om gericht te kunnen zoeken, maakt het goed mogelijk dat de schatting van 1,5 illegale werknemer per bedrijf waarschijnlijk aan de lage kant ligt. De DIA merkt in het rapport op hogere aantallen verwacht te hebben.

In hoofdstukken 7 en 8 zullen we nog zien dat de werkers zonder verblijfsvergunning in deze periode veelal veel méér arbeidsuren maken dan een gewoon CAO-jaar, vooral in de zomer. Het aantal door illegalen gemaakte *arbeidsjaren* ligt daardoor hoger dan het aantal *werknemers*⁶. Al met al lijkt er gesteld te kunnen worden dat de hiervoor doorberekende 18% een ondergrens kan vormen voor het aandeel illegale arbeid in de eerste peilperiode.

Opgemerkt moet nog worden dat onze respondenten, die in de eerste peilperiode in dienst zijn van een intermediair, hogere aantallen werknemers noemen dan degenen die in dienst zijn van een tuinder. Naast het gegeven dat zij per definitie meer in piekperiodes ingezet zullen worden, lijkt hier onmiskenbaar sprake van een inzet in grotere bedrijven.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de 'nieuwere' soort tewerkstelling via een intermediair vooral begonnen is bij bedrijven die ook verder aan de nieuwere kenmerken voldeden: groter en arbeidsintensiever, en met meer arbeidsdeling.

In de tweede peilperiode is de meest op het Westland gerichte informatie, buiten de enquête, van het Westland Informatie Team. Voor de jaren 2000 tot 2003 vermelden de jaarverslagen van het team percentages van respectievelijk 23, 18, 17 en 23%⁷ voor het aantal bedrijven waar bij controles werknemers zonder verblijfsvergunning worden aangetroffen.

Maar zoals we in hoofdstuk 4 zagen, worden bij gewone controles van het team niet alle illegale werknemers gevonden. De schommelingen in de percentages tussen 2000 tot 2003 geven ook aan dat de wijze van controleren invloed heeft. Wanneer de vreemdelingendienst bij de controles aanwezig is, worden meer illegaal tewerkgestelden aangetroffen, omdat dat de identiteit van de aangetroffen vreemdelingen in bijna alle gevallen kan worden vastgesteld. In dat laatste geval liggen de percentages ontdekte illegale werknemers hoger. In 2001 is het

percentage *werknemers zonder verblijfsvergunning* ten opzichte van het *totaal aangetroffen werkzame personen* 25%, in 2002 38% en in 2003 21%. Mogelijk vormen deze cijfers een bovengrens van het aantal tewerkgestelden.

Vanuit de enquête zijn in de tweede periode moeilijker gegevens te halen over de inzet per bedrijf dan in de eerste periode. Meer respondenten werken immers bij verschillende tuinbouwbedrijven. En per bedrijf kunnen ook meer uitzendbureaus met wisselende werknemers ingezet worden, zoals we in hoofdstuk 11 zullen zien. Hier ligt een oorzaak voor het feit dat een groot deel (over 2001 32%, over 2002 46%) van de respondenten geen idee meer heeft hoeveel collega's illegaal zijn. Het gemiddeld ingeschatte percentage illegale collega's ligt rond de 40%.

De respondenten werken per jaar gemiddeld minder dan in de eerste peilperiode. Ze worden gerichter ingezet wanneer ze nodig zijn en minder het hele jaar door. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat het vele overwerk dat plaatsvindt in de eerste peilperiode, in de tweede periode wordt vervangen door een hoger werktempo.

Op meer punten is het dus moeilijk om voor de tweede peilperiode een inschatting te maken van het percentage illegale werknemers. Maar het is wel zeer waarschijnlijk dat het aantal arbeidsjaren dat door illegalen wordt vervuld lager is dan in de eerste periode. In hoofdstuk 10 en 11 gaan we in op de vervanging van illegalen door Polen in het Westland.

Een afname van het aantal *arbeidsjaren* hoeft overigens niet te betekenen dat het aantal *personen* dat illegaal tewerkgesteld wordt in het Westland evenredig afneemt. Door de fragmentarisering in arbeidsrelaties is er waarschijnlijk voor meer mensen een beetje werk.

Hoofdstuk 7

Werkzaamheden en arbeidsomstandigheden

Voor welk werk werden illegalen ingezet? Onder welke condities vond dat werk plaats?

In dit hoofdstuk concentreren we ons op de werkzaamheden van de respondenten, de werktijden en het werktempo en op de relatie met de werkgever.

7.1 Werkzaamheden

In de enquête is de respondenten de vraag voorgelegd welke soort(en) werkzaamheden verricht worden en of er één type werkzaamheid is dat veel meer gedaan wordt dan andere.

De antwoorden zijn lastig te kwantificeren.

Het eenvoudigste antwoord dat gegeven kan worden is dat een respondent slechts één werkzaamheid verricht. Bij de werkers in dienst van een intermediair komt dat vaker voor dan bij degenen in dienst van een tuinder. Bij de eerste groep geeft ongeveer één op de vier respondenten dat aan, bij de tweede groep één op de zes, zeven.

Het gaat dan, afhankelijk van het product, voornamelijk om plukken en snijden (in de bloemen), om topdraaien, om pluizen en dunnen (in tomaten, paprika's) en om poten, bossen en snijden (in sla en radijs).

Het bossen van radijs komt in de laatste periode niet meer voor bij de respondenten (er wordt minder radijs verbouwd én ze wordt voornamelijk machinaal verwerkt). Het (alleen maar) snijden van bloemen en het topdraaien is onder de respondenten licht toegenomen.

De meerderheid verricht dus 'verschillende' werkzaamheden. Veel respondenten zeggen dat ze 'alles' doen wat moet gebeuren voor het product waar ze mee werken. Dat kan van poten tot oogsten, maar ook het opruimen en klaarmaken van de kas voor de nieuwe aanplant betekenen.

Om meer diepte te geven aan die algemene termen hebben we de toelichtende verhalen van de respondenten nodig. Daarin laat zich een (aanvankelijk licht) verschil zien tussen de werkers van een intermediair en een tuinder. Groter is het verschil tussen de ervaren en de onervaren kracht.

Ervaring

We zagen in het vorige hoofdstuk al dat een groot deel van de respondenten van de enquête lange arbeidsrelaties heeft. De vraag naar de werkzaamheden wordt door een deel van hen met een zekere trots verbonden met de kwaliteit waarmee ze het werk verrichtten:

Respondent 80 heeft vanaf 1984 bijna altijd in de rozen gewerkt: 'Ik weet wanneer ze ziek zijn of als er iets verkeerd gaat, m'n baas vertrouwt mij daarin. En ik werk snel en goed'

Respondent 90 werkte vanaf '88 voornamelijk in de radijs. Er gaan 15 bos in een kist. In één uur deed hij 30 kisten, als de kwaliteit slecht was 20. 'Ik ben een specialist in radijs', zegt hij. 'Ik heb denk ik wel 1000 beginners geleerd hoe het moet. Nou ja, misschien wel een paar honderd'.

De langdurige arbeidsrelatie op éénzelfde tuin maakt dat ze zover in het bedrijf kunnen in groeien dat ze ook verdergaande verantwoordelijkheid krijgen.

Respondent 83 werkt vanaf 1990 bij dezelfde tuinder. Het eerste jaar is hij begonnen met tomaten plukken en dorre bladeren trekken. Maar in al die jaren heeft hij steeds meer geleerd. Mettertijd is de tuin groter geworden, soms huurt zijn werkgever er een tuin bij: de oppervlakte varieert daarmee van 1,5 tot 4 hectare. De tuinder laat hem volledig zelfstandig werken. 'Ik werk goed en verantwoordelijk, de baas vertrouwt mij. Ik kan met computers werken, alles'. De tuinder wil hem niet kwijt, vertelt hij, als die op vakantie gaat, weet hij dat hij het werk aan kan.

Ook respondent 21, die in de eerste peilperiode in een tomatenkas werkte, kon de tuin beheren als de werkgever weg was. Hij controleerde het alarm dat het systeem van voeding, bewatering en klimaat bewaakte.

De laatste twee voorbeelden horen het sterkst bij de oude situatie, waarbij de meerderheid van de illegale arbeiders nog (zeer langdurig) als vaste kracht in dienst van de tuinder is. Voor een deel van de respondenten bestaat die situatie nog. Hoewel het niveau van werkzaamheden kan verschillen, kan hier gesproken worden van 'all-round' werknemers die met vaak grote zelfstandigheid en vaardigheid het werk uitvoeren.

De meeste respondenten hebben minder verantwoordelijkheid en eenvoudiger werkzaamheden, maar de twee zijn geen uitzondering. Veel respondenten geven aan een rol gespeeld te hebben bij het inwerken van nieuwe krachten en scholieren bijvoorbeeld.

In de groep respondenten, en hoogstwaarschijnlijk geldt dat nog meer voor de gemiddelde illegale kasarbeiders, neemt dit 'type' arbeidskracht af. De meerderheid wordt nu via intermediairs ingezet

Vaardigheid

Vaardigheid is verbonden met ervaring. Een beginner zal de ervaren radijsplukker uit het eerste voorbeeld niet kunnen bijhouden.

Een voorbeeld is ook respondent 61, die als 'topdraaier' bij verschillende bedrijven ingezet wordt. Tomatenplanten worden tussen de 9 en de 12 meter hoog, hoger dan de kas. Voor een goede groei en oogst laat de werker de plant daarom regelmatig aan het touw waarlangs hij groeit een stukje zakken en draait de top vervolgens om het nieuwe stukje touw. Het onderste stuk van de plant, waar de tomaten al van geplukt zijn, komt dan plat op de grond te liggen. De werker staat op een buisrailkar. De planten zijn zwaar (er kunnen tussen de 4 en 7 kilo tomaten aan het middelste stuk hangen), maar de top moet met zorg behandeld worden. Hij mag niet breken. Het is tegelijkertijd zwaar en fijngevoelig werk dat bovendien met vaart verricht moet worden.

Hoewel ook de werkers bij de tuinders vaardig moeten zijn, zien we dit soort specifieke vaardigheden vaker terug bij inleenkrachten

Bij inleenkrachten ontstaat eerder een verschil in het niveau waarop gewerkt wordt. Hier komt het vaker voor dat ze slechts één eenvoudige werkzaamheid verrichten. Een intermediair kan een vaste groep werkers hebben die goed zijn in bepaalde werkzaamheden, en daarnaast losse krachten die eenvoudig werk verrichten.

Werkbelasting

In de toelichtingen op de aarde van de werkzaamheden maken respondenten geregeld opmerkingen over wat er zwaar is aan het werk.

Letterlijk zwaar werk komt in de eerste peilperiode vaker voor dan in de laatste periode. Het trekken van de karren waarin de oogst wordt verzameld en het tilen van groentekisten is zwaar. In de loop der tijd komt hier echter vervanging voor.

Het meest genoemd wordt het langdurig werken in één lichaamshouding: op de knieën bij het snijden van sla, het bossen van radijs en het poten van bollen; bukkend bij het snijden van bloemen en het verzorgen van tomaten- en paprikastruiken in de eerste drie maanden; staand met een arm boven het hoofd, zoals bij topdraaien

Ook voor de werkers die veelzijdig ingezet worden, zoals eerder beschreven, blijven periodes waarbij één handeling centraal staat een onvermijdelijk aspect van het werk. Afwisseling kan plaatsvinden doordat de producten die 's morgens worden gesneden, vanaf een bepaalde tijd veilingklaar gemaakt moeten worden, dus gesorteerd of gebost.

Met name de werkers met een specifieke vaardigheid, die via intermediairs worden ingezet verrichten soms maanden achtereenvolgende dezelfde handelingen. De hiervoor genoemde topdraaier draait in zijn 'goede' jaren van maart tot oktober.

Respondenten vertellen dat ze last hebben van hun knieën, omdat de kniebeschermers die ze dragen de bloedsomloop afknellen. Sommigen vertellen dat ze daarvan warme knieën hebben tijdens het werk, maar respondent 90 die jarenlang in de radijs werkt zegt daarover: 'Ik had altijd koude benen'. De houding op de buisraailkar is vaak niet ontspannen, omdat het ding om kan vallen. Een topdraaier heeft één gewone en één extra gespierde schouder, zoals hij laat zien.

In hoofdstuk 9 komen we hier nog op terug.

Werktijden

Het is duidelijk dat de arbeidsbehoefte in de glastuinbouw niet gelijkmatig over het jaar verspreid is. In het algemeen ligt de grootste vraag in de zomermaanden. Tussen de verschillende producten bestaan grote verschillen en daarnaast zijn er werkzaamheden die ook buiten het hoogseizoen veel arbeid vragen, zoals het klaarmaken van de kas voor de teeltwisseling of het snijden van bloemen bij bepaalde feestdagen. Sommige arbeidsintensieve werkzaamheden, zoals poten, moeten in een aantal dagen gebeurd zijn, andere lopen een heel seizoen door.

Alle verschillen maken het lastig om de werktijden van de respondenten goed in beeld te krijgen. In de volgende paragrafen beschrijven we de gemiddelde gewerkte uren per week in zomer en winter en het begin en einde van de gemiddelde werkdag. Verder gaan we in op de mate waarin in weekenden en 's nachts wordt gewerkt. Ervaringen van individuele respondenten verfijnen het beeld van de gemiddelden. Aansluitend noteren we nog opmerkingen over de reistijden.

7.2.1 Uren per week

Aan de respondenten is gevraagd hoeveel uren ze per week werken in de zomer en in de winter. Omdat daarbinnen ook nog verschillen bestaan, is gevraagd naar het minimum en het maximum aantal uren dat ze per week werken.

In de eerste peilperiode zijn de *gemiddelde* werkweken langer dan in de tweede. Tabel 7.1 geeft voor de vier peiljaren de gemiddelde minima en maxima voor zomer en winter apart.

Tabel 7.1 aantal uren zomeraantal uren winter

1990	48-60	36-44
1991	49-59	36-41
2001	43-52	33-40
2002	44-52	33-39

Hoewel er in beide peilperiodes sterke onderlinge verschillen zijn, worden die in de tweede groter.

In het algemeen vertellen de geïnterviewden dat je gewoon de uren werkt die nodig zijn. Zijn dat er veel, dan werk je veel, zijn het er weinig, dan werk je weinig. Respondenten geven vaak aan dat je daar weinig in te kiezen hebt als je je werk wilt houden. De werktijden kunnen extreem zijn:

Respondent 41 werkte in 1990 via een Nederlands loonbedrijf in een chrysan-tenkas. In de zomer werkte hij al snel 50 uur, maar ook regelmatig 70 en één keer 90. Het kwam vaker voor dat hij 24 uur, dus ook 's nachts, doorwerkte. Hij sliep dan 2 uurtjes in de kas. Zo is hij ook wel eens 48 uur doorgedaan.

Zeker bij intermediairs is het vaak niet te voorzien hoe lang er gewerkt moet worden:

Respondent 60 werkte in 1991 voor een loonbedrijf bij 3 à 4 verschillende tuinders: bloemensnijden, bloembossen, snijbonen plukken, bollen poten: 'Je begon 's morgens om 6 uur maar je wist vaak niet wanneer het zou stoppen, dan dacht je dat je tot 5 uur 's middags zou werken, maar dan zei de baas dat er een uurtje bij kwam en dan kwam er daarna nog een uurtje bij en dan nog een en dan werd het 9 uur 's avonds. Ik heb wel staan huilen, zo moe was ik. Zo werkte je wel eens 70 uur in de week'.

Wanneer we de peilperiodes vergelijken, komt bij de eerste peilperiode, waarin de meeste respondenten direct bij een tuinder werken, het beeld op dat de illegale vaste krachten tegelijk ook de invallers zijn voor het extra benodigde werk. Verschillende respondenten geven aan dat zij op tijden werken waar hun legale collega's geen zin in hebben.

In de tweede peilperiode komt het vaker voor, ook 's zomers, dat er juist maar een paar uur op een dag gewerkt wordt. Dit komt vaker voor bij intermediairs dan bij tuinders.

De afname van het *gemiddeld* aantal uren in de tweede peilperiode lijkt vooral veroorzaakt te worden doordat bij het werken met een intermediair meer mensen tegelijk aan een klus gezet worden, terwijl in de eerste periode de vaste (illegale) kracht de eerste buffer vormt in de opvang van de pieken.

7.2.2 Het begin en einde van de werkdag

Op de vraag: van hoe laat tot hoe laat werkte u op een dag, kwam vaak het antwoord: 'hangt er vanaf hoe laat het licht werd'.

Vooral het begin van de dag wordt bepaald door het zonlicht. Dat geeft een indruk van de verschuivende begintijden. Daarnaast geven respondenten per 'seizoen' (zomer of winter) het vroegste en laatste tijdstip aan van begin en einde van de werkdag.

In de zomer van 1990 beginnen de respondenten gemiddeld tussen 6 uur en 6.10 uur en stoppen ze tussen 17.30 en 17.45 uur. Ze zouden daarmee ca. elfen-

half uur per dag gewerkt hebben. Omdat ze ook vaak aangeven op zaterdag te werken, komen de gemiddelde werktijden daarmee wat hoger uit dan de opgegeven uren per week hiervoor. Maar beide cijfers zijn natuurlijk niet erg exact te maken.

Voor de zomer van 2001 vallen de begintijden gemiddeld een kwartier later en de eindtijden een half uur vroeger uit. *Gemiddeld* zijn daarmee de werkdagen korter.

Tabel 7.2: begin- en eindtijden van een werkdag in verschillende periodes¹

	begin jaren dertig	begin jaren vijftig	Respondenten begin jaren negentig
januari	van 7.00 – 17.00	8.00 – 17.00	8.00 - 17.00
februari	van licht tot donker	8.00 – 17.30	8.00 - 17.00
1-15 maart	6.00 – 18.00	7.00 – 17.30	7.30 - 17.00
16-31 maart	6.00 – 18.00	6.30 – 17.30	7.00 - 17.00
1-15 april	5.30 – 18.30	6.00 - 17.30	6.10 - 17.30
16-30 april	5.30 – 18.30	6.00 - 17.30	6.10 - 17.30
Mei	5.00 – 19.00	5.30 - 18.00	6.00 - 17.45
Juni	5.00 – 19.00	5.00 - 18.00	6.00 - 17.45
Juli	5.00 – 19.00	5.30 - 18.00	6.00 - 17.45
augustus	5.30 – 18.30	6.00 - 17.30	6.10 - 17.30
september	6.00 – 18.00	6.30 - 17.30	6.30 - 17.00
oktober		7.00 - 17.30	7.00 - 17.00
november		8.00 - 17.00	8.00 - 17.00
december	7.00 – 17.00	8.00 - 17.00	8.00 - 17.00

7.2.3 Werken op zaterdag, zondag en 's nachts

Als detaillering van de invulling van de werkweek hebben we nog expliciet gevraagd of en hoe vaak er ('s zomers en 's winters) 's nachts gewerkt wordt en hoe vaak op zaterdagen en zondagen.

Zaterdag

Werken op zaterdag, in ieder geval in de zomer, is normaal voor het grootste deel van de respondenten, in beide periodes.

Van de werknemers van de tuinders werkt 70% in alle peiljaren in de zomer op *alle* zaterdagen. Bij respondenten in dienst van intermediairs neemt het werken op de zaterdag in de tweede peilperiode iets af, maar ook daar werkt in het laatste peiljaar nog een kleine driekwart zeer regelmatig op zaterdag (2 tot 4 keer per maand).

Zondag

In de eerste peilperiode werkt een kwart van de respondenten wel eens op zondag. Dit komt relatief juist iets vaker voor bij inleenkraachten. Ook het werk op zondag loopt de tweede periode (voor allen) iets terug. Nog maar 15% werkt wel eens op zondag. Drie respondenten werken dan nog alle zondagen.

Nachtwerk

Ook nachtwerk komt de eerste peilperiode meer voor dan in de tweede. Nachtwerk wordt vooral gedaan door werknemers van een intermediair. Ruim één derde van hen werkt wel eens, tot zeer regelmatig, 's nachts. Nachtwerk is vooral verbonden aan producten die gevoelig zijn voor warmte; aan het bossen of snijden van radijs en sla.

Respondent 18 werkte van 1990 tot 1994 een groot deel van het jaar 's nachts, 6 dagen per week, in de radijs (bossen). Hij begon 's zomers om 17.00 's middags en stopte dan tussen 6 en 10 uur 's morgens. 's Winters werkte hij van 19 uur tot 4 uur 's morgens. (Hij kreeg er wel 16 gulden per uur voor). Hij werkte voor een groot Nederlands loonbedrijf. In november hielp hij met het slopen van paprika en komkommerplanten in andere kassen.

Respondent 54 kwam in 1985 op 16-jarige leeftijd naar Nederland en heeft toen vierenhalf jaar bij een tuinder in de sla en radijs gewerkt, bijna altijd 's nachts. Hij kreeg 7 gulden per uur, zijn oudere collega's een tientje.

Van de respondenten hebben er vier een aantal jaren achtereen grotendeels 's nachts gewerkt. In de laatste periode zien we dat niet meer. Eén respondent, in dienst bij een tuinder, werkt in 2002 nog regelmatig één à twee nachten per week. Verder moet er bij verschillende respondenten wel eens een paar nachten 's nachts gewerkt worden als het warm is.

7.2.4 Lange reistijden

Hiervóór zijn de tijden beschreven die de respondenten op hun werkplek besteden. Voor henzelf wordt de werkdag vaak nog beduidend verlengd doordat de woon-werkafstand behoorlijk is. De meeste respondenten wonen in Den Haag. Werknemers van de tuinder regelen zelf hun eigen vervoer. In de winter hebben de mensen de mogelijkheid om van het openbaar vervoer gebruik te maken, meestal een lijnbus, maar vanaf april moeten ze vaak zo vroeg op hun werk zijn dat de bus nog niet rijdt. Een enkeling kan met iemand meerijden of heeft een eigen auto, maar velen gaan op de fiets of een brommer van het centrum van Den Haag naar Monster, 's Gravezande of Maasland. Dat is al gauw een uur fietsen en vaak nog langer.

Respondent 6 fietste begin jaren negentig de hele zomer van Den Haag naar Maassluis en terug. Dat was tegen de 40 kilometer per dag.

De loonbedrijven en uitzendbureaus zorgen voor vervoer van hun medewerkers. Dat gebeurt met eigen busjes, maar ook worden legale medewerkers met een auto ingezet om hun collega's te vervoeren. Die medewerkers krijgen dan een vergoeding voor het gebruik van de auto. Omdat nu de meerderheid via een intermediair wordt ingezet, komt het fietsen naar het werk nauwelijks meer voor. Daarentegen maken respondenten nu ook mee dat ze verder weg ingezet worden.

Respondent 52 werkt via een uitzendbureau. 'Ik werk op verschillende plaatsen. Soms ga ik helemaal naar Aalsmeer om daar 4 à 5 uur te werken. Wanneer ik buiten het Westland moet werken, dan sta ik vaak om 3.00 uur 's ochtends op en kom ik rond 14.00 thuis terug. De baas betaalt alleen de uren die ik echt werk. Je bent bij elkaar ruim elf uur bezig en je krijgt alleen 4 à 5 uur betaald'.

7.3 Werktempo

Naast de werktijden is er nog een ander aspect dat invloed heeft op de hoeveelheid werk die een werknemer op een dag kan verzetten, het *werktempo*. Op de vraag of tuinders illegalen nodig hebben, geeft een meerderheid van de respondenten als eerste verklaring voor het -bijna 100 procent- bevestigend antwoord dat 'illegalen harder werken dan Nederlanders'. Respondenten refereren aan hun kwetsbare positie, onder andere doordat ze makkelijk ontslagen kunnen worden, als belangrijke factor.

Het gaat de uitvoerbaarheid van de enquête te boven om het werktempo van illegalen te vergelijken met legale krachten. Wel is het mogelijk om de subjectieve beleving van dit tempo vast te leggen. Dat kan vervolgens verbonden worden met specifieke aspecten van het werk. In de volgende paragrafen bezien we het werken met productieregistratie en het werken voor een intermediair in relatie tot het ervaren werktempo.

7.3.1 De beleving van het arbeidstempo

Aan de respondenten is voorgelegd wat zij van het werktempo vinden. De keuze is uit: te hoog, hoog, normaal, wisselend.

In de volgende tabel zijn 'hoog' en 'te hoog' samen genomen, om het beeld iets te vereenvoudigen. Het is een indicatie, maar 'hoog' neemt geleidelijk toe, en 'normaal' neemt door de jaren heen geleidelijk af.

Tabel 7.3

	hoog	normaal	wisselend
1990	58,4%	22,9%	18,8%
1991	63,5%	19,2%	17,3%
2001	62,5%	16,1%	21,4%
2002	72,4%	15,5%	12,1%

Nu is de groep respondenten gemiddeld wat ouder in de tweede peilperiode. We hebben daarom eerst gekeken of er een verband ligt tussen het ervaren werktempo en leeftijd. Dat is er niet. De hierna beschreven aspecten laten wel een relatie zien.

7.3.2 Productieregistratie en werktempo

Een betrekkelijk nieuwe ontwikkeling is de registratie van de productie per werknemer. Een eerste stap is om, wanneer mogelijk, de geogste producten per werknemer apart te wegen. Een recente ontwikkeling is om alle relevante gegevens van de medewerker en de uit te voeren werkzaamheden via een computersysteem te registreren. Vooral in grotere bedrijven, waar de tuinder niet meer zelf kan zien wat iedereen doet, is dit ingevoerd.

Het systeem werkt als volgt:

Zowel de medewerker als de uit te voeren werkzaamheid en het pad (deel van de kas) krijgen een eigen code die ingevoerd moeten worden voor aanvang. Met de ingevoerde gegevens kan de werkgever zich aan het eind van de dag een beeld vormen van de kwaliteit en de kwantiteit van het werk van iedere medewerker.

In de enquête is zowel een vraag gesteld over het apart wegen van de producten als naar de uitgebreide productieregistratie. Het apart wegen van de productie per werknemer komt in de eerste peilperiode in een enkel geval voor, in de

tweede periode heeft ruim de helft van de respondenten ermee te maken. De tijdregistratie komt in de eerste periode nog helemaal niet voor. In 2001 werkt iets minder dan de helft en in 2002 ruim de helft van de respondenten met het systeem.

De respondenten ervaren het nieuwe systeem als drukverhogend.

In 2000 werkte ik via een uitzendbureau in een paprikabedrijf in Maasdijk. Het was een kas van ongeveer vijf hectare. Iedere medewerker kreeg een kaartje met een code. Aan het begin van ieder pad hing een geel plastic plaatje met een padcode. De medewerkers moesten, voordat zij met een pad begonnen, hun eigen code en die van het pad scannen. Je hoorde de hele dag alleen het geluid van de karren op de buizenrails. Mensen mochten niet praten tijdens het werk. Het leek wel een wedstrijd.

In de kantine hing een bord met de namen van de medewerkers. De tuinder vulde iedere dag het aantal kilo's in die de werkers per uur geplukt hadden. Degenen die lager scoorden kregen aan het eind van de dag van de baas van het uitzendbureau te horen dat zij te langzaam waren en dat zij niet meer hoefden terug te komen. (respondent 6)

De baas kan zo zien hoeveel je doet, zonder dat hij er bij is. Er is nu geen tijd meer voor een sigaretje, of om met collega's te praten.. (respondent 20)

In de volgende tabel worden voor 2001 en 2002 in aantallen en deels in percentages de antwoorden op de vraag of er sprake is van tijdsregistratie gekruist met die op de vraag naar het werktempo.

Tabel 7.4: Werktempo in relatie tot tijdregistratie middels een computersysteem 2001

2001	Werktempo						totaal
	te hoog	hoog	% te hoog en hoog samen	normaal	% normaal	wisselend	
wel tijdregistratie	15	6	78%	2	7%	4	27
geen tijdregistratie	10	3	46%	7	25%	8	28
totaal	26	9	63%	8	14%	12	56

2002	Werktempo						totaal
	te hoog	hoog	% te hoog en hoog samen	normaal	% normaal	wisselend	
wel tijdregistratie	15	13	85%	3	9%	2	33
geen tijdregistratie	8	5	54%	6	25%	5	24
totaal	24	18	72%	9	16%	7	58

Hoewel de aantallen eigenlijk te klein zijn om in percentages uit te drukken lijkt het verband tussen tijdregistratie en werktempo evident. Opvallend is verder dat in deze groep respondenten rond de helft al met tijd-padregistratie werkt.

7.3.3 Werktempo en inleenwerk

Een ander verband ligt er met het werken voor een intermediair. In tabel .. wordt voor de vier peiljaren het ervaren werktempo uitgesplitst naar werken in dienst van een tuinder of een intermediair.

Tabel 7.5

peiljaar	in dienst van tuinder of tussenpersoon	werktempo				totaal
		te hoog	hoog	normaal	wisselend	
1990	in dienst tuinder	8	6	11	8	33
	in dienst tussenpersoon	13	1	0	1	15
1991	in dienst tuinder	10	8	9	9	36
	in dienst tussenpersoon	12	3	1	0	16
2001	in dienst tuinder	2	4	5	7	18
	in dienst tussenpersoon	24	5	4	5	38
2002	in dienst tuinder	2	4	5	6	17
	in dienst tussenpersoon	22	14	4	1	41

Bij werknemers in dienst van de tuinder zien we gevarieerde antwoorden op de vraag naar het werktempo. Hoog en te hoog samen maken nog een flink deel uit, vooral in de eerste peiljaren, maar in verhouding is de groep die het tempo 'normaal' vindt toch ook nog groot.

De respondenten in dienst van een tussenpersoon geven systematisch in meerderheid aan het werktempo *te hoog* te vinden. Het zijn enkelingen die het tempo 'normaal' vinden.

Omdat we eerder zagen dat er gevallen zijn waarbij inleenwerk meer wordt gebruikt als *constructie* en niet zozeer als een manier om flexibele inzet van arbeid te regelen, hebben we het arbeidstempo ook verbonden met het *aantal verschillende* tuinders waar de respondenten worden ingezet.

Tabel 7.6

Werktempo	Aantal tuinders waarvoor in een jaar gemiddeld gewerkt werd			
	1990	1991	2001	2002
te hoog	5,1	5,7	5,4	4,9
Hoog	1,5	1,8	2,5	2,3
Normaal	1,8	2,3	1,5	2,0
Wisselend	1,4	1	1,6	1,0

De respondenten die het werktempo als 'te hoog' ervaren, werken gemiddeld bij aanzienlijk meer tuinders dan de anderen. Wanneer de kern van het uitzendwerk een flexibele inzet is, gaat dat samen met een (te) hoog werktempo, in ieder geval bij deze groep illegale werknemers.

Zoals respondent 6 hiervóór vertelde, leggen ook andere respondenten de relatie tussen inleenwerk en tijdpadregistratie. Het werk is meetbaar en je bent makkelijk te vervangen door een ander.

Conclusies

Parallel aan de verschuiving van het soort dienstverband die in hoofdstuk 2.1 waargenomen werd, van tuinder naar intermediair, vindt ook een wijziging plaats in de inhoud van het werk van illegale arbeiders en in de omstandigheden waarin zij het uitvoeren.

In grote lijnen is de wijziging die van een breed inzetbare, ervaren kracht op één tuin, naar een werker die via een intermediair op korte tijd voor één uitvoerende werkzaamheid wordt ingezet.

Daar bevinden zich nuances tussen; de ervaren krachten die via een loonbedrijf inzetbaar zijn voor meer werkzaamheden en ook langere tijd uitgeleend worden

aan een tuinder; de krachten die bijzonder vaardig zijn in specifieke vaardigheden als topdraaien en de krachten die alleen voor eenvoudige werkzaamheden worden ingezet.

De laatste twee groepen nemen relatief in belang toe.

We zien daarin eveneens een verschuiving in de inzet van tijd. Waar de vaste krachten in eerdere perioden de eerste opvang vormen in een verhoogde vraag naar arbeid, worden er bij het werken met inleenkrachten meer mensen tegelijk ingezet. In de eerste situatie betekent dat voor de illegale werknemers vaak (extreem) lange werktijden, in de tweede situatie komt het accent veel meer te liggen op de verhoging van het werktempo.

Het laten maken van langere werkdagen door één werknemer is een manier om op een dag een hogere productie te verkrijgen. Bij illegalen kan dat makkelijker dan bij een legale werknemer.

Een andere verhoging van de productiviteit vindt plaats als het werktempo hoger ligt.

7.4 Mening over de behandeling door de werkgever

We hebben de respondenten gevraagd wat zij vonden van de wijze waarop zij door de werkgever behandeld werden.

De antwoorden zijn op twee manieren geregistreerd. Er is een keuze voorgelegd uit de categorieën 'goed', 'gaat wel' en 'slecht' en er is (wanneer er ruimte voor was) doorgevraagd naar het waarom van die antwoorden.

Tabel 7.7: mening over behandeling door de werkgever

Peiljaar	in dienst van tuinder of tussenpersoon	Behandeling door werkgever		
		goed	gaat wel	slecht
1990	in dienst tuinder	52,9%	35,3%	11,8%
	in dienst tussenpersoon	14,3%	64,3%	21,4%
1991	in dienst tuinder	45,9%	37,8%	16,2%
	in dienst tussenpersoon	20,0%	60,0%	20,0%
2001	in dienst tuinder	38,9%	55,6%	5,6%
	in dienst tussenpersoon	13,2%	50,0%	36,8%
2002	in dienst tuinder	47,1%	52,9%	0
	in dienst tussenpersoon	24,4%	30,0%	36,6%

De opmerkingen die erbij gemaakt zijn, zijn nodig om de cijfers te duiden. Het zijn relatief kleine aantallen in de verschillende categorieën, waardoor er snel een verschuiving van percentages plaatsvindt.

We zien wel dat respondenten in dienst van de tuinder vaker de behandeling 'goed' noemen en degenen in dienst van een intermediair 'slecht' in toenemende mate. Wanneer we bedenken dat het aantal respondenten in dienst van een intermediair in de tweede peilperiode veel hoger ligt, betekent dit dat de ervaren behandeling in het algemeen achteruitgegaan is.

De begrippen 'goed', 'gaat wel' en 'slecht' zijn subjectief en hebben een ruime bandbreedte in betekenis. 'Goed' kon betekenen: een werkgever die de zware klussen onder legale en illegale werknemers eerlijk verdeelt en ze ook op andere gebieden gelijk behandelt en beloont, maar voor sommigen is een werkgever

die niet vloekt en niet tegen zijn werknemers schreeuwt al 'goed'. Bij 'gaat wel', het meest gegeven antwoord, wordt regelmatig een ironisch antwoord gegeven: "de baas 'gaat wel' als ik hard werk". Bij dit antwoord hoort ook vaak een schouderophalen: je moet het gewoon doen met de baas die je hebt.

Een Ghanese vrouw (R75) die haar baas 'not all that pleasant' noemt, is toch erg blij dat ze nog hoogzwanger door mag werken.

De toelichtingen maken het mogelijk de antwoorden nader in te vullen. Er is een aantal respondenten ronduit tevreden over hun (voormalige) werkgever en de gegevens die ze geven wijzen op een behandeling dicht bij de CAO.

Respondent 15 kijkt met nostalgie naar de jaren dat hij direct in dienst van een tuinder was (88-93): 'ik werkte toen wit en werd als mens behandeld. Ik verdiende goed, kreeg vakantiegeld, vakantiedagen, reiskosten en alles wat de andere legale mensen krijgen. Het werk werd eerlijk verdeeld onder alle werkers. Die tijden komen nooit terug'.

Respondent 40 kwam in 1989 naar Nederland en is direct bij een paprika-tuinder gaan werken. Het was een klein bedrijf; naast de tuinder zelf werkten er twee vaste krachten. De tuinder betaalde vakantiegeld (in 1990 1500 gulden) en gaf hem 21 of 24 vakantiedagen. Die nam hij niet op en hij kreeg er toen geld voor. De baas nam de twee werknemers 1 keer per jaar mee naar een restaurant en hij was ook aanwezig bij het huwelijk van respondent; waar hij hem een tv cadeau deed. (Maar toen was respondent al legaal, hij is, nadat hij in 1996 legaal werd, nog drie jaar voor de tuinder blijven werken, tot hij ander werk ging doen).

Respondent 82 heeft in 1992 een verblijfsvergunning gekregen. Hij werkte toen al vanaf 1988 bij een chrysantenteler, en is daar nog tot 1998 blijven werken, tot hij een eigen bakkerij begon. Hij vond de baas wel in orde, je moest hard werken, maar hij kon dat wel, en de baas zelf werkte ook hard. Hij verdiende een tientje per uur, kreeg vakantiegeld en 25 doorbetaalde vakantiedagen per jaar en in 1990 heeft de baas een auto gekocht die hij kon gebruiken om naar z'n werk te komen. Hij vindt dat Nederlanders niet hard kunnen werken, 'die zijn niet gezond'. Hij heeft in de tien jaar bij de tuinder één week verzuimd, omdat er een nagel van zijn hand af was. Hij wist van zichzelf dat hij goed werkte en hij had zelfvertrouwen in de relatie met zijn baas: 'hij een grote mond, ik een grote mond'.

Dit zijn uitzonderingen, zoals we ook zullen zien bij de beloning. Vakantiegeld wordt niet vaak uitbetaald. Respondent 40 werkt ook dicht bij de CAO-werktijden, veel minder dan respondent 82, die zeer veel overuren maakt.

Aan het andere kant van het spectrum wordt regelmatig een ronduit slechte behandeling beschreven:

Respondent 35: 'De tuinder praatte nooit normaal tegen ons. Hij kon alleen schelden. In de zomer als het druk is werd hij een echt beest. Ik werkte toen met twee illegalen en twee Hollanders. Wij mochten niet tegen elkaar praten.

Als je dat toch deed, dan hoorde je: 'hou je bek en doorwerken!' Tegen de Hollanders was hij een vriendelijk mens. Zij mochten alles.

Respondent 12: 'De tuinder was een slecht mens. Soms duwde hij mensen en gebruikte slechte woorden: godverdomme, klootzak... Hij liep steeds achter ons te brullen: opschieten, snel, tempo... Mensen waren bang voor hem. Ze wilden natuurlijk hun werk niet kwijt.'

Er zijn verschillende respondenten die verontwaardigd vertellen over het gemak waarmee sommige werkgevers tegen hen scholden of de manier waarop er bevelen werden gegeven. De meesten zijn ook van mening dat Nederlanders beter behandeld worden, en daaropvolgend de andere legale krachten. Bij de verdeling van de werkzaamheden krijgen de illegale werkers vaak de vervelendste klussen. Als het heet is, gaan de Nederlanders al sorteren in de schuur met de ventilator en blijven de illegalen onder het glas. Of zij werken op de lastigste tijden. Er is in het algemeen de uitgesproken opvatting dat je als illegaal nu eenmaal minder kunt verlangen. Je hebt geluk als je een werkgever treft die je goed behandelt.

Tussen de twee soorten van uitersten ligt nog een heel scala van werkgevers. Meestal wordt de behandeling wel redelijk gevonden, als je maar hard werkt.

Respondent 55: 'als je goed werkt zegt hij niks, als je een beetje langzaam werkt gaat hij gelijk ouwehoeren'.

Respondent 61 zegt over z'n baas, een tuinder, in 1990, dat die hem wel goed behandelde, 'maar hij was wel gierig'. Over z'n baas in 2002: 'gaat wel: ik heb hem nodig en hij heeft mij nodig'.

Over de behandeling door uitzendbureaus zijn meer klachten. Hier komt het vaker voor dat het loon laat, of maar gedeeltelijk, of soms helemaal niet uitbetaald wordt. Dit wordt in het gedeelte over beloning nog verder besproken. Hiervóór zagen we ook dat op het werktempo een grotere druk ligt.

Respondent 53 werkt in de bloemen via een uitzendbureau. Hij klaagt hartgrondig over de manier waarop hij door de eigenaar van het uitzendbureau wordt behandeld. Respondent is op dit moment ziek. Hij heeft last van rugklachten, toch moet hij doorwerken. De baas houdt geen rekening met zijn beperkingen en geeft hem opdrachten om klussen uit te voeren die zijn rug erg belasten, zoals bloemen poten en het trekken van zware karren. Als hij de baas vraagt om een paar dagen vrij om uit te rusten, krijgt hij als antwoord 'je mag wel weg, maar je hoeft bij mij niet terug te komen'. Verder krijgt hij nooit zijn loon op tijd. 'ik moet hem vaak smeken om mijn geld te krijgen. Vaak komt hij niet naar de afspraken die ik met hem maak als het om de uitbetaling gaat'.

Ook het onverwachts veel achter elkaar of juist niet ingezet worden (en voor niets wachten) zijn bronnen van ergernis. Hoewel degenen in dienst van een tuinder vaker de behandeling 'goed' noemen dan bij een intermediair, wordt ook meer dan eens het omgekeerde gezegd:

Respondent 59 werkte voor een loonbedrijf bij een auberginetuinder: de behandeling door de koppelbaas vond hij goed, de behandeling door de tuinder slecht: 'je moest erg hard werken en je mocht niet met elkaar praten'.

Beeld van de behandeling

Een meerderheid van de respondenten geeft aan te vinden dat de behandeling door de werkgever 'wel gaat'. In de beoordeling van de behandeling door de werkgever spelen twee elementen door elkaar. Het gegeven dat mensen weten dat hun illegale status met zich meebrengt dat ze niet zoveel kunnen eisen, beïnvloedt ook de beantwoording. Mensen zeggen vaak dat de behandeling wel gaat, terwijl uit de beantwoording van verschillende andere vragen duidelijk wordt dat ze lager betaald worden of op ongunstiger tijden werken dan legale collega's. Bij het ontbreken van een mogelijkheid om daar iets aan te doen, moet je een balans vinden om ermee om te gaan, anders wordt het moeilijk vol te houden. 'Als je over alles gaat nadenken', zegt een respondent, 'dan word je gek'.

Zonder meer zijn er werkgevers die hun illegale werknemers fatsoenlijk behandelen. Een grote groep doet dat redelijk, maar eist van hun illegale personeel meer dan van de anderen. En er zijn er die zich ronduit onbeschoft gedragen. De grootste groep bevindt zich bij de tussencategorie.

Hier spelen verschillen tussen de individuele personen die de werkgevers zijn, maar ook andere omstandigheden die in het laatste decennium veranderen. De gefragmenteerde arbeidsrelaties, waarbij kort bij een tuinder gewerkt wordt en vaak ook de relatie met de intermediair verbrokken is, brengen onmiskenbaar een mindere behandeling met zich mee.

Bij het hoofdstuk over weerbaarheid komen we hier nog op terug.

Hoofdstuk 8

Lonen

Hiervóór hebben we de aard van de arbeidsrelaties beschreven en vervolgens ingezoomd op de werkzaamheden en de condities waaronder ze plaatsvinden. In dit hoofdstuk concentreren we ons op een belangrijk ander aspect: het loon. Welke factoren zijn van invloed op de loonhoogte van de illegale kasarbeiders? Om die vraag te kunnen beantwoorden, vergelijken we niet alleen gemiddelden, maar analyseren in beide peilperioden een groep laagstbetaalden en hoogstbetaalden. De aard van het dienstverband, werkzaamheden, arbeidstijden en meer zullen daarbij worden betrokken. Als wezenlijk aspect wordt verder aandacht besteed aan de mate waarin een illegaal ook daadwerkelijk het afgesproken loon ontvangt.

Als laatste wordt bezien hoeveel een tuinder financieel kan besparen door het werken met een illegale werknemer.

Voordat we tot die analyse overgaan, beschrijven we een aspect dat onlosmakelijk verbonden is met de beloning: de afdracht van premies en belastingen. We bezien in hoeverre onze respondenten in de twee peilperioden 'zwart' of 'wit' werken en in welke mate ze aanspraak doen op sociale zekerheid.

8.1 Verzekerd werken

In hoeverre hebben de werkgevers premies en belastingen afgedragen voor hun illegale werknemers? In deze eerste paragraaf geven we het antwoord daarop voor de groep respondenten in de twee peilperioden.

De peilperioden liggen respectievelijk vóór en na de invoering van twee maatregelen die hier invloed op hebben. Met de inzet illegale tewerkstelling te ontmoedigen, wordt vanaf november 1991 geen sofi-nummer meer verstrekt aan illegalen en wordt in 1998 de Koppelingswet ingevoerd, waardoor illegalen worden uitgesloten van het sociale zekerheidsstelsel.

Het effect van de eerste maatregel zien we terug in het aantal respondenten dat over een sofi-nummer beschikt.

Van de 98 respondenten hebben 54 een sofi-nummer. Daarvan is bijna iedereen vóór 1992 in Nederland angekommen.

Slechts twee respondenten die al vóór 1992 in Nederland waren, hebben geen sofi-nummer. Een Koerdische man, die in 1982 een asielverzoek heeft gedaan, heeft nooit een nummer aangevraagd. De ander is hier 1991 op 17-jarige leeftijd gekomen. Zijn baas vindt hem te jong om het aan te vragen.

Twee respondenten hebben het sofi-nummer later gekregen. Een van hen is ook heel jong (op zijn vijftiende) gekomen, maar heeft het nog net wel op zijn achttiende in 1992 kunnen krijgen. Verder heeft een respondent nog in 1996 een sofi-nummer gekregen, waarschijnlijk omdat hij dan even legaal is in verband met een andere procedure.

Het niet meer verstrekken van een sofi-nummer trekt dus een scheidslijn in de groep respondenten. Op twee na begeven allen die na 1991 zijn gekomen zich zonder sofi-nummer op de arbeidsmarkt.

In tabel 8.1 is opgenomen in hoeverre de respondenten in de peiljaren 'zwart' of 'wit' werken. We zien tussen de twee peilperioden een omslag die vergelijkbaar is met die van het werken voor de tuinder naar het werken voor een intermediair.

Tabel 8.1: verzekerd werken in de verschillende peilperiodes

	wit werk	zwart werk
1990	85,4%	14,6%
1991	84,9%	15,1%
2001	26,8%	73,2%
2002	19,0%	81,0%

Omdat de omslag zo vergelijkbaar is, hebben we nog gekeken of 'zwart' werk verbonden is aan het werken voor een intermediair. Dat blijkt geen essentiële factor. De omslag zien we zowel bij het werk in dienst van een tuinder als bij het werk voor een intermediair. In het eerste peiljaar is er relatief geen verschil tussen beide soorten dienstverbanden. In de laatste peilperiode ontstaat wel een licht verschil. De respondenten in dienst van een tuinder blijven relatief nog iets langer 'wit' werken.

Het is wel opvallend dat er een aantal jaren na de invoering van de

Tabel 8.2: verzekerd werken in relatie tot soort dienstverband

peiljaarin dienst tuinder of tussenpersoon	wit	zwart	Totaal N = 100%
1990			
in dienst tuinder	85,3%	14,7%	33
in dienst tussenpersoon	85,7%	14,3%	15
1991			
in dienst tuinder	83,8%	16,2%	36
in dienst tussenpersoon	87,5%	12,5%	17
2001			
in dienst tuinder	33,3%	66,7%	18
in dienst tussenpersoon	23,7%	76,3%	38
2002			
in dienst tuinder	17,6%	82,4%	17
in dienst tussenpersoon	19,5%	80,5%	41

Koppelingswet nog 'wit' gewerkt wordt. Van de 56 respondenten die in 2001 werken zijn dat er nog 15.

Wanneer we deze groep wat beter bekijken zien, we dat het vooral om mensen gaat die al erg lang in Nederland zijn, vaak ook een (zeer) lange arbeidsrelatie met hun werkgever hebben en daarnaast vaak nog een procedure hebben lopen. Negen van hen zijn in of vóór 1985 in Nederland gekomen. Acht hebben een arbeidsrelatie van 5 jaar of langer (9,5 jaar gemiddeld), een aantal van hen via de constructie waarbij een uitzendbureau de formele tewerkstelling regelt. Eén respondent geeft aan via een ander sofi-nummer te werken, hij is daarmee ook niet ziektekostenverzekerd. De meesten hebben nog een procedure lopen voor een vergunning, die twee van hen inmiddels hebben gekregen. Eén werkt sinds de tweede helft van 2002 onder een andere naam.¹

In de enquête is buiten de peiljaren niet systematisch vastgelegd in welke jaren verzekerd gewerkt is en in welke niet. Losse aantekeningen bij de arbeidsverledens en opmerkingen van respondenten geven aan dat rond 1998 in verschillende bestaande dienstverbanden waar voorheen 'wit' gewerkt wordt een overgang plaatsvindt naar 'zwart' werk.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat in het wel of niet afdragen van premies en belastingen niet zozeer het type werkgever de bepalende factor is, maar vooral de afschaffing van het sofi-nummer en de invoering van de Koppelingswet.

Degenen met een sofi-nummer kunnen nog wit werken tot het moment dat de Koppelingswet² op 1 juli 1998 van kracht wordt. In de praktijk kan dat vaak

nog wat langer doorlopen, omdat het GUO³, evenals veel andere uitvoeringsinstellingen, niet direct per 1 juli alle bestanden kan doorlichten.

Overuren zwart

Een nuance: niet al het werk wordt 'wit' uitbetaald. Overuren vallen daar in het algemeen buiten. Respondenten geven regelmatig aan dat voor 38 uur, of soms 40 uur per week het loon op een bank- of girorekening gestort wordt en dat de overige uren zwart 'in het handje' worden uitbetaald. Het komt ook voor dat niet over alle maanden van het jaar wordt afgedragen. 'De baas vond dat teveel belasting'. Het 'zwart' uitbetalen van overwerk zal overigens ook bij veel legale werknemers voorkomen.

Aanspraken op sociale zekerheid

Verzekerd werk kan toegang geven tot een ziekenfonds en tot uitkeringen in het kader van Ziektewet en WAO in geval van arbeidsongeschiktheid. Tot de Koppelingswet in 1998 is dat ook voor illegalen het geval.

Aan de respondenten is gevraagd of zij in hun verleden in Nederland een ziekte- of WAO-uitkering hebben ontvangen en of zij verzekerd waren tegen ziektekosten.

Dat laatste komt terug in hoofdstuk 9, maar in tabel worden de uitkomsten voor de verzekeringen weergegeven.

In de tabel zijn de respondenten onderscheiden in degenen die al vóór 1992 in Nederland zijn gekomen en zij die na dat jaar arriveren.

Zichtbaar (en voorspelbaar) is dat respondenten die na 1992 komen eigenlijk geen gebruik meer maken van uitkeringen.

Tabel 8.3: gebruik van sociale zekerheid

aankomst	N	Ziektewet-uitkering		WAO-uitkering	
		wel eens ontvangen	nooit	wel eens ontvangen	nooit
voor 1992	55	43	12	6	49
na 1992	39	1	39	0	39

Hoewel van de 55 respondenten die vóór 1992 in het land aankwamen er 43 wel eens ziektegeld in het kader van de ziektewet ontvangen, is het gebruik relatief klein geweest. Voor de overgrote meerderheid is het 'wel eens een weekje'. Genoemd wordt regelmatig dat de werkgever er weinig prijs op stelt als je ziek thuis blijft. Daar kun je je werk mee verliezen.

Vijf zijn langer in de ziektewet geweest en overgegaan naar de WAO. Van één weten we niet waarom; één vanwege problemen met zijn hart, één heeft een operatie aan een liesbreuk gehad, één een operatie aan pezen van de pols en knie en één heeft een ongeluk gehad met onder meer hersenletsel. Hij heeft een aantal jaren voor 45% WAO.

Wat niet in de tabel terug te zien is, zijn de respondenten over wier arbeid wel jarenlang premies afgedragen worden, maar die toch geen uitkering ontvingen op het moment dat zij daar wel voor in aanmerking hadden moeten komen. Respondent 65 die na een val met een buisrailkar blijvende schade aan zijn arm houdt, waardoor hij niet kan werken, werkt op het moment van het ongeval (2002) nog WIT, maar het GAK zegt dat hij eerst papieren moet regelen, voordat hij WAO krijgt.

8.2 Uitbetaalde (netto)lonen in grote lijnen

We richten ons nu op de lonen die de respondenten krijgen, los van de belasting en premie-afdracht. We gebruiken daarvoor het begrip 'netto-loon', ook wanneer er geen sprake is van die afdracht.

Uiteraard blijft dat een relevant verschil, zowel voor de werknemer (eventueel aanspraken op sociale zekerheid) als voor de werkgever (een fors loonverschil). Waar relevant zal wel worden aangegeven of het om 'wit' of 'zwart' werk gaat.

Gemiddelden in lonen en verwante gegevens

In tabel 8.4 worden de minimum-, maximum en gemiddelde lonen in de vier peiljaren aangegeven.

Tabel 8.4: minimum, maximum en gemiddelde uurlonen in euro's

	minimum	Maximum	Gemiddelde	N
1990	2,80	7,27	4,55	48
1991	2,80	15,00	4,84	52
2001	3,36	7,72	5,70	56
2002	5,00	8,50	6,11	57

De verschillen tussen de maximum,- en minimumlonen zijn -zeker in de eerste peilperiode- fors. De uitschieter van 15 euro in 1991, enig in zijn soort, is van een radijsplukker die stukloon krijgt:

Respondent 65 was in 1989 op 17-jarige leeftijd in de kassen begonnen. Zijn gouden jaar was in 1991 toen hij bij een radijskweker als enige werknemer werkte, tegen stukloon. Hij kreeg 1 gulden per kist. Hij vertelt trots dat hij vaak in twee uur 70 kisten boste. Als het warm was werkte hij 's nachts, in de zomer waren dat 4 maanden achter elkaar, maar hij was jong en hij kon dat goed aan, zegt hij.

In paragraaf (7.3) gaan we, op zoek naar de factoren die de loonhoogte bepalen, verder in op individuele verschillen.

Hier nog de gemiddelden uitgesplitst naar verschillende aspecten:

Tabel 8.5 geeft de verschillen tussen verschillende nationaliteiten en tussen mannen en vrouwen weer.

De verschillen tussen nationaliteiten zijn niet groot. In dit onderzoek zijn maar weinig Bulgaren vertegenwoordigd. We zullen later zien dat de Bulgaren uit het onderzoek van SHIP/Dunya gemiddeld een lager loon krijgen.

Vrouwen verdienen gemiddeld minder.

Tabel 8.5: verschillen in nettolonen tussen nationaliteiten en mannen en vrouwen

	Turken	Marokkanen	Egyptenaren	Bulgaren	Polen	Ghana	man	vrouw
1990	4,63 euro	4,46 euro	4,24 euro				4,53	
	24	21	3				48	
1991	5,14 euro	4,57 euro	3,86 euro				4,86	3,63
	27	23	2				51	1
2001	5,72 euro	5,6 euro		4,9 euro		5,6 euro	5,43	4,91
	20	33		38		1	84	8
2001	6,49 euro	5,9 euro	7 euro	5,3 euro	6 euro		6,06	5,50
	14	34	1	4	4		55	2

In tabel 8.6 zien we dat respondenten die een direct dienstverband bij de tuinder hebben in de tweede peilperiode hoger betaald krijgen, terwijl dat in de eerste, heel licht, gemiddeld eerder andersom ligt.

Tabel 8.6 Verschillen in uurloon tussen werknemers van tuinders en van intermediairs.

	1990	1991	2001	2002
in dienst tuinder	4,49	4,84	6,14	6,64
in dienst tussenpersoon	4,71	4,84	5,55	5,91

En tenslotte geven we nog de relatie tussen de hoogte van de lonen en het verzekerd werken. Interessant is dat in de tweede peilperiode, waar, zoals we zagen, het verzekerd werken sterk afneemt, juist de werkgevers die 'wit' uitbetalen, ook hogere 'netto' lonen betalen.

In de eerste periode is er op dit gebied geen verschil.

Tabel 8.7: gemiddelde uitbetaalde uurlonen, uitgesplitst naar verzekerd en onverzekerd werken

	Wit uitbetaald	N	Zwart uitbetaald	N
1990	4,5 euro	41	4,5 euro	7
1991	4,8 euro	44	4,8 euro	8
2001	6,5 euro	13	5,4 euro	41
2002	7,0 euro	11	5,8 euro	46

8.3 Niet of niet volledig uitbetalen van loon

Voor we preciezer gaan kijken naar de loonverschillen in de verschillende periodes moet nog één aspect genoemd worden dat in de loop der geschiedenis een grotere rol speelt. Hierboven hebben we het 'afgesproken' en in principe uitbetaalde loon besproken.

Maar in de loop der tijd worden meer illegale werknemers geconfronteerd met het laat, niet volledig, of helemaal niet ontvangen van loon.

We hebben de respondenten de vraag voorgelegd of ze wel eens - of vaker dan eens - hun loon niet of niet volledig ontvangen hebben.

Daaruit kregen we de volgende antwoorden:

Tabel 8.8

		1 keer	vaker	nee	totaal (= 100%)
1990	tuinder	1	4	29	34
	k-baas		2	12	14
1991	tuinder		3	34	37
	k-baas		1	15	16
2001	tuinder			18	18
	k-baas	6	11	19	19
2002	tuinder			17	17
	k-baas	1	10	30	41

In het algemeen is het niet volledig uitbetalen toegenomen.

In de eerste periode wordt het niet volledig uitbetalen ook nog bij tuinders genoemd, in de tweede alleen nog bij intermediairs.

In 2001 heeft maar iets meer dan de helft van de respondenten in dienst van een intermediair het gehele loon ontvangen.

Twee voorbeelden:

Respondent 57, was in 1999 - dus nog relatief kort geleden - uit Turkije aangekomen. Hij vertelt dat hij in 2001 driemaal meemaakte dat hij een kwart minder uitbetaald kreeg.

Respondent 67, een Pool, kreeg in 2003 na een week werken 5 euro per uur terwijl 6 euro was afgesproken. 'De rest komt nog' had de uitzendbaas gezegd, maar na zes weken werken (56 uur per week) bij een yucca-kweker was het klaar. Het resterende geld heeft hij nooit gezien. Hij vertelde dat hij het in de bouw nog erger meegemaakt had. In 2003 had hij ook zes weken in de renovatie van een oud huis gewerkt voor een bouwbedrijf. Na zes weken waarin hij zeker 45 uur per week werkte, had hij 480 euro gekregen. Daarnaast moest hij nog 30 euro krijgen omdat hij een keer zelf verf had gekocht en het geld had voorgesloten. Hij had dus niet veel meer dan 1,5 euro per uur verdiend

8.4 Ontwikkelingen in de loonverschillen

Op zoek naar de factoren die de loonhoogte bepalen

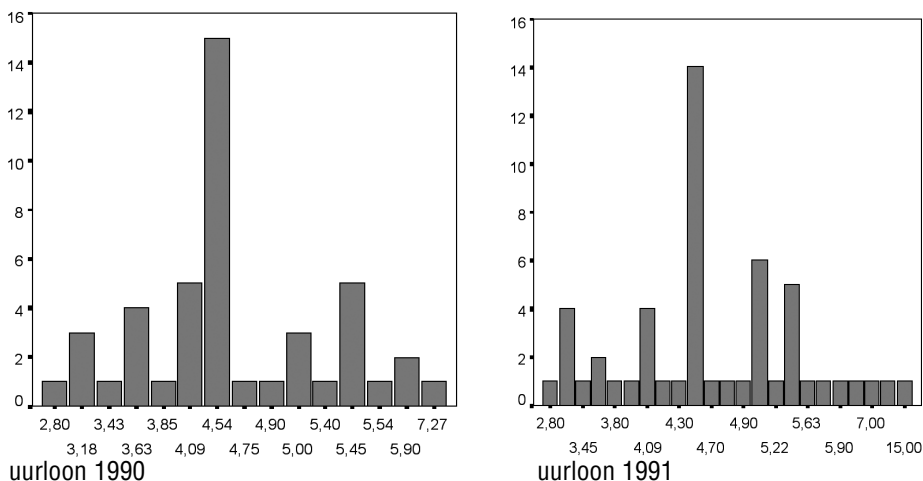
In de vorige paragrafen hebben we gemiddelde loonontwikkelingen beschreven, maar omdat er grote onderlinge verschillen zijn tussen lonen en tussen werkers bezien we de loonverschillen in de volgende paragrafen preciezer, maar van een andere kant.

Voor het eerste en laatste peiljaar, dus 1990 en 2002, proberen we de kenmerken te ontdekken van de groepen respondenten met de laagste en hoogste lonen en te zien of zich daar tussen de peilperioden veranderingen in voltrekken. We betrekken daarbij aspecten als nationaliteit, leeftijd, ervaring, werktijden en eventuele andere aspecten.

8.4.1 De loonverschillen in de eerste peilperiode

De volgende twee grafieken geven de verdeling van de lonen aan in de eerste twee peiljaren, 1990 en 1991. Voor een groot deel betreft het in beide jaren dezelfde respondenten, namelijk 46. Daarnaast hebben in 1990 nog 2 en in 1991 nog 6 anderen de vraag over het loon beantwoord.

Grafiek 8.1

In beide peiljaren laat zich een hoge piek zien bij een uurloon van 4,54 euro. In guldens is dat in die tijd gewoon een *tientje*. Ook een deel van de andere kleinere pieken groepeerst zich om bedragen die afgerond hele guldens vormen; een teken van informele loonvorming. Overigens komt het voor dat respondenten jaarlijks een loonsverhoging krijgen van een aantal dubbeltjes per uur.

Wat bepaalt nu de loonverschillen in de eerste peilperiode? Wanneer of waardoor wordt iemand hoger of lager betaald?

Voor 1990 bekijken we daartoe apart de groep respondenten die onder een tientje betaald wordt en de groep die boven een tientje betaald wordt. Beide groepen bestaan uit 15 respondenten.

De laagste-lonengroep

De laagste-lonengroep krijgt per uur, omgerekend, tussen de 2,80 en 4,09 euro, gemiddeld 3,63 euro. De groep bestaat voor bijna de helft uit jongere werkers tot en met 23 jaar. De gemiddelde leeftijd van deze vijftien respondenten is in 1990 26,6 jaar. Eén respondent is dat jaar op zijn vijftiende (!) begonnen, drie anderen zijn 19 jaar.

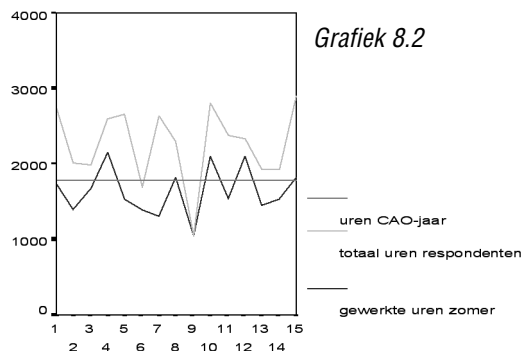
Opvallend is dat zowel de oudste twee (beiden 38 jaar) als twee van de 19-jarigen tot de vier laagstbetaalden behoren.

De arbeidservaring in de tuinbouw is in deze groep relatief laag. Van de vijftien respondenten zijn vier echt onervaren, zeven hebben slechts één of anderhalf jaar ervaring in de tuinbouw. Eén respondent, een 38-jarige Marokkaan, springt ver buiten deze lijst. Hij heeft ruim 14 jaar ervaring, maar behoort zelfs in deze groep nog tot de laagstbetaalden. Los van hem ligt het gemiddeld aantal jaren ervaring op 1,3 jaar.

Opvallend is wel dat tien respondenten zich aan het *begin* van een lange arbeidsrelatie bevinden, gemiddeld meer dan 7,5 jaar.

De groep bestaat uit vijf Turken, acht Marokkanen, twee Egyptenaren. Verder hebben drie een dienstverband via een intermediair, de rest direct bij een tuinder.

Voor alle vijftien hebben we aan de hand van verschillende gegevens doorgerekend hoeveel uren ze, bij benadering, in het jaar gewerkt hebben. In de grafiek hiernaast worden die uren weergegeven per individu. De rechte lijn geeft (ter vergelijking) de uren van een gewoon CAO-jaar zonder overuren weer. De onderste lijn geeft de uren die alleen in de zomer gewerkt zijn, de bovenste het totale jaar.

De nummering van de respondenten loopt van links naar rechts van degene met het laagste loon naar die met het hoogste loon.

Nummer 2 en 3, 8 en 15, de jongeren, werken ruimschoots de uren van volwassenen. We zien dat de meeste respondenten met hun totaal aantal uren ver boven het gewone CAO-jaar uitkomen. De meeste uren worden in de zomer gemaakt. Gemiddeld maakt deze groep 58 uren per week. Een aantal werkt alleen in de zomer al meer dan een CAO-jaar. Nummer 15, de jongste, maakt de meeste uren van allemaal. Hij werkt in de zomer, net als nummer 8, werkweken van 60 tot 70 uur.

Nummer 9 in deze grafiek heeft alleen de (hele) zomer gewerkt. Bij hem vallen de uren van het jaar en de zomer daarom samen.

De hoogste-lonengroep van 1990

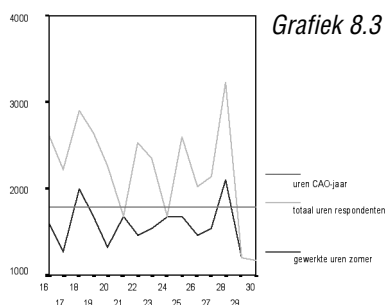
De lonen in deze groep lopen van 4,75 euro tot 7,27 euro. Op zich is het laagste loon van deze groep niet veel hoger dan het hoogste van de hiervóór beschreven groep. De onderlinge verschillen zijn veel groter. Gemiddeld verdienen de vijftien respondenten 5,42 euro.

Gemiddeld is deze groep ouder dan de laagstbetaalde groep, 31 jaar, en de werkervaring ligt gemiddeld ook hoger: 3,6 jaar. Zonder de vier met de minste ervaring ligt dat gemiddelde op 4,6 jaar. Het aantal uren dat deze groep gemiddeld per week maakt, ligt op 58, evenveel als de laagste lonengroep. De groep bestaat uit zeven Marokkanen, zeven Turken en twee Egyptenaren. Vijf zijn in dienst van een intermediair.

Nummer 30 hier is een enorme uitschieter. Hij heeft het hoogste uitgekeerde loon per uur, 7,27 euro per uur, maar heeft geen werkervaring. Maar hij werkt vier maanden in de zomer, alleen maar 's nachts, in de radijs, voor een intermediair bij verschillende tuinders. Ook nummer 28 werkt in de zomer bijna altijd 's nachts en nummer 29 doet dat regelmatig.

De hoogste drie lonen worden dus bepaald door nachtwerk. Nummer 28 en 29 werken zwart.

De twee hoogstbetaalden zijn beiden in dienst van een intermediair. Zij zijn ook de enigen van de groep die bij meer tuinders worden ingezet. Nummer 29 werkt dat jaar bij 10 tuinders, nummer 30 schat dat hij voor 15 tuinders heeft gewerkt in die korte tijd. Beiden vinden het werktempo erg hoog liggen.

In het geheel zijn de gewerkte uren vergelijkbaar met de eerder beschreven groep: veel uren in de zomer, maar ook als totaal. De twee respondenten met het hoogste aantal uren werkten voor een intermediair.

Nummer 25 is tevreden over zijn werkgever: hij krijgt vakantiegeld en de uren in de week zijn 'beperkt' tot tussen de 45 en 55 uur.

Nummer 17 (R82) komt het dichtste bij een 'gewone' werkweek. Hij werkt in de zomer gemiddeld 45 uur per week, 's winters 40 uur. Hij krijgt vakantiegeld en is de enige met vakantiedagen, hij krijgt er 25.

Beschreven is 1990. Het tweede peiljaar in deze periode, 1991, laat in grote lijnen hetzelfde beeld zien.

Wat een rol speelt, is dus arbeidservaring: die ligt hoger in de hoogste-lonen-groep. Beginners worden lager betaald.

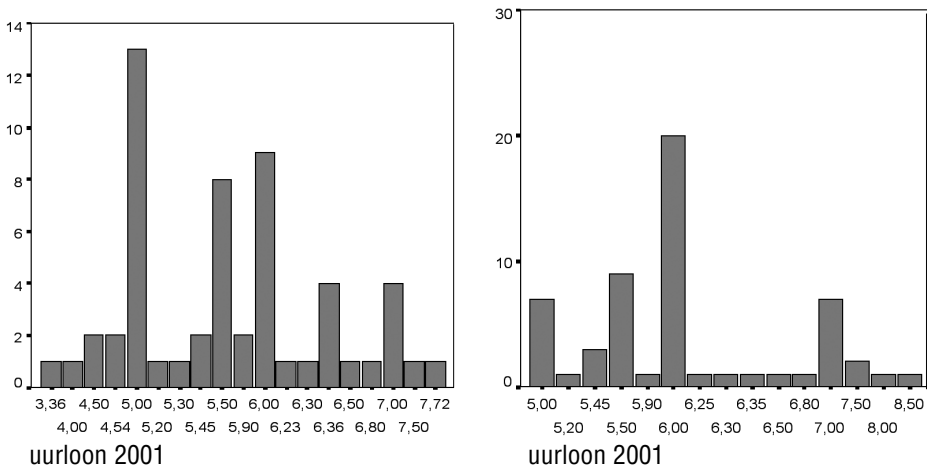
Meer nog dan de basislonen per uur valt de enorme hoeveelheid uren op. In deze mate overwerken is onmogelijk volgens de CAO. De respondenten met de drie allerhoogste lonen werken regelmatig, of alleen maar 's nachts. Twee daarvan werken ook nog zwart

We zien over deze periode dat er nauwelijks verschillen zijn tussen de nationaliteiten of tussen de soorten dienstverbanden met betrekking tot de hoogte van het loon. Het dienstverband lijkt bij de hoogste lonen wel een rol te spelen wanneer de inzet bij meer tuinders, een hoog werktempo en zeer ongunstige uren samengaan.

8.4.2 De tweede peilperiode

Zevenenvijftig respondenten gaven informatie over 2001 en/of 2002. Daarvan hebben 48 respondenten in *beide* peiljaren gewerkt, 21 daarvan hebben in de twee jaren hetzelfde loon. Daarnaast zijn er zowel in 2001 als in 2002 8 anderen die alleen in dat betreffende jaar in de tuinbouw hebben gewerkt. Dat verklaart voor een deel een aantal verschillen.

Grafiek 8.4

De verdeling van de lonen in de tweede peilperiode is iets grilliger dan in de tweede. In 1990 stond de piek van het 'tientje' tussen twee even grote groepen van lagere en hogere lonen. In de tweede peilperiode is iets minder sprake van een dergelijk centrum.

Verschillen tussen hoogste en laagste lonen in 2002

Voor het laatste peiljaar, 2002, bekijken we de groepen die respectievelijk *onder* de 5,50 euro en *boven* de 6 euro uitbetaald worden

De laagste lonengroep in 2002

Het gaat hier om 10 respondenten die tussen de 5 euro en de 5,45 euro verdienen, weinig onderlinge verschillen dus. De groep bestaat uit zes Marokkanen, één Turk en drie Bulgaren. Twee werken direct in dienst van een tuinder, de overige acht werken voor een koppelbaas.

Allen werken zwart. De groep is wat leeftijd en arbeidservaring betreft betrekkelijk homogeen op één uitzondering na: een Turkse man van 51 die 8 jaar ervaring heeft in de tuinbouw. Hij werkt via een uitzendbureau bij een rozentuinder en doet daar alles.

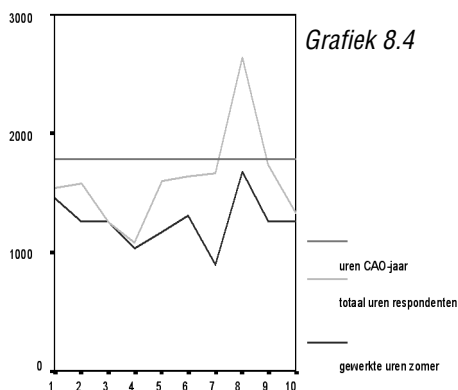
Hij trekt de gemiddelde leeftijd en arbeidservaring op, tot respectievelijk 30,7 en 2 jaar. Zonder hem liggen die op 28 en 1,3 jaar.

De vier laagstbetaalden horen ook verder tot de kwetsbaarsten. Nummer 1,2 en 4 worden bij meer tuinders ingezet, ervaren het werktempo als te hoog, en nummer 2 en 4 worden regelmatig niet uitbetaald. Nummer 4 zegt dat hij elke week tussen de 20 en 30 euro te weinig uitgekeerd krijgt: de intermediair zegt dan dat zijn uren niet kloppen.

Vier respondenten werken in dit jaar bij meer dan één tuinder, gemiddeld bij 5 verschillende, nummer 4 werkt in 7 maanden voor 8 verschillende tuinders. Eén respondent vindt het werktempo normaal, alle anderen vinden het hoog of te hoog.

Wanneer we naar de gewerkte uren kijken dan zien we dat die voor bijna iedereen veel lager liggen dan in de eerste peilperiode. Alleen de ervaren kracht (nummer 8 hier) springt er nog op de oude manier bovenuit.

De overigen werken minder dan een CAO jaar en vooral het grootste deel, of soms alleen maar, in de zomer.

Uren en lonen doorgerekend zou het gemiddelde jaarinkomen van deze groep op 8266 euro komen, dat is gelijk aan dat van de laagste-lonengroep in 1990 dat gemiddeld op 8224 lag. Die groep werkte meer uren, maar er zit wel dertien jaar tussen.

Het regelmatig niet uitbetaald krijgen is hierin overigens niet doorberekend.

De hoogste-inkomensgroep van 2002

De hoogste loongroep verdient tussen de 6,30 euro en 8,50 euro netto per uur. Het gaat hier om zestien respondenten. Van deze zestien werken negen wit; dat is dus het grootste deel van de elf die dit peiljaar nog wit werken.

De leeftijd van deze groep respondenten is hoog, iedereen is boven de 30 jaar oud en de gemiddelde leeftijd is 40 jaar. De oudste is 54 jaar (nummer 18). Gemiddeld hebben ze 10,5 jaren ervaring in de glastuinbouw, de laagste 1,5 jaar, de hoogste 19 jaar.

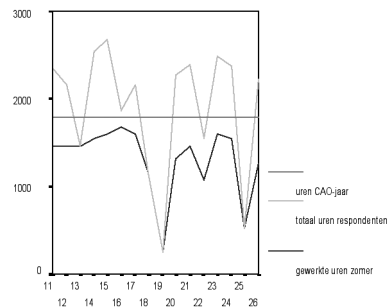
Ook hun relaties met dezelfde werkgever zijn lang: gemiddeld 5,9 jaar. Twee respondenten (nummer 18 en 19 in de grafiek) werken slechts respectievelijk 9 maanden en 6 weken voor dezelfde werkgever, maar de langste twee hebben een arbeidsrelatie van, beiden, rond de 17,5 jaar (23 en 26 in de grafiek).

Van deze groep zijn acht nog *formeel* in dienst van een tuinder, maar daarnaast zijn er zeker twee (nr 14 en 15) die eigenlijk vast bij een tuinder werken (respectievelijk 12 en 14 jaar) maar formeel via de constructie van een intermediair.

Opvallend in vergelijking tot de groep met de laagste lonen is dat hier een groter deel (zeven respondenten) het werktempo 'normaal' noemt, tegen vijf 'te hoog of hoog'. Dat loopt in deze groep overigens dwars door de dienstverbanden met tuinder of intermediair heen.

Tussen hogere lonen, wit werk en langere arbeidsrelaties lijkt dus een verband te bestaan. Uiteraard krijgt de werkgever daar een ervaren kracht voor terug, die, zoals de grafiek met de gewerkte uren hier rechts laat zien, ook weer ruim inzetbaar is.

De twee dalen in uren worden gevormd door de eerder genoemde respondenten (18 en 19) die slechts 9 maanden en 6 weken werken. Beiden geven aan dat zij een hoger loon kregen omdat ze goede 'topdraaiers' waren.

De positie van deze groep is in veel opzichten beter dan die van de laagste-lonengroep. Overigens verandert dat snel. Respondent 94 (in de grafiek 26) is inmiddels na 17,5 jaar ontslagen, omdat de tuinder zijn bedrijf verkocht. Respondent 65 (grafieknr. 25) is in mei 2002 van een buisrailkar gevallen en

heeft z'n arm gebroken; hij kan z'n onderarm niet meer goed draaien en vindt daardoor geen werk meer. Hoewel hij wit werkt, krijgt hij geen ziektevergoeding of WAO: 'zorg eerst maar dat je papieren hebt en kom dan maar terug'. De Egyptenaar (R61, hier nummer 19) kwamen we in 1990 al tegen, in de laagste lonengroep. Hij heeft in de jaren ertussendoor veel ervaring opgedaan, maar vindt, als illegaal, nu nog maar heel weinig werk.

8.5 Vergelijking met de CAO: gemiddelden

Om de lonen van illegale werknemers te kunnen duiden, is een vergelijking met de CAO een belangrijke indicator. Heel precies vergelijken is lastig, omdat de omstandigheden van respondenten, hun werkzaamheden, arbeidservaring, ingezette uren, etc. zo verschillend zijn en niet altijd in detail te reproduceren. In de volgende paragrafen schetsen we de ontwikkeling van enkele aspecten van de CAO en leggen daar in de gegevens de respondenten op hoofdlijnen naast. We bezien twee elementen in het bijzonder: enerzijds aspecten die de hoogte van het basisloon bepalen en anderzijds de toeslagen.

Loonklasse en functiejaren

De hoogte van het loon (uur-, week- of maandloon) wordt in de CAO gebaseerd op een verdeling in niveaus van het soort werkzaamheden en de mate van zelfstandigheid en verantwoordelijkheid die van de werknemer gevraagd kunnen worden. In de eerste peilperiode worden die niveaus loonklassen genoemd, in de tweede loongroepen.

In de CAO staan de klassen - later groepen genoemd - omschreven. Een *klasse I arbeider* bijvoorbeeld verricht, onder leiding, eenvoudige werkzaamheden waarvoor geen vakkennis en slechts geringe ervaring vereist is. Een werknemer in klasse IV verricht de werkzaamheden voor een deel zelfstandig en voor een deel onder toezicht of na instructie. Bij klasse V kan gevraagd worden alle voorkomende werkzaamheden zelfstandig te verrichten. Deze werknemer onderkent de factoren die de bedrijfsbeoefening kunnen verstoren, neemt hiertegen maatregelen of meldt deze. Hij geeft incidenteel aanwijzingen bij de uitvoering van werkzaamheden.

We laten Klasse VI buiten beschouwing, hoewel waarschijnlijk enkele illegale werknemers hier binnen zouden vallen omdat ze het bedrijf ook draaiende houden als de tuinder weg is.

De loongroepen in de tweede peilperiode zijn wat preciezer ingevuld en te uitgebreid om hier te herhalen; ze bevatten meer opsommingen van werkzaamheden en verantwoordelijkheid en sociale interactie. In zeer grote lijnen zijn ze te vergelijken met de klasse-indeling.

Naast de hiervoor vermelde functieniveaus, kennen beide systemen nog een aanvulling in functiejaren. Uit de CAO van 1990: 'Werknemers, ingedeeld in klasse I, gaan automatisch na één jaar dienstverband bij dezelfde werkgever naar klasse II. Werknemers die hier niet aan voldoen, dienen voor indeling in klasse II te bewijzen dat zij elders in de tuinbouw in totaliteit een dienstverband van één jaar hebben gehad'.

In de CAO van de laatste peilperiode wordt per dienstverband bekeken welke werkzaamheden verricht worden. Iemand met veel ervaring die eenvoudig werk doet bij een nieuwe baas, wordt ook weer opnieuw lager betaald

In tabel 8.9 worden de CAO-lonen aangegeven van loonklassen en -groepen waar de respondenten volgens de omschrijving onder kunnen vallen.

Tabel 8.9: CAO uurlonen in euro's voor vaste werknemers
(Toelichting: de CAO-lonen zijn naar 'netto' omgerekend + vakantiegeld⁴)

	1990	1991		2001	2002
Klasse I	4,56	4,62	Groep B-1	5,98	6,19
Klasse II	5,14	5,44	Groep B-2	6,34	6,57
Klasse III	5,33	5,63	Groep C	7,39	7,65
Klasse IV	5,63	5,93	Groep D	7,85	8,12
Klasse V	5,77	6,09	Groep E	8,31	8,60

Vergelijking met lonen respondenten

We zetten hier nog eens de tabel met lonen van de respondenten naast:

Tabel 8.10: minimum, maximum en gemiddelde uurlonen in euro's

	minimum	maximum	gemiddelde	N
1990	2,80	7,27	4,55	48
1991	2,80	15,00	4,84	52
2001	3,36	7,72	5,70	56
2002	5,00	8,50	6,11	57

De *gemiddelde* uurlonen van de respondenten in alle vier peiljaren bevinden zich dicht bij de *laagste* CAO-lonen.

De laagste lonen van de respondenten liggen daar beduidend onder:

Tabel 8.10

	minimum respondenten	Klasse I	
1990	2,8	4,56	61%
1991	2,8	4,62	61%
2001	3,36	5,98	56%
2002	5	6,19	81%

Om wat dichter bij een CAO-conforme vergelijking te komen, nemen we de jaren ervaring die de respondenten in de tuinbouw hebben als referentie.

Tabel 8.11: gemiddelde jaren ervaring in de glastuinbouw

	minimum	maximum	gemiddeld	N
1990	0	14,5	3	49
1991	0	15,5	3,6	53
2001	0	21	8,4	38
2002	0	22	8,3	42

Vanuit die ervaringsjaren kiezen we ervoor de lonen van de respondenten in de eerste peilperiode te vergelijken met die van een klasse II arbeider zonder verdere functie jaren en de lonen in de tweede peilperiode met die van een teeltmedewerker A (Groep D).

Daarmee komen we op de volgende gemiddelden en verschillen:

Tabel 8.13

	CAO	Respondenten gemiddeld	Percentage respondenten t.o.v. CAO
1990	5,14 euro	4,55 euro	89%
1991	5,44 euro	4,84 euro	89%
2001	7,85 euro	5,70 euro	73%
2002	8,12 euro	6,11 euro	75%

Opvallend is dat hier de gemiddeld *hogere* lonen van 2001 en 2002 in vergelijking met de CAO in percentages lager uitvallen.

Het middelen vertekent natuurlijk veel.

We zagen aan de preciezere vergelijking van de loonverschillen dat ervaringsjaren en opgebouwde deskundigheid wel hun neerslag konden hebben in de loonopbouw van de respondenten, maar minder dan de CAO.

Overigens is het ook hier goed zich te realiseren dat in de tweede peilperiode het overgrote deel van de lonen zwart werd uitbetaald.

Toeslagen voor overwerk en werk op 'onaangename uren'

Van invloed op het uiteindelijke loon zijn - naast het basisuurloon - ook de toeslagen die gegeven worden voor overuren, werk op zaterdag, zondag en op overige 'onaangename' uren, zoals 's nachts.

Tussen de twee peilperioden zijn verschillen ontstaan in de begrippen overuren en 'onaangename' uren.

Overuren zijn uren die buiten de 38-urige werkweek gewerkt worden. Daarvoor moet normaal gesproken een toeslag van 35% betaald worden.

In de eerste peilperiode kunnen werkgever en werknemer in overleg besluiten het overwerk niet te vergoeden in loon maar in vrije tijd. Dat moet wel gebeuren binnen 2 maanden nadat het overwerk is verricht. De vrije tijd moet evenredig met de toeslagen die ervoor staan worden toegekend.

In de tweede peilperiode kan veel meer geruild worden tussen perioden met veel en met weinig werk.

Wanneer het gemiddelde per jaar 38 uur per week blijft, kan tussen werkgever en werknemer worden overeengekomen dat er tijdens 10 weken per jaar 9 uur per dag wordt gewerkt met een maximum van 45 uur per week en dat er tijdens 15 weken 6,5 uur per dag wordt gewerkt.

Deze periodes hoeven niet aaneengesloten te zijn, maar moeten wel minimaal één week van te voren worden vastgesteld.

Onaangename uren zijn uren die op zaterdag of zondag (of feestdagen) of buiten de gewone werkdag gewerkt worden.

Voor zaterdag en zondag gelden toeslagen van respectievelijk 50 en 100 procent, in beide peilperioden.

In wat als gewone tijden van een werkdag beschouwd wordt, vindt een verschuiving plaats.

In de eerste peilperiode zijn dat de uren tussen 7.00 uur en 17.00 uur, (al mag door werknemer en werkgever onder compensatievoorwaarden een verschuiving afgesproken worden die valt tussen 6.00 uur en 17.00 uur of tussen 7.00 uur en 18.00 uur). Voor uren buiten deze werktijden geldt een toeslag van 30%, en, wanneer het tegelijkertijd ook gaat om overwerk, geldt na 9 uur 's avonds en één uur voor de gewone werkdag een toeslag van 50%.

In de tweede peilperiode kan een gewone werkdag tussen 5.00 en 19.00 uur liggen. Pas daarbuiten gelden toeslagen voor 'onaangename uren'. Tussen 21.00 uur en 3.00 uur een toeslag van 50% en in de andere uren (van 3.00 tot 5.00 uur en van 19.00 tot 21.00 uur) 35%.

Al met al worden in de tweede peilperiode in de CAO minder uren als overuren en/of 'onaangename uren' beschouwd dan in de eerste.

Betaling van toeslagen bij de respondenten

We zagen in paragraaf 7.2 al dat de werktijden van de respondenten veelal de 38-urige werkweek ruim overschrijden. Overwerk is standaard, in ieder geval in de zomer.

Wanneer we het laagste en hoogste aantal gewerkte uren middelen, komen we op de volgende gemaakte overuren voor zomer en winter in de achtereenvolgende peiljaren:

Tabel 8.14

	Zomer		Winter	
	Aantal overuren	Percentage van CAO-week	Aantal overuren	Percentage van CAO-week
1990	16	42%	2	5 %
1991	16	42%	0,5	1 %
2001	9,5	25%	-1,5	-4 %
2002	10	26%	-2	-5 %

Naast toeslagen voor overuren dient voor de reguliere uren vakantietoeslag uitbetaald te worden (8,25%) en moet er bij grotere afstanden tussen huis en werk een reiskostenvergoeding gegeven worden.

In tabel 8.15 is de betaling van toeslagen aan de respondenten opgenomen. Hoewel eigenlijk van een andere orde, is hierin ook de ziektekostenverzekering opgenomen.

Tabel 8.15 uitbetaling van diverse toeslagen. In aantallen respondenten

	1990		1991		2001		2002	
	ja	nee	ja	nee	ja	Nee	Ja	nee
toeslag overuren	3	45	3	50	0	56	0	58
Vakantiegeld	20	28	18	35	3	53	3	55
Vakantiedagen	8	39	7	46	1	55	1	57
Reiskosten	12	36	12	41	2	54	4	54
Ziektekostenverzekering	40	8	43	10	14	42	11	47

We zien dat in de eerste peilperiode maar in enkele gevallen voor *overuren* toeslagen uitbetaald worden en in de tweede helemaal niet meer.

Vakantiegeld wordt in de eerste periode aan bijna de helft van de respondenten verstrekt. In de tweede nog maar aan 3 van de 53. Vakantiedagen worden al aan veel minder respondenten 'toegekend', in de tweede periode nog maar aan één. Mensen die wel vakantiegeld en vakantiedagen krijgen, geven verschillende bedragen en aantallen vakantiedagen aan. De bedragen voor vakantiegeld liggen tussen de 180 en 820 euro (400 en 1800 gulden) per jaar. Het aantal aange-

geven vakantiedagen ligt tussen één week en 23 dagen. Zo krijgt respondent 7, die zes jaar bij dezelfde tuinder werkt, ieder jaar in januari een week vrij en 300 gulden. Dit noemt de tuinder vakantiedagen en vakantiegeld.

Het niet verstrekken van vakantiegeld en vakantiedagen levert een werkgever natuurlijk een dubbel voordeel op: hij krijgt een maand extra gewerkt voor hetzelfde geld + de vakantietoeslag.

We zagen dat in de eerste periode de respondenten 's zomers gemiddeld ruim 16 uur (40% van een werkweek) extra werken. In hoofdstuk 6 zagen we dat bijna alle respondenten altijd op zaterdag werken en velen nog op andere 'onaangename' tijden als zondagen en nachten. Het niet uitbetalen van toeslagen, die tussen de 30 en 100% liggen, maakt daarmee het verschil met een eigenlijk te krijgen CAO-loon nog veel groter dan wanneer alleen de kale basislonen vergeleken worden. Maar eigenlijk worden er vaak zoveel overuren gemaakt, en op zulke 'onaangename tijden' zoals vier jaar 's nachts, dat omrekenen naar CAO-beloning helemaal niet kàn.

In de tweede peilperiode ligt bij deze groep respondenten het aantal overuren lager, maar nog steeds worden in de zomer, buiten een 38-urige werkweek, nog tegen de tien uren (25% van een werkweek) extra gewerkt. Omdat de CAO echter tien weken lang 7 uur extra per week toestaat, is de afwijking nu minder groot.

De CAO en de situatie van illegale arbeiders zijn van twee kanten af naar elkaar toegegroeid.

8.5 Enkele conclusies over de loonontwikkelingen bij de respondenten

Het niet meer verstrekken van een sofi-nummer en de invoering van de Koppelingwet hebben een toename van 'zwart' werken tot gevolg gehad. Hoewel niet uitdrukkelijk onderzocht gaat hiermee een toename van fraude met papieren gepaard. Relatief zijn het nog de meest langdurige arbeidsrelaties, vooral met tuinders, maar in mindere mate ook met intermediairs, waarin 'wit' werk nog wordt nagestreefd.

In beide perioden worden in grote lijnen nieuwkomers lager betaald dan mensen met ervaring.

Het soort dienstverband maakt in de eerste periode nog niet zoveel uit voor de hoogte van het loon, wel wordt extra inzet zoals nachtwerk hoger betaald. De hoogste lonen vallen onder degenen die veel nachtwerk doen; en werkers die bij veel verschillende tuinders worden ingezet en met een hoger werktempo werken.

In de tweede periode zijn het juist degenen die (lang) vast in dienst van een tuinder zijn, die onder de hoogste lonen vallen. In deze groep bevinden zich de meesten van degenen die nog 'wit' werken. En in deze groep wordt het werktempo vaker dan bij de rest als 'normaal' ervaren.

Onder de groep van laagstbetaalden vallen degenen die bij veel verschillende tuinders ingezet worden. Het werktempo wordt hier vaker als 'te hoog' ervaren. Bij de laagstbetaalden bevinden zich ook mensen die soms niet (volledig) uitbetaald worden.

Onder dit uitzend- of inleenwerk zijn ook mensen die veel ervaring hebben, maar ondervinden dat dat in deze situatie minder 'extra' betaald wordt.

Wanneer we de individuen bezien die in beide peilperioden illegaal in de kas- sen werken, zien we dat enkele mensen in de eerste periode als (betrekkelijk) onervaren kracht tot de laagste lonengroep behoren, maar wanneer ze in dienst van dezelfde tuinder blijven in de laatste periode in de hoogste kunnen terecht- komen. Lange dienstverbanden geven meer kans op een hoger loon.

Degenen die - tussentijds - dat dienstverband verloren, komen echter in een- zelfde situatie terecht als de nieuwkomers. Het lijkt er op dat opgedane arbeids- ervaring in de tweede periode, onafhankelijk van andere factoren (contacten met -vaste- werkgevers) veel minder een factor voor hoger loon is dan in de eer- ste periode.

De respondenten met langdurige arbeidsrelaties hebben relatief hogere lonen, werken vaker 'wit' en spreken vaker over een 'normaal' werktempo.

Er ligt omgekeerd ook een relatie tussen wisselende dienstverbanden, minder werk, lager loon en vaker niet uitbetaald worden.

8.6 Berekening van de winst voor de tuinder

We hebben hiervoor uitgebreid de lonen van de respondenten beschreven. Indirect is al duidelijk dat een werkgever door zwart uit te betalen, of onder het CAO-loon, of door het niet uitbetalen van overuren, financieel voordeel kan behalen uit de tewerkstelling van illegalen.

Maar hoeveel kan een tuinder hier nu aan verdienen?

In de volgende paragraaf gaan we daarop in en maken daarbij gebruik van bere- keningen die de economen in Wageningen hebben gemaakt voor de twee peil- perioden.

We nemen de uitkomsten van de berekeningen over en plaatsen ze naast een aantal gegevens van de enquête.

De economen gaan er bij de berekeningen van uit dat in beide peilperioden illegale werknemers onderdeel uitmaken van het losse personeel. Verder wordt ervan uitgegaan dat het werk verricht wordt door personen met een 'normale vaardigheid' en een 'normaal werktempo'.

Eerste peilperiode

Voor de eerste peilperiode hebben de economen de loonkosten voor een regu- liere werknemer vergeleken met die voor een 'witte illegaal' die als losse kracht direct in dienst is van een tuinder. Onder loonkosten vallen naast het bruto- loon ook het werkgeversaandeel in sociale premies, vakantietoelage, een pensi- oenpremie en eventueel andere verplichte premies. Totaal komt dat op 40-45% hoger dan alleen het brutoloon.

Tabel 8.16: Overzicht van de loonkosten voor 1990/1991 (in euro's)

Loonkosten per uur	
Vast personeel	12,98
Los personeel	12,98
Witte illegaal	10,85

Bron: Kwantitatieve informatie glastuinbouw – PBG (1991/1992: 55)

In tabel 5.5 wordt een overzicht gegeven van de loonkosten per uur voor verschillende personeelscategorieën in het uitvoerende werk. Er is van uit gegaan dat de loonkosten voor het losse personeel gelijk zijn aan die voor een werknemer die onder leiding werkzaamheden verricht. Het in de tabel vermelde loon voor vast personeel is dat voor een werknemer die deels onder leiding en deels zelfstandig werkzaamheden verricht met twee functiejaren. Voor het bepalen van de loonkosten voor het tewerkstellen van een 'witte' illegaal hebben de Wageningse onderzoekers de brutoloonkosten voor het losse personeel verminderd met de vergoedingen voor reiskosten, overuren en vakantiedagen. Dit leidt tot een bedrag van 10,85 euro per uur.

Voor een fictief glasgroentenbedrijf is doorgerekend wat dit kan opleveren aan loonvoordeel. Dit bedrijf moet 5,5 arbeidsjaren inzetten om de teelt rond te krijgen en zou zonder illegale tewerkstelling een netto-bedrijfsresultaat van 15.000 euro behalen.

Tabel 8.17: Invloed illegale tewerkstelling op het bedrijfsresultaat voor 1990/1991

	Aandeel illegale arbeid/ totale arbeid	Kosten teeltarbeid per m2	Netto bedrijfs- resultaat per m2	Netto bedrijfs -resultaat	Verschil t.o.v. legale tewerkstelling
Geen illegale tewerkstelling	0	11,14	1,00	15.000	-
Illegale tewerkstelling					
1/3 arbeidsjaar	0,06	11,02	1,12	16.800	(+) 1.800
2/3 arbeidsjaar	0,12	10,90	1,23	18.450	(+) 3.450
1 arbeidsjaar	0,18	10,79	1,35	20.250	(+) 5.250

In tabel 5.7 wordt een indicatie gegeven van de invloed van de illegale tewerkstelling op het bedrijfsresultaat voor dit fictieve glasgroentebedrijf. Met de inzet van 1 arbeidsjaar illegale arbeid kan een voordeel van 5.250 euro behaald worden ten opzichte van het niet-gebruik maken van illegale arbeid. Een arbeidsjaar illegale arbeid leidt dan tot een bedrijfsresultaat van 20.250 euro, in plaats van 15.000.

In hoofdstuk 6 zagen we dat er in de bedrijven van onze respondenten die in dienst van de tuinders waren gemiddeld met ongeveer 3 illegalen gewerkt wordt, wat gemiddeld ook meer dan de helft van het totaal aan werknemers is. Bovendien werkt de meerderheid (meer dan) jaarrond. De respondenten in dienst van een intermediair werken over het algemeen nog met een beduidend hoger percentage illegale collega's.

Dat maakt het gerechtvaardigd om de winst per gemiddeld bedrijf op ruim 15.000 euro per jaar te stellen. Dat is nog los van de overige verdiensten van een illegale werknemer: sneller, bereid tot meer (niet extra betaalde) overuren, bereid snel te leren.

Gemiddeld is er in de jaren negentig een negatief saldo van 10.000 euro, met vooral in de eerste helft van het decennium forse uitschieters naar beneden. Een jaarlijkse besparing van 15.000 euro op loonkosten trekt dat gemiddelde saldo naar (meer dan) positief.

Tweede peilperiode

Voor de peilperiode 2001/2002 gaan de economen uit van een illegale werknemer die via een bemiddelaar werkzaam is bij de tuinder. De tuinder betaalt voor een inleenkracht een vast bedrag per uur aan de bemiddelaar, waarbij deze laat-

ste verantwoordelijk is voor het betalen van het loon aan de inleenkracht. De loonkosten voor de tuinder zijn daarmee gelijk aan het bedrag dat aan het uitzendbureau of handmatig loonbedrijf wordt betaald.

De Wageningse onderzoekers hebben berekend wat het voordeel voor de tuinder is wanneer hij het uitzendbureau een lager tarief betaalt dan eigenlijk zou moeten. Reguliere tarieven variëren van 16 tot 19 euro, vertellen de tuinders aan de onderzoekers. Bij een bedrag onder de 16 euro weet een tuinder nagevoel zekker dat het niet bonafide geregeld kan zijn. In de berekening is uitgegaan van een gemiddelde bonafide vergoeding van 17,50 euro. Voor de berekening van het voordeel van (indirecte) illegale tewerkstelling zijn twee uurbedragen gekozen die in de praktijk kunnen voorkomen en waarvan de tuinder weet dat het fout zit: 14 euro en 10 euro.⁵

Tabel 8.18: Overzicht van de loonkosten voor 2001/2002 (in euro's)

Loonkosten per uur	
Bonafide uurprijs inleenkracht	17,50
Malafide uurprijs inleenkracht	10,00 en 14,00

Het fictieve bedrijf dat gecreëerd is voor de berekening in de tweede peilperiode moet 5,8 arbeidsjaren inzetten om de teelt rond te krijgen en heeft zonder inzet van illegalen, ofwel bij het betalen van normale loonkostenvergoedingen, een netto bedrijfsresultaat van -10.200 euro, negatief dus.

Tabel 8.19 geeft een beeld van de besparing door de inzet van goedkopere inleenkrachten in dit bedrijf.

Tabel 8.19: Invloed illegale tewerkstelling op het bedrijfsresultaat voor 2001/2002⁶

	Aandeel illegale arbeid/ totale arbeid	Kosten teeltarbeid per m2	Netto bedrijfs- resultaat per m2	Netto bedrijfs -resultaat	Verskil t.o.v. legale tewerkstelling
Geen illegale tewerkstelling	0	11,14	1,00	15.000	-
Illegale tewerkstelling (14 euro per uur)					
1/3 arbeidsjaar	0,056	15,12	-0,50	-7.500	(+) 2.700
2/3 arbeidsjaar	0,114	14,94	-0,32	-4.800	(+) 5.400
1 arbeidsjaar	0,171	14,76	-0,14	-2.100	(+) 8.100
Illegale tewerkstelling (10 euro per uur)					
1/3 arbeidsjaar	0,056	14,92	-0,30	-4.500	(+)5.700
2/3 arbeidsjaar	0,114	14,53	0,09	750	(+) 10.950
1 arbeidsjaar	0,171	14,14	0,48	7.200	(+) 17.400

Het is moeilijker een aannemelijk aantal illegale werknemers per bedrijf te noemen dan in de eerste peilperiode. Onze respondenten, in dienst van een intermediair, werken in de tweede peilperiode ongeveer 8,5 maand, maar op verschillende bedrijven. Gemiddeld schatten ze in dat ze met 40% illegale collega's werken. Maar het is maar een klein gedeelte dat nog echt zeker weet of collega's illegaal zijn. Wanneer dit bedrijf gedurende tweederde van het jaar met 40% (illegale) inleenkrachten werkt, zou dat, los van overuren, anderhalf arbeidsjaar zijn. Wanneer de tuinder 14 euro per uur betaalt, zou hem dat,

doorgerekend, een besparing van 12.150 euro opleveren, bij 10 euro per uur een besparing van 26.100 euro. In beide gevallen zet hij daarmee zijn negatief bedrijfsresultaat ruimschoots om in een positief.

Het is lastig een inschatting te maken van de schaal waarin dergelijke tewerkstelling voorkomt. We zullen in de volgende hoofdstukken zien dat er wel de verleiding ligt om hierop in te gaan, en een druk om het aan te bieden. We leggen nog een andere wijze van berekenen voor. Eénderde arbeidsjaar wordt al gehaald bij het inzetten van drie mensen voor vijf en halve week. Als de tuinder zes weken lang drie mensen inleent tegen een aanbieding van 14 euro per uur, spaart hij 2.700 euro uit, bij een aanbieding van 10 euro per uur 5.700 euro. Een groter volume inleenkrachten kan in korte tijd veel opleveren. De bedrijven waar het WIT in 2001 bij zogenaamde megacontroles respectievelijk 68 illegale arbeiders bij één bedrijf en 110 bij twee andere aantrof, vulden daar elk in één week ruim een arbeidsjaar met illegale krachten in. De besparingen op loonkosten kunnen dus flink oplopen.

Dit alles is nog los van het hogere werktempo en de onderbetaalde extra vaardigheid van de gemiddelde illegale werknemer.

Er blijft een schemergebied. De Wageningse onderzoekers spraken met tuinders die vertelden dat zij uitzendbureaus een bedrag betalen, waarvan zij moeten aannemen dat de arbeid bonafide geregeld is. Daarmee hebben ze geen garantie dat het ook werkelijk klopt. De intermediair kan de tuinder het gangbare tarief van 17,50 euro laten betalen en zelf een illegale werknemer voor bijvoorbeeld 6 euro per uur betalen. Het verschil van 11,50 euro is dan voor de bemiddelaar zelf. Bij een uurvergoeding van bijvoorbeeld 10 euro bespaart de tuinder 7,50 euro aan arbeidskosten per gewerkt uur. De illegale werknemer ontvangt bijvoorbeeld 6 euro en de overige 4 euro is voor de bemiddelaar.

In hoofdstuk 12 gaan we hier nog verder op in.

We kunnen het voordeel van het inzetten van goedkopere inleenkrachten niet doorrekenen voor de eerste periode, omdat we niet weten hoeveel een tuinder dan doorgaans betaalt aan een intermediair. De lonen voor inleenkrachten liggen in die periode bij onze respondenten niet lager dan bij werkers in dienst van de tuinder, zoals in de tweede peilperiode vaker het geval is. Waarschijnlijk betaalt de tuinder dus wat meer voor een inleenkracht.

Het is in dit verband wel opvallend dat in de eerste peilperiode de inleenkrachten gemiddeld bij grotere bedrijven worden ingezet. Wanneer de winst vergelijkbaar is met die in de tweede periode, levert het juist voor grote bedrijven een forse besparing op, naast het gegeven dat ze door inleenaarbeid ook makkelijker mensen kunnen vinden.

Opnieuw een vergelijking met het buitenland

Als laatste: met deze berekeningen kunnen we nog opnieuw een vergelijking maken met het buitenland. In hoofdstuk 2, paragraaf 4, zagen we een rekenvoorbeeld van het aandeel van de arbeidskosten voor de productie van een kilo tomaten in Spanje en Nederland. Voor Nederland worden in dit voorbeeld de loonkosten gesteld op 13,60 per uur, veel minder dan de hiervoor genoemde 17,50, omdat er niet uitgegaan wordt van inleen- maar van vaste arbeid. Wanneer de 13,60 per uur wordt vervangen door de 10 euro per uur van hier-

boven, dalen de arbeidskosten van 23 cent per kilo naar 17 cent. Daarmee zouden de Nederlandse loonkosten per kilo tomaat onder de Spaanse vallen, die, bij een normaal uurloon van 5 euro op 18 cent per kilo komen. Wanneer we echter voor Spanje het gemiddelde loon voor (illegale) arbeidsmigranten nemen, 3 euro per uur, dan dalen de arbeidskosten daar tot 11 cent per kilo.

Hoofdstuk 9

Werknemer, maar illegaal

Weerbaarheid en politiecontroles

De eerder beschreven gegevens uit de enquête betroffen de feitelijke arbeidssituatie van de respondenten. In dit hoofdstuk onderzoeken we welke *directe* gevolgen de illegaliteit van de respondenten op hun positie als werknemer heeft. We richten ons daarbij op twee aspecten.

In 8.1 gaan we in op de politiecontroles en de gevolgen voor de respondenten zelf en het effect in het bedrijf.

In 8.2 bezien we de informatie die respondenten geven over formele en informele weerbaarheid in het bedrijf en de ontwikkeling daarin.

9.1 Politiecontroles en effecten

In de enquête is aan de respondenten de vraag voorgelegd of zij wel eens door de politie zijn opgepakt, waar en wanneer dat was, hoe lang ze zijn vastgehouden, of ze een advocaat kregen en of ze uitgezet zijn. Wanneer ze uitgezet waren, is nog de vraag voorgelegd na hoeveel tijd ze weer naar Nederland zijn terug gekomen.

Politiecontroles

Wanneer we de gegevens over aanhoudingen van de respondenten als leidraad nemen, dan lijkt de kans om als illegaal in aanraking met de politie te komen aanzienlijk. Van de 98 respondenten zijn 30, bijna een derde dus, wel eens door de politie aangehouden en meegenomen naar het bureau, een aantal meer dan eens.

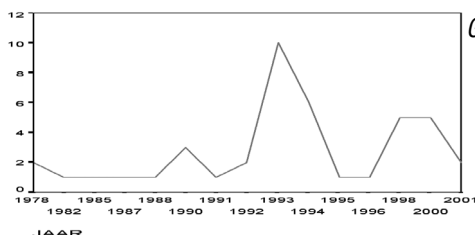
Tabel 9.1

Totaal respondenten	aangehouden en uitgezet	aangehouden niet uitgezet	plaats van aanhouding				
			kas	in de buurt v.d. kas	thuis	straat	anders
98	17	13	13	5	8	2	2

Vijf respondenten zijn twee of drie keer aangehouden en één is zelfs zes keer aangehouden. De lengte van het verblijf speelt een rol: de overgrote meerderheid van de aangehouden respondenten was hier al vóór 1992. Maar daarnaast blijft het toch ook een kwestie van pech of geluk.

Wanneer alle aanhoudingen bij elkaar worden opgeteld, komen we op een totaal van 41. De grafiek hieronder laat zien dat bij deze groep respondenten de meeste aanhoudingen plaatsvinden in de periode tussen 1992 en 1995.

De grafiek heeft een piek net na 1993, daalt dan weer en stijgt vanaf 1998.

Grafiek 9.1

Het zijn te kleine aantallen om harde gegevens uit te halen. Er zijn een paar vertekeningen mogelijk. Hoe verder in de tijd, hoe meer respondenten er zijn, dus des te meer kans op uitzetting. Voor de laatste periode kan nog gelden dat het niet zichtbaar is als er meer is aangehouden en uitgezet, omdat mensen (nog) niet teruggekomen zijn. Voor deze respondentengroep geldt in ieder geval dat de aanhoudingen al voorkomen vanaf 1978.

Uitzetting en terugkeer

Van elf aanhoudingen hebben we geen gegevens.

Van dertien respondenten weten we dat ze na aanhouding niet zijn uitgezet. Een kleine minderheid daarvan wordt in een periode tussen een paar uur en drie dagen weer vrijgelaten omdat ze een aanvraag hebben lopen in het kader van de zesjaarsregeling of de tijdelijke regeling witte illegalen. De rest is niet uitzetbaar omdat de politie niet achter de juiste identiteit van de betrokkenen kan komen of ze worden gewoon op straat gezet. Deze respondenten zijn tussen de 4 en 30 dagen vastgehouden vóór ze weer werden vrijgelaten.

Zeventien respondenten zijn wel het land uitgezet. Allen komen na een periode van twee à drie maanden terug, behalve twee Turkse respondenten die na hun aankomst in Turkije hun militaire dienstplicht van twee jaar moeten vervullen. Uiteraard kunnen we niets zeggen over de mensen die niet terugkomen na een uitzetting, maar het is duidelijk dat respondenten hun best moeten doen en blijkbaar ook willen doen, om weer terug te komen, zoals het voorbeeld hieronder laat zien. Ook de anderen die na een uitzetting terugkomen, hebben veelal veel geld en moeite geïnvesteerd om het mogelijk te maken.

Respondent 39 werd in september 1994 opgepakt in de chrysentenkas waar hij al vier jaar werkte. Hoewel hij in totaal al zeven jaar in het Westland had gewerkt, kon hij geen beroep doen op de zesjaarsregeling, omdat hij de eerste drie jaar, bij een anjerkweker, zwart gewerkt had. Hij was daar op 15-jarige leeftijd begonnen en had toen nog geen soft-nummer.

Na zijn aanhouding heeft hij zelf een ticket gekocht naar Turkije. Als je door de politie naar Istanbul gestuurd werd, kon je daar direct door naar militaire dienst, vertelde hij, en dat had hij willen voorkomen. Dat mislukte echter en hij moest toch in dienst. Na twee jaar en twee maanden is respondent, tegen betaling van een bedrag van 11.000 mark, in 1996 over Roemenië, Oekraïne, Slowakije, Polen en Berlijn naar Nederland gekomen. Hij vertelt dat hij onderweg, in Roemenië, twee maanden in een klein huis gezeten heeft met veel mensen. Terug in Nederland is hij verder gaan werken voor dezelfde chrysentenkweker, die hem wel graag terug wilde, maar nu wel via de constructie van een koppelbaas die het 'formele' werkgeverschap op zich nam.

Rechtshulp na aanhouding

Vijftien van de dertig respondenten die zijn aangehouden, krijgen een advocaat toegewezen. Twee respondenten worden met behulp van een advocaat vrijgelaten in verband met een lopende procedure in het kader van een van de regulariseringsregelingen.

Voor de meeste anderen geldt dat ze al snel op vrije voeten komen. Bij één respondent is dat doordat de tuinder naar de politie komt met de aanvraag voor de witte-illegalen-regeling.

Vier respondenten willen geen gebruik maken van de diensten van een advocaat omdat ze hun gegevens niet aan de politie hebben gegeven. Zij zijn er van overtuigd dat de advocaat niet veel voor hun kan doen. Drie respondenten

hebben meegewerkt aan hun uitzetting en hebben zelf via hun familie of kennissen een ticket gekocht.

Waarom sommigen geen advocaat krijgen, weten wij niet. In veel gevallen gaat het om mensen die maar kort vastzitten, zoals respondent 83 die in 1994 twee keer aangehouden wordt als hij 's nachts uit de kas komt. Hij moet op het bureau in Naaldwijk uitleggen wat hij 's nachts op de weg doet en wordt daarna vrijgelaten.

Er zijn geen aanwijzingen dat aan respondenten expliciet rechtshulp *onthouden* wordt.

Politiecontroles op de tuin

Hierboven werd al aangegeven dat dertien respondenten in de kas worden aangehouden en vijf in de buurt ervan. Dat is ten opzichte van het totaal aantal aanhoudingen wat minder dan de helft. Maar daarnaast hebben verschillende respondenten, zonder aangehouden te zijn, invallen op hun eigen bedrijf of in de buurt ervan meegemaakt.

Omgaan met invallen in de kas

Voor onze respondenten en andere (voormalig) illegale arbeiders die we spraken, zijn invallen die ze meegemaakt hebben - of de dreiging ervan als het dichtbij komt - indrukwekkende, en vaak ook pijnlijke momenten. Hun ervaringen geven aan hoe de controles invloed hebben op het werk en de organisatie in de kas.

Waarschuwingssystemen en vluchtroutes

Zowel tuinders als de illegale werknemers willen niet gepakt worden. We geven een aantal verhalen weer over hoe geprobeerd wordt ontdekking te voorkomen.

Een illegale Marokkaan, die niet heeft meegedaan aan de enquête, vertelde het volgende.

De man had begin negentiger jaren drie seizoenen in een bloemenkas in Naaldwijk gewerkt, met een groep van meer dan tien andere illegale Marokkanen. In die periode had hij tweemaal een politie-inval meegemaakt. De eerste keer werden twee mensen opgepakt, de rest kon op tijd vluchten. Een paar via de achterdeur, de anderen via ruiten die ze hadden gebroken. Zo was hij zelf ook weggekomen. Hij is toen een dag thuisgebleven en heeft daarna zijn baas gebeld of hij weer kon komen werken. Die had toen gezegd dat zijn collega's alweer aan het werk waren en dat hij diezelfde dag nog moest komen.

Een paar dagen daarna had de tuinder een alarmsysteem laten installeren om zijn illegale werknemers te kunnen waarschuwen. Verder heeft hij aan de zij-kanten ramen gezet die open konden. Hij heeft toen met zijn werknemers doorgesproken hoe alles werkte en wat ze moesten doen bij een inval.

Het seizoen erna was er weer een bezoek van de politie. Toen het alarm kwam, vluchtte iedereen weg. Respondent zelf had zich verstopt tussen de bloemenstruiken. De politie heeft toen één man opgepakt en het land uitgezet. Deze was binnen een maand terug en is weer bij dezelfde tuinder gaan werken.

Een tuinder in De Lier, die vanaf eind jaren '70 tot - in ieder geval - 1994 Marokkanen in dienst had zonder verblijfsvergunning, liet zijn vrouw voor het raam zitten, op de uitkijk. Zij zat daar de hele dag te breien, vertelt respon-

dent, die twee keer heeft meegemaakt dat de politie kwam en dat iedereen via de achterdeur wegrende.

Verder wordt vaker verteld dat tuinders elkaar waarschuwen bij politieacties.

Zelf proberen te ontsnappen aan de controle is niet zonder risico:

Respondent 31: Er was een keer een inval in de kas door 6 politieagenten. Hij heeft toen een steen door het glas gegooid en is er met een vriend vandoor gegaan. Zeven mensen zijn toen opgepakt. Hij had wel een lelijke snee in zijn arm van het glas

Respondent 81 vertelt dat 2 jaar geleden iemand verdronken was toen hij bij een politiecontrole eerst door een ruit gesprongen was en daarna in een sloot. Het zou iemand uit Oost-Europa geweest zijn..

Het laatste verhaal hebben we niet kunnen verifiëren, maar ook later hoorden we het verhaal dat er een keer iemand verdronken is.

De sfeer rond deze verhalen kan wisselen. Over een ontsnapping die gelukt is kan met een zeker genoegen verteld worden. Maar door bijna alle verhalen heen klinkt de mening dat het toch absurd is dat je je moet verbergen omdat je ergens aan het werk bent. Nog twee citaten:

Een Koerdische vrouw: 'Ik heb een keer meegemaakt dat bij een kas in de buurt het WIT-team inviel. Iemand belde mij: zeg het maar tegen de tuinder. Ik moest weg. Ik heb meegemaakt dat militairen in mijn dorp binnenvielen. Waarom hebben wij het overal moeilijk? Overal willen ze je pakken'. (R.)

Respondent 20 werkt 17 jaar bij dezelfde tuinder en is nooit opgepakt, maar hij vertelt: 'soms als ik aan het werk ben, belt de baas (naar z'n mobieltje) dat de politie komt. Dan ga ik achter zitten wachten. Dan schaam ik me dat ik apart ben.'

Invloed op het werk

De controles hebben ook direct invloed op het werk. Verschillende respondenten werken na (de dreiging van) een inval een periode 's nachts, sommigen een paar nachten, anderen structureel:

Respondent 6 werkte in de zomer van 1995 via een uitzendbureau. Omdat er in die tijd veel politiecontroles waren, moest hij samen met een groep van ongeveer 20 mensen 's nachts werken. Het uitzendbureau had het personeel in twee groepen gedeeld. De legale werknemers werkten van 6.00 tot 17.00. De illegalen werkten van 18.00 tot 6.00. Het werk bestond uit het poten van amaryllusbollen. Er stonden grote projectoren die de kas verlichtten..

Eerder zagen we al dat tuinders na invallen hun vaste -illegale- werknemers regelmatig via een inleen- of uitzendconstructie laten werken, maar ontslag komt binnen de respondentengroep ook een aantal malen voor.

Respondent 70, een Bulgaar, vertelde dat in de tuin waar hij werkte in augustus 2002 controle was geweest: daarvóór werkten er 5 of 6 illegalen, daarna

alleen nog hij. Hij had weliswaar geen werkvergunning, maar hij mocht wel legaal in het land verblijven.

Daarnaast komt uit verschillende gesprekken naar voren dat werkgevers een lager loon legitimeren door te verwijzen naar de boete die zij mogelijk moeten gaan betalen bij een controle. De respondenten geven geen bedrag, van daarbuiten horen we bedragen noemen die schommelen tussen 25 en 50 gulden per week. Deze verhalen spelen begin jaren negentig.

De politiecontroles treffen met name de arbeidsomstandigheden en ten dele ook de beloning van deze groep werknemers.

9.2 Weerbaarheid

In deze paragraaf beschrijven we in welke mate, hoe en met welk effect respondenten in de verschillende perioden hebben geprobeerd arbeidsrechten gehonoreerd te krijgen.

We gaan eerst in op de concrete ervaringen van onze respondenten met een beroep op *formele* arbeidsrechtelijke bescherming en vervolgens gaan we in op *informele* mogelijkheden.

Ervaringen met formeel verweer

Aan de respondenten is de vraag voorgelegd of zij wel eens een conflict hebben gehad met de werkgever, wanneer dat was, waarover het ging, of ze daar hulp bij gezocht hebben en hoe het afliep.

Op deze vraag geven negen mensen een formeel conflict aan, zeven zijn daarvoor naar een advocaat gegaan.

We beschrijven alle casussen in het kort, in chronologische volgorde:

Respondent 6 is na zijn ontslag in 1989 naar een advocaat gegaan waarmee hij het ontslag aanvocht en achterstallig loon, vakantiegeld en -dagen vorderde. Vanwege deze rechtszaak kreeg respondent een stempel van de vreemdelingenpolitie om de procedure in Nederland te kunnen doorzetten. Van de Sociale Dienst kreeg hij een voorschot. De inschatting van de Dienst was dat hij een kansrijke zaak had. Respondent moest tekenen dat het geld dat de tuinder hem schuldig was op de rekening van de Sociale Dienst zou worden gestort. Respondent heeft de zaak gewonnen. De rechter achtte het ontslag onterecht, omdat de werkgever geen ontslagvergunning had aangevraagd; verder had respondent recht op achterstallig loon, dat toen grotendeels op de rekening van de Sociale Dienst is gestort.

Respondent 61 is in 1992 na ontslag naar een advocaat gegaan, om van z'n baas vakantietoeslag en reiskosten vragen. Zonder dat het voor de rechter moest komen, heeft hij toen z'n vakantiegeld gekregen.

Respondent 92 werkte in 1992 voor een loonbedrijf. De boekhouder knoeide met zijn soft-nummer en gebruikte het om er een ander op te laten werken. Omdat respondent problemen kreeg met de belastingdienst, is hij naar de rechter gestapt. Hij kreeg gelijk.

Respondent 83 heeft via een advocaat in 1993 een zaak aangespannen bij de rechtbank tegen het loonbedrijf dat één jaar zijn formele werkgever was geweest, terwijl hij in de praktijk al vier jaar voor één tuinderfamilie werkte (waar hij nu nog werkt). Hij kreeg nog achterstallig loon en vakantietoeslag. De rechter gaf hem gelijk.

Respondent werd in 1996 plotseling ontslagen door de tuinder bij wie hij vier jaar achtereenvolgend gewerkt had. Hij vocht, met een advocaat, bij de rechter zijn ontslag aan. Hij kreeg gelijk.

Respondent 55 is in 1996 ontslagen door de tuinder bij wie hij in totaal 10 jaar gewerkt had. Een advocaat heeft toen een brief geschreven, maar het heeft niet geholpen. Omdat hij illegaal was, werd de ontslagvergunning alsnog verleend.

Respondent 65 viel in 2002 van een hoge buisraailkar toen hij tomatenplanten aan het draaien was. Zijn arm is niet meer echt goed gekomen. Met een advocaat (op no cure no pay-basis) probeert hij schadevergoeding te krijgen.

Al deze respondenten hebben gemeen dat ze een sofi-nummer hebben en dat ze wit werken bij de werkgever tegen wie ze een zaak aanspannen. Vijf van de zeven krijgen gelijk van de rechter. Het is duidelijk dat ze daarmee in ieder geval *iets* in de hand hebben om (hier respectievelijk) onderbetaling, ongefundeerd ontslag en gesjoemel met hun papieren tegen te gaan. Hun positie als werknemer wordt ondersteund door het gegeven dat ze ingeschreven staan bij een van de bedrijfsverenigingen en bij de belastingdienst. Ook een illegale werknemer kan in geval van conflict beroep doen op deze instanties bij het verzamelen van bewijsmateriaal.

Een relativering is ook op zijn plaats. Procedures om loonvorderingen en andere zaken worden over het algemeen pas aangespannen bij of na ontslag. Want hoewel zomaar ontslaan (formeel) niet toegestaan is - een werkgever dient daarvoor een vergunning aan te vragen bij het arbeidsbureau - wordt die vergunning over het algemeen verleend als de werkgever aanvoert dat hij heeft ontdekt dat zijn werknemer illegaal is; het duurt alleen wat langer. Een illegaal die zijn werk wil houden, begint dus over het algemeen geen procedure tegen zijn baas.

Behalve de man die na een val in 2002 een schadevergoedingsprocedure begint, zien we in de laatste periode geen formele procedures meer bij de respondenten. Ook zonder formele bewijzen, die met 'wit' werk makkelijker op tafel te leggen zijn, zou een illegale werknemer (ook nu nog) nog een zaak kunnen aanspannen. Wanneer de werknemer bewijzen verzamelen kan, of getuigen kan vinden, van het feit dat hij (of zij) feitelijk werkzaamheden in loondienst verricht heeft, moet dat genoeg zijn om de feitelijke arbeidsovereenkomst aan te tonen. Buiten de enquête om kennen we verhalen van mensen die zwart werkten voor een tuinder en dat inderdaad gedaan hebben.

Maar de ontwikkelingen tussen de twee peilperiode die we eerder beschreven, krijgen ook op dit gebied hun beslag. Werken voor een tussenpersoon, op verschillende tuinen, kortere periodes achter elkaar, met wisselende collega's die weinig van elkaar weten: het maakt het moeilijker om bijvoorbeeld collega's te

Werknemer, maar illegaal

De uitzetbaarheid en het gegeven dat illegale werknemers makkelijk(er) ontslagen kunnen worden dan reguliere werkers, hebben invloed op hun positie, zoals de informatie vanuit de respondenten laat zien. Hieronder overwegingen uit de praktijk van een ontslagcommissie en de Arbeidsinspectie.

Ontslagvergunning

Een kaderlid van de FNV, dat lang lid was van de ontslagcommissie van het Gewestelijk Arbeidsbureau, vertelt dat als een werkgever vergunning aanvraag voor ontslag van een illegale werknemer, die vergunning eigenlijk altijd verleend werd, want 'wij mogen niet meewerken aan het instandhouden van een strafbaar feit'.

Het ging regelmatig om jarenlange dienstverbanden. De tuinder zei dan dat hij er net achter was gekomen dat zijn werknemer illegaal was, vertelt het kaderlid. Hij weigerde in zulke gevallen de vergunning te verlenen, maar dat bleef een symbolische kwestie omdat de Regionaal Directeur voor de Arbeidsvoorziening de vergunning wel verleende.

De dubbele taak van de Arbeidsinspectie

De consequenties van de dubbele taak van de Arbeidsinspectie worden duidelijk in een telefoonronde onder drie (van de zes) regiokantoren van de dienst. Aanleiding is een vraag die voorgelegd wordt aan Stek (een van de participanten van dit onderzoek). Het betreft een man die bij een bedrijfsongeval twee vingers verloren is, doordat hij onder grote druk met een inpakmachine moest werken.

De vraag die aan de Arbeidsinspectie voorgelegd wordt is deze: Ik bel voor een man die twee vingers verloren is en die illegaal is. Wat kunt u voor hem doen? Wat gebeurt er als hij naar u toegaat?

Alle drie zeggen dat de kans groot is dat de vreemdelingendienst op de hoogte gesteld wordt; in varianten. Eén gesprekspartner is ervan overtuigd dat dat moet gebeuren en dat het ook goed is als dat gebeurt: illegale tewerkstelling mag niet. Hij is niet gevoelig voor het dilemma dat vervolgens wordt voorgelegd, dat dat betekent dat de man die zijn vingers verloor door grove nalatigheid van een werkgever nooit naar de arbeidsinspectie toe zal gaan. 'De man weet zelf dat hij fout zit als hij in Nederland gaat werken', zegt hij. 'Het is dus zijn eigen probleem'.

Een tweede gaat veel meer op de zaak in. In eerste instantie zegt hij dat de werkgever verplicht is om het ongeval te melden. Het is ook voor het slachtoffer goed als de Arbeidsinspectie in de gelegenheid wordt gesteld om een rapport op te stellen, voor bij de rechter. Hij meent dat zijn afdeling het niet zelf door zal geven aan de vreemdelingendienst, maar omdat die direct samenwerkt met de afdeling Arbeidsmarktfraude, zegt hij 'Ik kan me niet voorstellen dat de vreemdelingendienst er geen lucht van krijgt'. Hij doet zijn best om na te denken over een oplossing. 'Wat moet je afwegen, ja, het is waar, het is een drempel om een melding te doen'. Maar hij kan niet zelf het beleid veranderen. Hij zoekt en geeft de naam van een letselschade-advocaat, die werkt op *no-cure-no-pay* basis.

De derde zegt in eerste instantie ook: 'wij kunnen geen garantie geven dat hij niet opgepakt wordt'. 'Hij heeft geen poot om op te staan'. Het beleid is er juist op gericht om met opsporing een einde te maken aan de tewerkstelling van illegalen en dus ook aan dit soort situaties van uitbuiting, zegt ze. Op de vraag of er dan geen vrije ruimte kan zijn waarin ook een illegale werknemer een klacht kan indienen, is ze eerst bang dat iemand dan zelf zijn vingers eraf zou kunnen halen, maar omdat dat bij nadere overweging toch niet logisch is, zei ze dat het eigenlijk wel goed zou zijn als er ruimte was voor illegalen om een klacht in te dienen. 'Als er meer meldingen zouden komen, zou er misschien wat kunnen veranderen'.

vinden die kunnen of willen getuigen. Het gegeven dat mensen niets weten over hoe ze bij de opdrachtgever geregistreerd staan of dat ze weten dat dat onder een andere naam en sofi-nummer gebeurd is, maakt de moed niet groter om een zaak aan te spannen.

In de paragrafen over de beloning van de respondenten zagen we al dat in de tweede peilperiode mensen vaker (een deel van) hun loon niet krijgen. Niemand van de respondenten heeft geprobeerd daartegen iets te ondernemen.

Een Egyptenaar die niet meedeed aan de enquête vertelde wel over een recente poging om niet-uitbetaald loon te vorderen. Hij had vier weken voor een uitzendbureau gewerkt. Omdat de baas van het uitzendbureau mensen nodig had, had hij de Egyptenaar gevraagd vier illegalen te regelen. Deze vier hebben een periode van drie weken gewerkt. Toen de drukte achter de rug was, stuurde het uitzendbureau alle vijf illegalen weg zonder hen te betalen. Een van hen is toen naar het Bureau voor Rechtshulp gestapt. Daar kreeg hij te horen dat hij de zaak moest vergeten omdat hij 'geen poot had om op te staan'.

Een extra complicatie treedt op wanneer het uitzendbureau zich failliet verklaart en simpelweg verdwijnt. Het gaat hier om kleine uitzendbureaus die in koffiehuisen en huiskamers zijn gevestigd. We zien dat, in de praktijk, de mogelijkheden om *formele* procedures tegen een werkgever aan te spannen afnemen.

Informele weerbaarheid

Evenzo geven voorbeelden van respondenten aan dat de ontwikkelingen in de arbeidsorganisatie de *informele* weerbaarheid verzwakken.

Uit de verhalen van respondenten kunnen we opmaken dat een situatie waarin mensen lange tijd met een vaste groep collega's voor een zelfde tuinder werken een steviger positie geeft dan die met wisselende werkgevers en collega's. Een werknemer kan zich dan nog wel eens een beetje tegenstand veroorloven:

Respondent 31 had in 1990 een conflict met zijn baas. De baas vond dat hij sneller moest werken. Respondent vond dat hij hem het werk van twee mensen wilde laten doen. Hij is expres doorgedaan met rustig werken en met het roken van een sigaretje tussendoor. Hij kon toch blijven, omdat hij wel goed werkte, zoals hij zelf zegt.

Respondent 81: 'In 1989 wilden we met vijf werkers hoger loon. We wilden van 9 gulden per uur naar minstens 9,50 en eigenlijk naar 9,75. We hebben toen met elkaar afgesproken dat als de baas niet wilde, dat we zouden stoppen met werken. Dat hebben we gedaan, we zijn op maandagmorgen na een uur met z'n allen met werk gestopt. En we hebben gekregen wat we wilden'. Respondent is in die periode ook lid geworden van de FNV, vanwege 'het ouwehoeren' van de baas.

Dit soort verhalen raakt er in de laatste periode uit. Het werktempo neemt toe, mensen worden vaker niet volledig uitbetaald en de mogelijkheden om daar iets tegen te ondernemen nemen af. Als je niet meedoet, raak je je werk kwijt en vind je geen nieuw meer.

'Ik vind het moeilijk om via een uitzendbureau te werken. Ik heb nu al met drie gewerkt. Ze zijn allemaal hetzelfde. Je krijgt nooit je geld op tijd en ze houden zich niet aan de afspraken. Vaak pikken ze een paar uren van je. Ze zeggen steeds dat ik mijn uren niet goed geteld heb. Als ik ruzie met ze maak,

dan heb ik geen werk meer. Ik moet steeds slikken en alles accepteren. Iedere dag word ik naar een andere tuin gestuurd. Je weet nooit of je de hele week mag werken of niet. Als de baas je niet nodig heeft, laat hij je op straat in de kou wachten totdat je zelf belt om te vragen of het busje je nog komt ophalen. Je krijgt te horen dat hij je niet nodig heeft voor die dag. Je wordt als een hond behandeld. De tuinders zien je als een slaaf. De meesten lopen de hele dag achter je te schelden. Je moet steeds je mond houden en doen alsof je niks gehoord hebt”(Respondent 26)

Hoofdstuk 10

Aspecten van het persoonlijk leven

Dit onderzoek betreft de positie van illegale arbeiders in de glastuinbouw. We zijn nauwelijks ingegaan op de achtergronden van de mensen om wie het gaat. Waarom zijn ze hier gekomen, wat is de situatie in de verschillende gebieden waar ze vandaan komen. We hebben er niet naar gevraagd omdat voor ons de vraagstelling over de werksituatie centraal staat.

Toch wilden we enig inzicht krijgen in het bestaan van de mensen die hier vaak vele jaren in de tuinbouw gewerkt hebben.

We hebben van de vele kanten aan een menselijk bestaan er een paar gekozen om op door te vragen: de huisvesting, de relatie met gezin en herkomstland en de gezondheid.

10.1 Huisvesting

Ten aanzien van de woonsituatie hebben we ons beperkt tot de vragen hoe en bij wie de respondenten woonden, hoe lang ze daar woonden en met hoeveel mensen, of ze huur betaalden (en zo ja, hoeveel) en of er klachten over de woning waren.

We hebben de respondenten gevraagd naar de situatie van één adres: de mensen die nog steeds illegaal zijn hebben over het algemeen over de recente woonsituatie verteld, aan respondenten die al langer legaal verblijven hebben we naar de situatie in de eerste peilperiode gevraagd.

Tabel 10.1: woonsituatie in twee periodes

	bij familie	vrienden en kennissen	pension	huurt een woning	eigen woning	camping	geen antwoord	totaal
Begin jaren '90	1	4	24		2		1	32
Recente periode	3	4	44	4	1	1	6	63

In tabel 10.1 zien we dat zowel in de eerste als de tweede peilperiode de meerderheid (in beide periodes rond tweederde) van de respondenten in pensions woont. Opvallend is dat in de meest recente periode vier mensen aangeven een woning te huren, overigens samen met anderen. We weten van twee dat dat van een particuliere huiseigenaar is, van de andere twee weten we verder niets. Daarnaast springen er twee respondenten uit die een huis gekocht hebben. Weinig respondenten verblijven bij familie, vrienden of kennissen. Ze wonen relatief 'zelfstandig'.

Samenwonen

Dat laatste betekent niet dat ze alléén wonen. In de eerste periode heeft slechts één op de acht respondenten een kamer alleen, in de tweede periode iets meer: één op vijf. In beide periodes deelt ongeveer de helft van de respondenten de kamer met één ander. De rest (dus rond een derde) deelt de kamer met méér mensen. Dat kan oplopen tot zeven andere kamergenoten.

Het aantal medebewoners in een pension kan variëren van drie tot twaalf in de eerste periode. De meerderheid woont in een pension met vier tot zeven mensen. In de laatste periode kan dat oplopen tot 20 bewoners.

Over het algemeen delen alle huurders één toilet, douche en keuken. In de pensions deelt meer dan de helft een kamer met minstens één ander.

Huur

Tussen de twee peilperioden vindt bij deze respondenten bijna een verdubbeling van de huur plaats. De dertig respondenten die informatie geven over de eerste peilperiode betalen gemiddeld 84 euro per maand; de 53 die over de laatste periode vertellen boven de 150 euro. De grootste groep in de eerste periode betaalt 150 *gulden*, in de laatste periode betaalt de grootste groep 150 *euro*. Voor de betreffende perioden zijn dat de standaardbedragen voor een kamer die met een ander gedeeld wordt.

Klachten

Op de vraag of de respondenten klachten over hun woning of pension hebben, volgt vaak een gelaten zucht. 'Wat helpt klagen? Daar krijg je alleen maar ruzie van' zegt een respondent. Uit de verhalen die - toch wel - volgen lijkt die gelatenheid ook bijna een noodzakelijke instelling. Vooral wonen met niet zelf uitgekozen anderen in een kleine ruimte vraagt voortdurend om het bewaken van een balans, met de anderen en met jezelf, anders hou je het niet vol.

De meeste klachten liggen dan ook op dit vlak. Bijna allen die in een pension wonen, moeten de essentiële voorzieningen met anderen delen. Dat betekent dan vaak wachten afspraken maken over schoonmaken, over het bewaren van het eten in de koelkast, over geluid, bezoek, veiligheid, over alles.

Respondenten vertellen dat het soms lukt om een periode met een aantal mensen te wonen die met elkaar kunnen opschieten en elkaar begrijpen. Maar vaak ook is het een wisselend gezelschap met steeds nieuwe mensen, die meestal niet in de meest evenwichtige situatie verkeren.

Respondent 31 woont met zeven mensen in een huis. Hij vindt het huis te klein. Hij vertelt dat er soms ruzies ontstaan tussen de bewoners, maar wijft dit vooral aan de stress die iedereen bij zich draagt. Ze hebben weinig geduld voor elkaar.

Respondent 8: 'We woonden met zeven mensen in een huis van twee kamers. Nieuwe bewoners kwamen en gingen weer. Je wist vaak niet wie er woonde en wie op bezoek kwam. Het was altijd druk. Je kon niet rustig koken, douchen of slapen. In een van de kamers werden drugs gebruikt en verkocht. Ik had niks te maken met wat in die kamer gebeurde, toch voelde ik me onveilig: ik was steeds bang voor een politie-inval'.

Voor veel respondenten, die over het algemeen (zeer) vroeg moeten opstaan en hun rust hard nodig hebben, ontbreken aan hun woonsituatie de noodzakelijke voorwaarden om bij te komen: rust en een gevoel van veiligheid.

Respondent 20: Als je 's avonds moe en vies thuis kwam, wou je douchen en je kleren wassen. Maar de huisbaas bemoeide zich met alles: niet te veel koken, wassen, douchen. Je kon ook nooit rustig zitten.

Daarnaast zijn er geregeld klachten over de staat van het huis en de voorzieningen en zoals hiervoor over het gedrag van de pensionbaas die zich met alles bemoeit. Muizen, geen warm water, geen wasmachine, het komt regelmatig terug.

Veel respondenten hebben nooit anders dan in een pension gewoond. Het gemiddeld verblijf van de groep respondenten is tien jaar en voor velen van hen veel langer. De langst (illegaal) verblijvende, die al eerder aangehaald is omdat hij van 1975 tot 1983 in een schuur bij de kas zijn woonplaats heeft, woont alweer vanaf dat laatste jaar in pensions. Het zijn volwassen mensen, vaak met gezinnen in het herkomstland. Misschien dat hier de gelatenheid van veel eerste reacties ook vandaan komt; je moet er niet over nadenken. Een dergelijke woonsituatie houd je eigenlijk alleen maar vol door er niet te veel van in kaart te brengen.

In de recente periode zien we het wonen in caravans weer terugkeren, vooral bij Polen. Op de camping langs de kust verblijven 's zomers Polen die -waarschijnlijk voor een groot deel legaal- van daaruit in de kassen werken.

Respondent 67, een Pool, heeft tien maanden, waaronder de winter van 2002-2003, op een verlaten caravanterrein aan de kust gewoond: geen elektriciteit, verwarming, stromend water, ze wasten zich met het water uit de sloot. In het najaar zijn ze door een groep mannen, waaronder de eigenaar van het terrein, met stokken verjaagd.

De meest gunstige positie hebben waarschijnlijk de mensen die gezamenlijk een huis gehuurd hebben. Mensen kunnen elkaar dan kiezen. De mogelijkheid om het persoonlijk leven op eigen wijze in te richten is dan groter.

10.2 Relatie met gezin en herkomstland

Hiervóór refereerden we al even aan het feit dat veel respondenten gescheiden leven van hun gezin.

In deze paragraaf gaan we in op de gezinssituatie van de respondenten en op de mogelijkheid om het herkomstland te bezoeken.

Van de 98 respondenten zijn 53 getrouwd en behalve één hebben alle getrouwden ook kinderen. Daarnaast hebben twee ongehuwden een kind. Slechts van negen respondenten verblijven de kinderen hier in Nederland. Zeven Turkse gezinnen, één Egyptische en één Bulgaarse vrouw hebben hun kinderen hier. Opvallend is dat van de drie vrouwelijke respondenten met kinderen twee hun kinderen in Nederland hebben.

De derde vrouw, een Ghanese, had haar kind in Nederland gekregen, maar dit een jaar na de geboorte naar haar land van herkomst moeten laten brengen. Ze was inmiddels gescheiden. Als illegaal en zonder partner was het onmogelijk om hier een kind bij zich te hebben en te werken. Haar werktijden waren te flexibel en op ongangbare tijdstippenom kinderopvang te regelen. Van haar loon betaalt ze iemand in Ghana om haar kind te verzorgen.

Van de gezinnen die in Nederland verblijven, gaan alle kinderen in de leerplichtige leeftijd naar school.

De overgrote meerderheid van de respondenten met een gezin woont daar dus gescheiden van. Van de Marokkaanse geïnterviewden heeft niemand het gezin hier

Bezoek aan herkomstland

De mogelijkheid tot het bezoeken van het land van herkomst verschilt behoorlijk. Driekwart van de ondervraagden geeft aan problemen te ondervinden met uit- en vooral weer inreizen. Voor Polen en Bulgaren ligt dat anders, zij gaan makkelijker heen en weer.

Van de 98 respondenten zijn 52 nooit terug naar huis geweest. Dertig respondenten, bijna eenderde, is minimaal 15 jaar niet thuis geweest. Daaronder bevinden zich acht met kinderen, die in geen tien jaar zijn teruggeweest. Een andere twintig procent is de afgelopen 3 jaar thuis geweest. De anderen bevinden zich daar dus tussen. Voor enkelen was de uitzetting door de politie de enige gelegenheid dat ze in vele jaren naar het herkomstland en hun gezin zijn geweest.

Het is in de gesprekken een terugkerend thema dat het moeilijk is om naar huis 'op vakantie' te gaan.

Passeren van de grenzen

Zomaar heen en weer reizen is er voor velen niet bij.

Aan tafel en van één van de respondenten hoorden we dat mensen die een bezoek aan het herkomstland willen afleggen soms in Nederland een paspoort en/of andere identiteitskaart op de zwarte markt kopen, om de terugkeer mogelijk te maken. De bedragen die mensen moesten betalen voor deze papieren varieerden, afhankelijk van de kwaliteit ervan, van 200 tot 500 euro.

Respondent 14 vertelt: 'Ik heb mijn kinderen nu meer dan vijf jaar niet gezien. Ik weet niet hoelang ik dat nog kan volhouden. Ik droom van ze. Ze zijn weer groter geworden en ik wil ze graag even zien,, maar ik durf geen risico te nemen. Ik heb wel een vals paspoort gekocht, maar je weet nooit of je er echt de grens tussen Marokko en Spanje mee kunt oversteken. Bij de ene lukt het wel bij de andere niet. Het is een kwestie van geluk.'

Verschillende geïnterviewden vertellen over de bedragen die ze aan bemiddelaars en smokkelaars moeten betalen om naar Nederland te kunnen terugkeren, ook gewoon voor visa. De bedragen die mensen noemen liggen tussen de 3000 en 5000 euro

We noemden al de respondent die na een uitzetting in 1996 over Roemenië, Oekraïne, Slowakije, Polen en Duitsland naar Nederland komt. Alles bij elkaar kost het hem 11.000 mark.

Doordat in- en weer terugreizen problematisch is, gaan mensen (veel) minder vaak terug naar hun land van herkomst dan ze zouden willen. Voor velen weegt heel zwaar dat ze daardoor essentiële momenten missen in het leven van hun naasten. Het is een belasting die steeds weer gevoeld wordt.

Respondent 5 kwam in 1988 op zijn zeventiende naar Nederland. In 1994 overleed zijn broertje van zeven jaar. 'Op dat moment besepte ik weer wat mijn positie als illegaal betekende. Ik wou mijn verdriet met mijn moeder en met mijn vader en met de rest van mijn familie delen. Ik werd er gek van dat ik mijn verdriet niet kon verwerken.'

De moeder van respondent werd een aantal keren in het ziekenhuis opgenomen maar hij kon haar niet bezoeken. 'Ik was bang dat ik mijn moeder zou verliezen voordat ik de kans kreeg om haar te zien.'

Respondent 41: 'Ik ben al zo lang hier, vanaf 1987, en heb nooit mijn familie bezocht. Mijn moeder is gestorven, de dochter van mijn broer is verdrongen en mijn vader is nu oud en ziek. Ik kan wel mijn land bezoeken, maar ik ben bang dat ik daar vast blijf zitten. Dat is psychologisch erg moeilijk'

De overdrachten; de bedragen die naar huis worden gestuurd

Tijdens de interviews is gevraagd naar de bedragen die mensen naar hun land van herkomst sturen, naar de bedragen die mensen naar huis zouden willen sturen en naar het aantal familieleden dat ze in het land van herkomst onderhouden.

Van de respondenten geven 84 mensen informatie op dit punt. Slechts tien daarvan sturen geen geld naar het land van herkomst, ze vinden het ook niet nodig. De meerderheid van de geïnterviewden (driekwart) stuurt wel regelmatig geld. Meer dan de helft onderhoudt vier tot acht personen en vijftien mensen onderhouden meer dan acht personen. Daartoe horen het meest directe gezinsleden, maar ook vaak ouders en broers en zussen en regelmatig worden nog familieleden daarbuiten financieel gesteund.

Het is voor de respondenten lastig om de bedragen exact te noemen. Niet alleen kan dat per jaar variëren, maar het is ook voor velen wel een persoonlijke vraag. We kregen de indruk dat ze zich soms wat ongemakkelijk voelen bij het noemen van bedragen.

De bedragen die genoemd worden variëren van minder dan 250 euro tot meer dan 6000 euro per jaar. Meer dan een derde (32) van de ondervraagden stuurt per jaar tussen de 2500 en 3500 euro naar huis.

Losse opmerkingen van respondenten en andere illegalen geven aan dat het in de loop der tijd moeilijker is geworden om familieleden in het land van herkomst echt te kunnen onderhouden.

Het beeld dat we krijgen is dat de meeste hogere bedragen uit een eerdere periode stammen, als meer respondenten vast werk hebben. Een enkeling stelt dat expliciet.

Respondent 85 kwam in 1982 naar Nederland en werkt sindsdien in de glas-tuinbouw.

'Ik heb 20 jaar hier gewerkt. In het verleden was het makkelijker om hier als illegaal te werken. Tot eind jaren tachtig werkte ik wit. Ik was verzekerd en ik verdiende goed. Daarnaast kreeg ik mijn kinderbijslag en mijn vakantiegeld. In die tijd had ik geen geldproblemen. Ik kon toen mijn gezin zonder problemen onderhouden en daarnaast wat sparen voor moeilijke tijden. Nu is het anders. De laatste drie jaar heb ik via Turkse uitzendbureaus niet meer dan zes maanden per jaar gewerkt.

Alles wat ik in de goede jaren heb gespaard is nu op. De kinderen zijn groot geworden en hebben meer geld nodig om te kunnen studeren.

10.3 Gezondheid

10.3.1 Klachten

In de enquête hebben we de respondenten per peiljaar gevraagd of ze terugkerend (dus meer dan nu en dan) last hadden van gezondheidsklachten.

Tabel 10.2 geeft de klachten weer die zijn opgenomen in de vragenlijst. Een deel van deze klachten is afgeleid van de toptien van de arbeidsrisico's in de

glastuinbouw, zoals weergegeven in een rapport van het Productschap Tuinbouw uit 2001.¹

Tabel 10.2

Last van:	1990	1991	2001	2002
Gewrichten	14,6%	13,2%	14,3%	12,1%
Nek en schouder	10,4%	9,4%	26,8%	22,4%
Rug	2,1%	1,9%	33,9%	25,9%
Kortademigheid	2,1%	1,9%	5,4%	1,7%
Hoofd	12,5%	11,3%	25%	22,4%
Huid	8,3%	5,8%	7,1%	3,4%
Spanningen	14,6%	17%	33,9%	27,6%
Slapeloosheid	12,5%	15,1%	28,6%	20,7%
Schade door ongeluk	0%	1,9%	3,6%	1,7%
Andere klachten	12,5%	13,2%	8,9%	6,9%
aantal respondenten	48	53	56	58

De antwoorden zijn in percentages weergegeven, hoewel het in enkele gevallen om weinig respondenten gaat. Ze kunnen dus als niet meer dan een indicatie gelezen worden. Toch springen er enkele punten uit.

In beide peilperioden heeft ongeveer één op de zeven respondenten regelmatig last van gewrichten. Nek- en schouderklachten laten een verdubbeling zien in de tweede peilperiode en rugklachten, die in de eerste periode maar in geringe mate genoemd worden, zijn in de tweede periode enorm gestegen: van een enkeling naar ongeveer een derde van de respondenten.

Over de tweede periode worden twee maal zovaak spanningen genoemd als over de eerste en ook slapeloosheid wordt vaker genoemd.

Enkele respondenten geven aan zoveel last te hebben van hun gewrichten dat ze vinden dat ze er eigenlijk niet meer mee kunnen werken. Drie respondenten hebben operaties gehad die ze direct in relatie leggen met het werk. Eén werkte in de radijs en is twee maal aan een knie geopereerd. Eén respondent is aan een schouder geopereerd na jarenlang werken in potplanten en één had een liesbreuk 'van het tillen'.

Bij veel klachten is er een relatie met de lengte van het verblijf te leggen. Daardoorheen speelt de leeftijd. Wie hier langer is, is meestal ook ouder.

In de volgende tabel wordt voor 2002 het verschil in jaren verblijf en in leeftijd aangegeven van degenen die klachten hebben ten opzichte van degenen die geen klachten hebben. Bij alle klachten zien we dat het *gemiddeld* verblijf langer is en de *gemiddelde* leeftijd hoger bij degenen met klachten dan degenen zonder klachten..

Vooraf bij spanningen en slapeloosheid lijkt de lengte van het verblijf een grotere rol te spelen dan leeftijd.

Verder geven nog verschillende respondenten aan een keer gevallen te zijn van (of met) de buisraailkar waarop ze staan om hoger in de kas te kunnen werken. Drie respondenten moeten daarna naar het ziekenhuis, bij één is de arm uit de kom, bij twee is de arm gebroken. Deze laatste twee hebben blijvend schade overgehouden. Eén van hen kwam al eerder ter sprake in verband met een juridische procedure om schadevergoeding.

Tabel 10.3: verschil in jaren verblijf tussen respondenten met klachten, vergeleken met degenen zonder klachten

	jaren verblijf	Leeftijd	N
Gewrichten	+ 9 jaar	+ 9 jaar	7
Nekpijn	+ 5	+ 7	13
rugklachten	+ 6	+ 10	15
ademproblemen	+ 6	+ 2	1
Hoofdpijn	+ 7	+ 6	13
huidklachten	+ 1	+ 4	2
Spanningen	+ 9	+ 8	16
slapeloosheid	+11	+ 5	12

Terzijde en aanvullingen

Een aantal opmerkingen over de waarnemingen. In het begin van de uitvoering van de enquête vroegen we of mensen in een peiljaar last hadden gehad van hun gezondheid en als het antwoord 'nee' was, zijn we niet meer de lijst afgelopen.

Later merkten we dat respondenten toch last - gehad - konden hebben van spanningen of slapeloosheid en zijn we de lijst voortaan wel gaan opnoemen. Het cijfer over deze klachten ligt dus waarschijnlijk hoger; wat gestaafd wordt door de opmerkingen die veel respondenten aan het eind van de interviews maken als hun gevraagd wordt of ze zelf nog wat willen zeggen: de druk van het bestaan, de onzekerheid over de toekomst, het gevoel een deel van het leven weggegooid te hebben, wordt als een terugkerende last genoemd.

Een huisarts in de Schilderswijk die we deze gegevens voorlegden, vertelt dat veel van haar patiënten ook niet direct spanningen en stress als gezondheidsaspecten noemen. Zij heeft het idee dat het getal veel hoger zou kunnen liggen. Zij heeft in haar praktijk al vele jaren ook illegale patiënten. In haar woorden is het bestaan in illegaliteit voor velen een bestaan in een 'uitzichtloze alarmfase'. Wonen zonder rust, werken onder druk en zonder perspectief voor de toekomst geven een permanente psychische belasting. Zij schat dat 25% van haar patiënten in deze situatie werkelijk depressief is.

Veel klachten van de lijst hebben voor een belangrijk deel een psychosomatische achtergrond, zoals hoofdpijn, nek- en schouderklachten.

Maar ook de effecten van het repeterende werk ziet zij regelmatig terug. Er komen veel klachten uit voort, waarvan de 'slasnijderspols', zoals het in haar praktijk genoemd wordt, er één is. Die klachten kunnen invaliderend worden wanneer er niet heel veel rust gegeven wordt aan het gewricht en aanpassingen in het werk worden getroffen.

Twee voorbeelden geven aan dat dat laatste niet gebruikelijk is.

Respondent 53 werkt in de bloemen via een uitzendbureau. Hij heeft last van rugklachten, maar hij moet door blijven werken. De baas houdt geen rekening met zijn beperkingen en geeft hem opdrachten om klussen uit te voeren die zijn rug erg belasten, zoals bloemen poten en zware karren trekken. Als hij de baas vraagt om een paar dagen vrij te nemen om uit te rusten, krijgt hij als antwoord: "Je mag wel weg, maar je hoeft bij mij niet terug te komen"

Respondente 75 werkte hoogzwanger nog door en is ook na de bevalling weer snel gaan werken. Ze had last van haar rug en haar gewrichten, maar ze

moest wel, zegt ze, ze had geen doorbetaald verlof. Ze was blij dat haar baas haar in ieder geval nog liet werken

10.3.2 Ziektekostenverzekering en artsbezoek

De toegang tot een reguliere verzekering tegen ziektekosten is gebonden aan 'wit' of 'zwart' werken. Een enkeling heeft los daarvan zelf een verzekering afgesloten, en omgekeerd komt het in een beperkt aantal gevallen voor dat de werkgever bij een verder 'wit' werkende geen ziekenfondspremie betaalt. Maar verder volgt de mate waarin de respondenten verzekerd zijn dezelfde beweging als die van wit naar zwart werk. Met de invoering van de Koppelingswet op 1 juli 1998 wordt de mogelijkheid afgesloten voor illegalen om een ziektekostenverzekering af te sluiten, al kan een verzekering in de praktijk nog wel even doorlopen omdat de uitvoerders niet direct hun hele bestand kunnen 'schoonen'.

In tabel 10.4 is de mate waarin de respondenten in de verschillende peiljaren ziektekostenverzekerd zijn opgenomen en de mate waarin zij - in dat jaar - een arts bezoeken.

In de eerste periode is gemiddeld driekwart van onze respondenten tegen ziektekosten verzekerd, in de tweede één op vijf.

Dat laatste ligt bij deze respondentengroep waarschijnlijk bovengemiddeld hoog. Relatief veel van de respondenten verkeren door hun lange verblijf en arbeidsrelatie nog in een formele verzekerde positie. Waarschijnlijk zijn er anno 2004 nog maar weinig van de laatste tien respondenten verzekerd.

Tabel 10.4: Verzekeringsstatus en bezoek aan arts

peiljaar	verzekeringsstatus	aantal mensen	arts bezocht	Geen arts bezocht
1990	onverzekerd	8	4	4
	verzekerd	39	30	9
	totaal	47	34	13
1991	onverzekerd	10	4	6
	verzekerd	42	34	8
	totaal	52	38	14
2001	onverzekerd	42	12	30
	verzekerd	13	11	2
	totaal	55	23	32
2002	onverzekerd	43	11	32
	verzekerd	10	9	1
	totaal	53	20	33

Artsbezoek

In de eerste peilperiode bezoekt gemiddeld tweederde van de respondenten wel eens een arts, in de tweede peilperiode is dat iets meer dan de helft. We zagen al dat in dezelfde tijdspanne een toename plaatsvindt van verschillende klachten.

De daling van het artsbezoek vindt vooral plaats bij de onverzekerden: in de eerste periode bezoekt van de onverzekerden bijna de helft nog een dokter, in de tweede periode is dat nog maar iets meer dan een kwart. De verzekerden onder de respondenten zijn in de laatste periode juist iets vaker op bezoek bij een arts geweest. Gemiddeld zijn dit ook wat oudere mensen, maar niet met

zo'n groot verschil dat hier de verklaring ligt.

De afname van artsenbezoek enerzijds terwijl een toename van klachten anderzijds plaatsvindt zou veroorzaakt kunnen worden door het soort klachten waarvan respondenten niet verwachten dat een arts ze kan verhelpen, maar het lijkt er toch vooral op dat illegalen door hun onverzekerde status een hogere drempel ervaren om een arts te bezoeken.

Eén respondent zegt expliciet dat hij niet naar een arts geweest is omdat hij geen verzekering heeft. Een aantal anderen geeft aan de arts zelf te betalen. Een Ghanese vrouw (R75) is nog steeds bezig de kosten (15.000 gulden) van de keizersnede uit 2001 af te betalen.

Hoofdstuk 11

De respondenten

Laatste ontwikkelingen en balans

Het laatste peiljaar van de enquête is 2002. Maar omdat het een tijd is waarin veranderingen in hoog tempo plaatsvinden en een aantal respondenten zich op het moment van de enquête al weer in een heel andere situatie bevond dan eerder, zullen we hier proberen de recente ontwikkelingen samen te vatten.

Vervanging

Zoals al eerder aangegeven komt voor een aantal respondenten in 2003 een einde aan een (zeer) langdurige arbeidsrelatie. Bijna alle anderen met een langdurig dienstverband vertellen dat de tuinder, soms ook een intermediair, heeft aangegeven binnenkort ermee te moeten stoppen of ze houden er ernstig rekening mee dat het binnenkort gebeurt. Een aantal geeft aan dat de tuinder zijn best doet, of heeft gedaan, om ze te behouden, dat hij ook geprobeerd heeft te helpen met het regelen van papieren, maar dat dat niet lukte.

Ten dele zien deze respondenten een uitbreiding van het uitzendwerk, maar tuinders zoeken ook krachten die langer achter elkaar doorwerken op het bedrijf. Een aantal respondenten noemt dat de tuinder heeft aangegeven met Polen te willen werken, of dat hij daar al mee begonnen is. Volgens deze respondenten is daarbij de combinatie van legaal en goedkoop een overweging:

Respondent 80 werkt al acht jaar bij hetzelfde uitzendbureau en een jaar of vijf wordt hij ingezet bij één tuinder. Zowel de tuinder als het uitzendbureau wil hem graag in dienst houden, maar weet niet hoelang dat nog kan. De tuinder heeft tot vorig jaar met verschillende meerdere illegalen gewerkt, voor hetzelfde Turkse bureau waar respondent voor werkte. Hij betaalde aan het bureau 17 à 18 euro per uur. De werkers kregen 7 à 8 euro per uur. Vanaf 2002 werkt de tuinder bijna niet meer met dit uitzendbureau, maar met een Nederlands uitzendbureau dat voor Polen bemiddelt. Daaraan betaalt de tuinder 14 euro per uur. De Polen krijgen 6,25 euro. Respondent had gehoord dat het laatste loon van het seizoen over 2003 niet aan de Polen was uitbetaald, omdat ze dan volgend jaar weer terug zouden komen.

Van verschillende respondenten hoorden we voorbeelden van Polen die minder (netto)loon krijgen dan mensen die al langer illegaal in het Westland werken.

Respondent 81 is nu een aantal jaren legaal. De tuinder waar hij de laatste drie jaar werkt, werkte nog tot vorig jaar met illegale werknemers, maar in 2003 is hij met drie Polen begonnen. De Polen sliepen op een camping. De Poolse collega's kregen 5 euro per uur. Vanaf volgend jaar wil de tuinder alleen nog met Polen werken, niet meer met Turken. De tuinder heeft in de herfst een caravan gekocht voor de Polen.

Veel respondenten zijn ervan overtuigd dat er nog steeds veel met illegalen gewerkt wordt en zijn bijna verontwaardigd als gezegd wordt dat dat niet zo is.

Ze zeggen wel dat de voorwaarden om werk te kunnen krijgen verschoven zijn. Vanuit de Turkse en Marokkaanse respondenten wordt vooral gewezen naar andere nationaliteiten die makkelijker werk vinden omdat ze bereid zijn om voor lagere lonen te werken en omdat ze betere papieren hebben. 'Je moet *sterke* papieren hebben', werd herhaald opgemerkt, waarmee niet perse een verblijfsvergunning bedoeld wordt, maar papieren die een hogere waarschijnlijkheid van legaliteit met zich meebrengen. Europeanen liggen beter in de markt, is de opvatting.

Als de politie binnenkomt, kijken ze vooral naar de kleur, zegt een aantal, iemand met blond haar wordt minder snel voor een illegaal aangezien. Aan één gesprekstafel ontstaat een discussie waarin een meerderheid het met elkaar eens is: 'ze willen geen moslims meer hier'.

De meeste anderen zien het vooral in het kader van een zoektocht naar de goedkoopste:

Respondent 77: Als je nu werk hebt, verdien je 6 euro per uur. Bulgaren werken voor 2,50 euro per uur. Vier jaar geleden had ik een gesprek met de koppelbaas. Hij zei: als ik jou neem moet ik je 16 gulden betalen, een Bulgaar heb ik voor 3,4 gulden'.

'Je bent gewoon handel', merkt een gesprekspartner aan tafel op waar het gegeven aan de orde komt dat op de tuinen waar zij werken regelmatig intermediairs langskomen die hun kaartje en een mooi aanbod achterlaten.

Respondent 81: één kwam met 'drie halen, twee betalen'. Hij bood voor 6 maanden een vast tarief van 2 x 17,5 euro, dus 35 euro per uur voor drie mensen.

De mensen die hier al lang verblijven zien zich vervangen door Oost-Europeanen. Vaak noemen Turken en Marokkanen de zeer lage lonen van Bulgaren, zoals in het voorbeeld hiervoor. Het is moeilijk te beoordelen hoe vaak er voor zo weinig geld gewerkt wordt, maar het leeft sterk.

De meningen over Oost-Europeanen hebben twee kleuren: ze verpesten de arbeidsmarkt én ze worden misbruikt en uitgebuit.

Omgekeerd heeft een Poolse respondent zich een beeld gevormd van Turken door de ervaringen met een Turks uitzendbureau en is uitgesproken negatief. Een andere Pool die zonder tewerkstellingsvergunning werkt, klaagt dat zijn Marokkaanse legale collega niet zulk zwaar werk hoeft te doen als hij, maar meer loon krijgt en 's zomers vier weken op vakantie kan.

Fragmentering en toenemende armoede

De trend die zich bij de meeste respondenten al eerder inzette, naar kortere arbeidsrelaties via uitzendbureaus, heeft zich na het laatste peiljaar nog sterker voortgezet. Degenen die hun werk verliezen bij de tuinder, vinden moeilijk meerwerk achter elkaar.

Het totale jaargemiddelde van 2003 van het aantal gewerkte maanden bij deze groep is niet te geven, omdat de eerste interviews al in augustus begonnen. De laatste vonden in december plaats. Wanneer we de gegevens verwerken, komen we op een gemiddelde van iets meer dan 6 gewerkte maanden bij 56 respondenten. Toch kunnen we wel zeggen dat het gemiddelde over heel 2003 lager

uitvalt dan dat van 2002, omdat het duidelijk omhooggetrokken is door de weinigen die nog een vast dienstverband hadden. Gevolg is dat mensen het werk in de tuinbouw meer afwisselen met werk in andere sectoren: de bouw, schoonmaak en horeca werden genoemd. Een aantal respondenten deed dat al 's winters wanneer er minder werk was in de tuinbouw.

Maar een aantal vindt nauwelijks nog nieuwe betrekkingen.

Respondent 61, een Egyptenaar, kon al in 2002 nog maar weinig werk krijgen. In 2003 werd het nog moeilijker. In de 12 jaar ervoor had hij gemiddeld 9 maanden werk gehad. Veel mensen werken nu voor 5 euro, vertelt hij, maar hij werkte zelf al in 1996 voor 13 gulden. Hij is een goeie tomatendraaier, maar hij denkt dat hij te duur is voor de koppelbazen. In 2002 is hij begonnen geld te lenen om de perioden zonder werk door te komen, maar op dit moment zijn z'n schulden groter dan hij met werk terug kan betalen.

De wanhoop bij deze respondent is groot. Tijdens het interview en het invullen van de enquête springt hij regelmatig op en loopt een rondje om de tafel: wat moet ik nu doen, wat moet ik nu doen, roept hij dan.

Hij is niet de enige die vastzit. Het opbouwen van schulden is bij meer respondenten het geval. Mensen praten daar niet graag over. Los van dit onderzoek horen we dat moskeeën en verenigingen in de stad regelmatig geconfronteerd worden met mensen die hulp komen vragen omdat ze in de problemen zijn gekomen door schulden. Het zijn vaak ouderen die hier lang zijn; ze zijn te oud om het snelle werktempo bij te benen en te lang hier om nog een toekomst te zien in eigen land.

Het gegeven dat het moeilijker is om langer werk achter elkaar te vinden, brengt wel met zich mee dat bijna iedereen bereid is om voor een lager loon te werken, als ze maar werk hebben. Er valt niet veel te kiezen. Waar dat eerder nog wel gebeurde, wordt extra kennis, vaardigheid of snelheid niet meer hoger betaald.

Vergelijking omstandigheden respondenten en regulariseringsregelingen

Voor veel respondenten is het een gevoelige kwestie dat zij veel bekenden hebben die door een van de regulariseringsregelingen van de jaren negentig legaal geworden zijn, maar dat zij buiten de boot gevallen zijn.

We hebben in de enquête niet systematisch gevraagd aan de respondenten hoe ze wél aan een verblijfsvergunning gekomen zijn, als ze die hadden, of waarom ze er geen hadden. Van een deel weten we dat ze door een van de regulariseringsregelingen van de jaren negentig 'legaal' zijn geworden.

Maar zesendertig respondenten die vóór 1992 gekomen zijn hebben nog geen verblijfsvergunning.

Van een aantal weten we waarom ze buiten de regelingen vallen.

Zoals in deel I beschreven werd (in deze versie nog niet) bestonden er in de jaren negentig twee regelingen, waarop illegalen een beroep konden doen voor regularisering, althans, als ze aan de voorwaarden voldeden.

De zesjaarsregeling was in eerste instantie, vanaf 1992, een informele regeling

geweest met een aantal vuistregels. In de formele, aangescherpte variant, kon vanaf 15 maart 1995 tot 31 december 1997 een aanvraag gedaan worden wanneer er op het moment van aanvraag in de zes voorafgaande jaren elk jaar sprake was geweest van minimaal 200 verzekerde dagen. Daarnaast golden o.a. uitzetting in die periode en het gebruik van valse papieren als contra-indicatie. Voor de tweede, de Tijdelijke Regeling Witte Illegalen, kon tussen 1 oktober en 30 november 1999 een aanvraag ingediend worden. Nieuw was dat niet het verzekerde werk, maar het bezit van een sofi-nummer en aantoonbaar onafgebroken verblijf vanaf 1992 de kern vormden. Ook hier waren een uitzetting (vanaf 1992) en het gebruik van valse papieren, evenals criminele anteceden-ten, belangrijke contra-indicaties.

Uitzetting blijkt voor een deel van de respondenten een bikkelhard struikelblok. De meeste uitzettingen in deze groep vinden, zoals we eerder zagen, na 1992 plaats, tijdens de toegenomen controles in het Westland:

Respondent 85 was in 1982 naar Nederland gekomen en heeft sindsdien in de glastuinbouw gewerkt 'Ik heb 20 jaar hier gewerkt, altijd in de glastuinbouw. In 1995 deed ik een aanvraag voor de zesjaarsregeling, maar die werd afgewezen omdat ik in 1993 was opgepakt in de kas waar ik werkte. Na de hongerstaking van de illegalen in Den Haag heb ik weer een aanvraag ingediend, maar die werd weer afgewezen om dezelfde reden'.

De Marokkaanse man die vanaf 1975 in Nederland is en de eerste acht jaar in de schuur woonde, was indertijd net te laat geweest voor de regularisering in het jaar van zijn aankomst.

Hij heeft alle jaren in de kassen gewerkt. Tot 1996 had hij in dienst van tuinders gewerkt, vanaf dat jaar via koppelbazen. Voor beide regelingen deed hij een aanvraag, maar beide werden afgewezen omdat hij in 1994 het land was uitgezet.

'Ik heb zeven kilo papier thuis. Alle papieren zijn van officiële instanties; de gemeente, de rechtbank, de belastingdienst en verschillende verzekeringen. Iedereen wist dat ik hier woonde en werkte. Wat ga ik nu in Marokko nog doen, ik ben tweeënvijftig jaar oud?'

Een enkeling geeft aan gestruikeld te zijn over een ander criterium:

Respondent 83 was de jongen die op 15-jarige leeftijd in 1990 bij een tuinder begon. Hij werkte eerst zwart en pas vanaf september 1992 wit, omdat hij pas op z'n 18de een sofi-nummer kon aanvragen. Hij werkt nog steeds bij dezelfde tuin, al is die in de tweede helft van de jaren negentig overgegaan op de zoon van de tuinder, onder een andere naam. Sinds een controle van het WIT in 2002 werkt hij onder een andere naam, met andere papieren. Toen hij zes jaar wit gewerkt had, bestond de zesjaarsregeling niet meer. En voor de regeling van 1999 kwam hij niet in aanmerking omdat hij z'n sofi-nummer te laat had gekregen.

Respondent 58 is in 1978 naar Nederland gekomen. Hij heeft al die tijd in het Westland gewerkt. Hij is nu 54. Hij is in die periode drie keer teruggegaan naar zijn gezin in Turkije: in 1990, in 1995 en in 1999, steeds van november tot maart. Daardoor is er geen sprake van onafgebroken verblijf.

'Ik heb eigenlijk mijn hele leven hier doorgebracht, los van mijn vrouw en kinderen. Mijn oudste is nu 28'.

11.3 Terugblik van de respondenten op hun illegaal bestaan

De mensen die we hebben gesproken verschillen in leeftijd, burgerlijke staat, land van herkomst, duur van illegaal verblijf, ervaringen en belevingen in Nederland. Van een aantal mensen die legaal geworden zijn, weten we wat ze zijn gaan doen. Verschillenden werken nog in de tuinbouw, maar de variatie bij anderen is groot: één is een bakkerij begonnen, een ander werkt in de hulpverlening voor gehandicapte kinderen.

Het is niet voor iedereen makkelijk om het illegale verblijf achter zich te laten. Respondent 6, die 12 jaar illegaal was, zegt daarover:

'Ik noem dat afkicken. Het duurt een paar jaar voor je niet meer schrikt van een politie-auto die naast je stopt. En je moet ook afleren om heel snel te denken dat Nederlanders je alleen maar zien als iemand die goedkoop het rotwerk kan doen'.

Respondent 24 is in 1984 naar Nederland gekomen en heeft 17 jaar in de kassen in het Westland gewerkt. In 2001 heeft hij zijn verblijfspapieren gekregen.

Ik heb nu na 17 jaar illegaliteit verblijfspapieren gekregen, toch ben ik niet gelukkig. Ik heb de beste jaren van mijn leven in angst, ver van mijn vrouw, mijn kinderen en de rest van mijn familie geleefd. Soms weet ik niet meer hoe ik met mijn eigen kinderen moet om gaan.

Ik voel me soms angstig en soms woedend. Ik begrijp niet waar die angst en die woede vandaan komen. Ik ben door de huisarts naar de RLAGG gestuurd om hulp te vragen, maar die kan me niet begrijpen. Hij vroeg me dingen die nergens op slaan en heb besloten om niet meer naar hem toe te gaan. Ik zit op dit moment in de ziektewet en weet niet hoe ik verder moet.

Sommige jonge nieuwe illegalen zijn ondanks alle moeilijkheden optimistisch en hopen nog wat op te bouwen hier of zien het als een tijdelijke zaak. Een jonge Bulgaar die ontroerd vertelt over zijn zootje van anderhalf, dat hij het afgelopen jaar maar twee keer een paar dagen gezien heeft, neemt zich voor dat dat niet zo voort kan gaan. Hij wil wat geld verdienen om in Bulgarije verder te kunnen.

Een Pool die illegaal in Frankrijk, België en de het laatste jaar in Nederland gewerkt heeft, verwacht hier na de aansluiting van Polen bij de Europese Unie nog wat meer te kunnen verdienen. Omdat hij makkelijk heen en weer kan reizen, ziet hij ook voor zich dat hij in Polen wat met zijn geld kan doen. Het somberst zijn de oudere mannen die hier al jaren aan het werk zijn en nu steeds moeilijker werk vinden. Ze voelen zich klemzitten tussen blijven en teruggaan.

Respondent 29 is 48 jaar oud en is vader van 7 kinderen. Zijn gezin verblijft in het land van herkomst. Hij is in 1984 naar Nederland gekomen en werkt sindsdien in het Westland.

Ik ben jong en gezond naar Nederland gekomen. Nu ben ik oud en versleten. Ik werk nog steeds in de kas omdat ik een goede relatie met mijn baas heb. Ik werk nu 9 jaar bij hem. Ik werk hard en heb verstand van alle werkzaamhe-

den die uitgevoerd moeten worden. Hij kan op me rekenen als hij niet in de tuin aanwezig is. Als hij failliet zou gaan of stoppen met dat werk om andere redenen, dan wordt het voor mij onmogelijk om aan een nieuwe baan te komen. Wie zou nog iemand in mijn leeftijd in dienst willen nemen? Ze zoeken jonge gezonde mannen. Terug naar Marokko is ook geen oplossing. Ik heb geen geld gespaard voor later en dat was ook niet mogelijk. Ik heb een groot gezin. Wat ik verdien is net genoeg om mijn gezin te kunnen onderhouden. Vroeger kreeg ik mijn kinderbijslag. Vanaf 1998 niet meer. In 1996 heb ik een aanvraag ingediend voor een verblijfsvergunning. Ik kreeg geen papieren omdat ik in 1994 door de politie in de kas werd opgepakt en het land werd uitgezet. Er zijn genoeg mensen die na een paar jaar te hebben gewerkt gelegaliseerd werden. Ik heb 20 jaar hier gewerkt maar ben nog steeds illegaal.

Als we aan het eind van de lange vragenlijst vroegen of de respondenten zelf nog iets wilden zeggen, volgt er vaak een bittere klacht. 'Schrijf op', zeggen ze dan.

Respondent 48 komt uit Marokko en werkt sinds 1988 in de glastuinbouw in het Westland.

Ik vind het onrechtvaardig dat ik nog steeds geen verblijfsvergunning heb gekregen. Wat moet ik nog doen voor dit land om me als mens te behandelen. Is 16 jaar hard werken niet genoeg?

Ik zit nu vast. Het wordt steeds hier moeilijk om te overleven en terugkeren is nog erger. Ik hoop dat er ooit een einde komt aan mijn ellendige situatie en die van de andere mensen die hun leven hier aan de kassen hebben weggegeven.

Respondent 86: Ik heb me altijd netjes gedragen en de regels van dit land gerespecteerd. Ik heb jarenlang belasting en premies betaald zoals iedere werkende Nederlander. Ondanks dat het werk in de kassen zwaar en vuil is en ondanks dat ik als illegaal vaak slecht werd behandeld, heb ik altijd gekozen om mijn brood op een fatsoenlijke manier te verdienen. Toch heb ik nooit enig respect teruggekregen. De politici en de kranten hebben mij en mijn collega's altijd als criminelen en profiteurs geschilderd. Wie is in deze zaak eigenlijk crimineel? Wie buit wie uit? Wie profiteert van wie?

Hoofdstuk 12

In perspectief

*ontwikkelingen gezien vanuit
vakbond, intermediairs, tuinders*

In het nu volgende hoofdstuk plaatsen we de resultaten van de enquête naast de ervaringen van andere factoren in de glastuinbouw van het Westland: vakbond, intermediairs en tuinders.

In de enquête zien we een toename van inleendarbeit en een daarmee verbonden inzet op beperkte werkzaamheden, in plaats van all-round. We zien een verhoogde werkdruk, minder honorering van arbeidservaring en een teruggang in de arbeidszekerheid. Daarnaast lijken (legale) Polen de traditionele groepen te vervangen

Voor de vergelijking maken we gebruik van interviews met vertegenwoordigers van de vakbond en enkele intermediairs. Tevens gebruiken we de onderzoeksresultaten van de onderzoekers van de Wageningen Universiteit. Zij hebben met twintig tuinders gesproken over ontwikkelingen in arbeid en beleid en over achtergronden van illegale tewerkstelling.

Voorafgaand proberen we een beeld te krijgen van de representativiteit van onze groep respondenten door een aantal andere recente gegevens over illegale tuinwerkers er naast te plaatsen. Van het onderzoek van SHIP/Dunya onder illegale Bulgaren, in november 2001, kunnen we de gegevens vergelijken. Eveneens gebruiken we materiaal uit de jaarverslagen van het Westland Interventie Team.

De groep respondenten in relatie tot andere illegale werkers

Nationaliteit

Het Westland Interventie Team controleerde en registreerde in 2001 en 2002 respectievelijk 2259 en 1501 personen. Feitelijk zijn er meer personen gecontroleerd maar het WIT registreerde (o.a.) niet het vaste personeel van de tuinbouwonderneming en (uiteeraard niet) de personen die zich aan controle hebben onttrokken. Van de gecontroleerde personen had in 2001 53% de Nederlandse nationaliteit, in 2002 55%. In onderstaande tabel zijn van het totaal van de gecontroleerden degenen met de Nederlandse nationaliteit afgetrokken, de overigen zijn in percentages verdeeld. Genoemd zijn alleen de nationaliteiten die in de twee onderzoeken met elkaar vergelijkbaar zijn. De cijfers van het WIT van 2001 zijn iets verder in nationaliteiten uitgesplitst dan die van 2002.

Tabel 12.1 waargenomen nationaliteiten in de kassen van het Westland

	Enquête		Westland Interventie Team	
	2001	2002	2001	2002
Turken	36%	29%	37%	
Marokkanen	59%	61%	10%	
Bulgaren		2%	7%	6%
Polen		7%	6%	9%

De weggelaten nationaliteiten variëren van Irakezen tot Ghanezen. De cijfers van de twee onderzoeken zijn niet direct te vergelijken. De WIT-cijfers geven niet alleen illegale werknemers aan. Onder de Turken en Marokkanen die door het WIT genoemd zijn, bevinden zich (in meerderheid) ook legale werkers. Het is waarschijnlijk dat het percentage Bulgaren onder de aangehouden illegalen dan hoger komt te liggen, omdat een Bulgaar hier niet makkelijk legaal kan werken.

We zien dat onze respondentengroep relatief veel Marokkanen bevat. Deze doelgroep was voor ons toegankelijker dankzij een Marokkaanse onderzoeker. In het algemeen zijn het vooral traditionelere groepen die in onze enquête vertegenwoordigd zijn.

Vergelijking met de Bulgaren uit de database van SHIP/DUNYA

Bulgaren vormen een relatief *nieuwe* groep onder de illegale kasarbeiders. In oktober/november 2001 zijn 124 Bulgaren ondervraagd over werk- en leefomstandigheden in een onderzoek door Stichting Haags Islamitisch Platform (SHIP) in samenwerking met Dunya. We zijn in staat gesteld om van de 37 respondenten die aangeven in de tuinbouw te werken de gegevens te gebruiken. Daarvan kunnen we het (kunnen) vinden van werk, de loonhoogte, het delen van woonruimte en gezondheidsklachten vergelijken met onze respondenten. Van de groep van 37 komt de eerste in 1997 aan in Nederland, de meesten komen in 2000 en 2001.

Tabel 12.2

Jaar aankomst	
1997	1
1998	3
1999	3
2000	10
2001	20
Totaal	37

De mate waarin zij werk hebben lijkt lager te liggen dan bij onze groep. Aan de Bulgaren is de vraag voorgelegd hoeveel dagen zij de laatste vier weken gewerkt hebben én de vraag hoeveel uur zij op een dag werken.

Tabel 12.3 : werk in november 2001 door de Bulgaren uit het onderzoek van SHIP/DUNYA

	N	Minimum	maximum	gemiddeld
aantal gewerkte dagen laatste 4 weken	37	1	26	14,1
aantal gewerkte uren per dag	37	5	12	7,9

Er zijn forse verschillen tussen het minimum en maximum aantal gewerkte dagen.

De periode waar het hier over gaat, oktober/november, is in de glastuinbouw niet de toptijd, al vindt dan vaak wel het opruimen van de kassen plaats voor de teeltwisseling.

De lonen liggen lager dan bij onze groep, zoals tabel 12.3 laat zien.

Tabel 12.3

	Minimum	Maximum	Gemiddelde	N
2001	3,36	7,72	5,70	56
2001 (Bulgaren SHIP/Dunya)	3,36	6,81	4,97	35
2002	5,00	8,50	6,11	57

Het gemiddelde loon per uur ligt bijna een euro lager. Mogelijk vertaalt zich hier het effect van beginners in de tuinbouw.

De Bulgaren van het onderzoek van SHIP/Dunya wonen gemiddeld met hogere aantallen medebewoners in een pension, van 3 tot 30, met een gemiddelde van ruim elf per pension.

In het onderzoek van SHIP/Dunya onder Bulgaarse illegalen in Den Haag gaf een groter deel (tweederde) van de respondenten aan last van spanningen te hebben, en meer van hen (tweevijfde) hoofdpijn. De rugklachten liggen bij beide groepen met eenderde gelijk, al is in de vraagstelling bij de Bulgaren onderscheid gemaakt tussen soms en vaak, en is in onze enquête gevraagd of mensen er *terugkerend* last van hadden. Wanneer we alleen een vergelijking maken met de Bulgaren die 'vaak' antwoorden, komen spanningen, hoofdpijn en rugklachten in onze respondentengroep hoger uit.

De resultaten van het onderzoek onder de Bulgaren bevestigen de bevindingen van het onderhavige, dat de positie scherper ligt voor degenen die niet (meer) kunnen beschikken over opgebouwde relaties.

De vakbond, FNV Bondgenoten.

Voor en tijdens het onderzoek heeft een aantal gesprekken plaatsgevonden met de spreekuurhouder van de afdeling van FNV Bondgenoten voor de tuinbouw, Agrarisch Groen¹, met drie kaderleden en twee gewone leden van FNV Bondgenoten waarin hun visie gevraagd is naar de ontwikkelingen in de glas-tuinbouw. Daarnaast zijn er gesprekken gevoerd met drie bestuurders van FNV Bondgenoten.

De kaderleden zijn van mening dat de opmars van het werken met uitzendbureaus, die vooral vanaf 1998 plaatsvond, veel onderlinge concurrentie heeft meegebracht. Er ontstaat concurrentie tussen de werkers voor het uitzendbureau, omdat de tuinder kan kiezen wie hij wil hebben en om dezelfde reden ook tussen uitzendbureaus onderling, maar eveneens tussen de werkers voor het uitzendbureau en de vaste werkers. Dat legt een druk op het arbeidstempo.

Een Turks kaderlid vertelt zijn eigen verhaal: hij werkt 16 jaar voor één baas. De tuinder werkt de laatste tijd liever met uitzendbureaus en hij schakelt ze de laatste jaren (sinds 3,5 jaar; dus vanaf halverwege 1999) steeds vaker in. Mensen via uitzendbureaus werken sneller. De baas kijkt hem vaak boos aan als hij het pad langzamer doet dan de tijdelijke krachten. 'Er is elke dag ruzie'. Hij voorziet dat de tuinder de conflicten gaat aangrijpen om materiaal op te bouwen voor een ontslag.

Klachten die op het spreekuur van Agrarisch Groen worden geregistreerd, gaan vaak over situaties rond het werken met uitzendbureaus, zowel van uitzendkrach-

ten zelf als van de vaste werkers van bedrijven waar invalkrachten worden ingezet. Er ontstaat ruzie op het werk over het werktempo of over CAO-voorwaarden. De spreekuurhouder vertelt dat het vaker voorkomt dat er conflicten worden geforceerd om ontslag mogelijk te maken. De tuinder kan dan de vaste kracht vervangen door losse krachten. Hoewel iemand niet zomaar ontslagen mag worden, is de ervaring dat rechters daar verschillend in oordelen. De rechter in Delft zal bijvoorbeeld eerder de werkgever in het gelijk stellen dan de rechter in Den Haag.

Een kaderlid verwacht dat over tien jaar iedereen voor een uitzendbureau werkt.

Maar wie werken er nu voor uitzendbureaus? Het werk is onaantrekkelijker dan werk in vaste dienst, zo wordt gesteld. Als je een gezin hebt waarvoor je moet zorgen dan wil je niet soms maar een deel van de week werk hebben en op andere momenten ruim buiten de normale werkweek werken. En het is vaak ook het zware en vieze werk dat door uitzendbureaus gedaan wordt. Er werken nauwelijks Nederlanders. Er werken (Duitse) Polen, veel Portugezen ook, volgens deze gesprekspartners. Als het voor vaste krachten al zo moeilijk is om de CAO-voorwaarden in het werk te halen, dan is het voor een Pool die voor een uitzendbureau werkt al helemaal moeilijk. Er zou veel meer controle moeten zijn op het correct uitbetalen van lonen, is de mening.

De vakbondsvertegenwoordigers beoordelen de behandeling door uitzendbureaus als gemiddeld slechter, maar zien het als een onderdeel van een geheel waar de tuinder voordeel van heeft. Zo worden mensen ingeschakeld precies als ze nodig zijn, ze kunnen tegen een hoger werktempo worden ingezet en de verantwoordelijkheid voor illegale werknemers kan worden afgeschoven.

Een werker voor een uitzendbureau is wat duurder per uur. Een tuinder betaalt op zondag 25 euro per uur aan een uitzendbureau, maar inclusief alle werkgeverslasten zou hij voor een vaste werknemer toch ook al snel 23 euro per uur kwijt zijn. Nu hoeft hij die werknemer niet in dienst te houden wanneer er minder werk is.

De (kader)leden schatten in dat er nog veel illegalen tewerkgesteld worden. Het gewone FNV-lid vertelt dat hij al sinds 1982 voor hetzelfde bedrijf werkt. Behalve hij zijn er nog twee werkers legaal en daarnaast werken er 80 illegalen in vaste dienst, die verspreid op de verschillende terreinen van het bedrijf wonen, Oost-Europeanen van verschillende nationaliteiten. Maar ook de toename van tewerkstelling van Polen in het bijzonder wordt door verschillende vakbondsvertegenwoordigers opgemerkt. Een kaderlid merkt op dat Polen zich te laag laten uitbetalen.

De verwachting is dat de arbeid steeds lager betaald zal worden. Een kaderlid verwacht dat bij de komende CAO-onderhandelingen door vertegenwoordigers van de tuinders ingezet zal worden op een simpel functieclassificatiesysteem waarbij in het uitvoerend werk nog slechts 'eenvoudige' en 'zeer eenvoudige' werkzaamheden overblijven, die in beloning het minimumloon niet meer te boven komen. Groei in het werk is dan niet meer mogelijk.

De intermediairs

Ook de Turkse intermediairs (een eigenaar van een loonbedrijf en drie van een uitzendbureau) constateren een toename van tewerkstelling van Polen in het Westland.

De eigenaar van een uitzendbureau, die zijn best heeft gedaan om het gecertificeerd te krijgen, vertelt dat dat hem helemaal niets heeft opgeleverd. Het certificaat kost wel een paar duizend gulden extra per jaar, maar grote tuinders nemen drie uitzendbureaus tegelijk aan om ze intern tegen elkaar te laten concurreren. Als je het gewone uurloon vraagt, wat nodig is om de werknemer te betalen zoals het hoort en tegelijkertijd er zelf ook iets aan over te houden, dan ben je te duur. 'Zo'n tuinder zegt: ik bied 13, 14 euro, dan kun je weten dat het niet goed zit'.

De onderlinge concurrentie houdt de prijs per uur laag en het werktempo hoog. Hij heeft meegemaakt dat een werknemer had geklaagd over de werkdruk bij de tuinder, maar dat zijn bedrijfsleider niet mocht komen kijken op het bedrijf. Als je te moeilijk doet tegen de tuinder lig je eruit, zegt hij.

Uitzendbureaus die met Polen werken, vragen 14 euro per uur.

Hij moet zijn werknemers 8 euro minimaal betalen, met toeslagen komt hij op 9 euro netto per uur. 'Tegen 14 euro kun je niet concurreren'.

Het systeem deugt niet, zeggen twee eigenaars van uitzendbureaus, zowel voor de arbeider als voor de kleine ondernemer. Een klein uitzendbureau heeft zo'n dertig à veertig mensen voor wie het regelmatig bemiddelt. Vijftien mensen zijn dan bijvoorbeeld als vaste werknemer in vaste dienst, een klein percentage minder dan de oproepkrachten. Bij ziekte is de werkgever verplicht om door te betalen. 'Je hebt voor de vaste krachten 40% meer sociale lasten, je moet omzetbelasting betalen, een extra verzekering tegen ziektekosten afsluiten en daarnaast begeleiding bij ziekte. Je moet twee jaar doorbetalen bij ziekte en zelfs vijf jaar als je vanaf de achtste week geen plan van aanpak hebt voor het vervolg. Op deze manier vermijdt iedereen om vaste krachten in dienst te nemen. Als je twee zieken hebt, ga je als klein bureau over de kop'.

De intermediairs benadrukken dat er bij alle partijen, zowel bij de opdrachtgevers als bij de (Turkse) uitzendbureaus, verschillende gradaties bestaan 'van wit via grijs naar zwart', maar het systeem deugt niet. De concurrentie wordt bevorderd, je kunt het bijna niet netjes doen.

Tussen 1992 en 1998 zijn veel kleine tuinders kapot gegaan. Wie de sprong wel kon maken naar een grote nieuwe kas heeft vaak minder arbeids- en energiekosten. En wie geld heeft om kassen van 4 hectare te bouwen krijgt 40% subsidie extra.

Ook bij de uitzendbureaus zijn het de grote die makkelijk veel geld kunnen verdienen, zeggen ze. Die kunnen gebruik maken van het subsidiesysteem voor het tewerkstellen van ingeschreven werklozen. 'Ze kregen dan 3500 euro om werk voor iemand te vinden. Dat was dan seizoenswerk voor 6 maanden; vervolgens moest de werkloze weer terug naar het CWI. Zo hebben ze veel geld verdiend, maar het werk vonden ze door in te gaan op vacatures die openstonden bij Turkse uitzendbureaus.'

Allen constateren een verschuiving van nationaliteiten. Oost-Europeanen worden makkelijker aangenomen.

De eigenaar van het loonbedrijf vertelt dat tuinders waar hij al jaren mee werkt het laatste jaar voorzichtig geworden zijn met het in dienst nemen van illegalen, in ieder geval Turkse en Marokkaanse. Volgens hem bieden Bulgaren en Polen zich nu vaak ook direct aan bij tuinders, voor een paar uurtjes. Daar wordt wel mee gewerkt.

De eigenaar van een uitzendbureau: 'Ik moet nu kiezen. Of stoppen, of ook op zo'n manier met Polen werken'.

De tuinders

De Wageningse onderzoekers spraken 20 tuinders, verschillend in bedrijfsgrootte en product. Deze tuinders zien over het algemeen hun economische positie niet somber in, maar misschien kan het nog moeilijk worden door de recessie. De meesten zijn meer bezorgd of ze in de toekomst nog kunnen uitbreiden. Anderen kiezen er bewust voor om op kleine schaal verder te gaan.

Op één klein bedrijf na, dat het hele jaar met inleenkrachten werkt, kennen alle bedrijven vaste krachten en losse of tijdelijke, naast de tuinder of, bij grotere bedrijven, leidinggevend. De losse krachten bestaan uit een mix van scholieren, studenten en huisvrouwen, maar toch vooral krachten van gespecialiseerde uitzendbureaus of loonbedrijven. Vaak wordt daar al jaren mee gewerkt.

In veel aspecten bevestigt dit onderzoek onder tuinders de bevindingen van de arbeidsradar, zoals in paragraaf 2.5 beschreven. Een belangrijk deel van het werk is routinematig. Er is eenvoudiger routinewerk, waarvoor scholieren ingezet kunnen worden, maar ook moeilijker, waar bijzondere vaardigheid voor vereist is. Daarvoor zijn ervaren krachten nodig. Hoewel sommige tuinders een groot deel van hun werk door scholieren en andere gelegenheidswerkers kunnen laten doen, is dat niet voldoende. Er zijn slechts beperkt mogelijkheden om het routinewerk aantrekkelijker te maken. Ook het aanbieden van een loopbaanontwikkeling is lastig, omdat het aantal functies met meer verantwoordelijkheid of specifieke, hoogwaardige functies beperkt is. De grootste bedrijven kunnen hier soms wat meer in, maar ook beperkt. Daardoor is het moeilijk mensen langer vast te houden.

Ook deze tuinders geven aan dat de Centra voor Werk en Inkomen (CWI's) geen rol spelen in de arbeidsvoorziening. Ze worden door sommigen zelfs weggehoond als serieus alternatief, aldus de onderzoekers. De door de arbeidsbureaus bemiddelden waren niet gemotiveerd of hadden gewoon geen affiniteit met werken in de tuinbouw.

Informele netwerken zijn de belangrijkste bron van arbeidskrachten, via contacten, waardoor de tuinder weet dat ze goed (kunnen) zijn.

Veel van deze tuinders werken al veel langer met inleenkrachten, aanvankelijk vooral voor specialistische werkzaamheden. Het zijn vaak goed werkende krachten. De toename wordt ook hier verklaard doordat de risico's voor ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid te groot worden. Eén tuinder vertelt dat hij flink in de problemen kwam toen twee vrouwen bij hem, om redenen die buiten het werk lagen, langdurig ziek werden. Hij moest daarvoor hogere premies gaan betalen. Hij laat nieuwe werknemers nu eerst een aantal maanden via een uitzendbureau werken, voor hij ze een vast contract geeft. (Overigens geeft een aantal tuinders tegelijkertijd aan dat het ziekteverzuim bij vaste werknemers eigenlijk heel laag is en vooral voorkomt bij inleenkrachten. Ze geven aan dat dat komt omdat de laatsten toch meestal het meest zware en eentonige werk verrichten).

Verder vinden veel tuinders vast personeel vaak te inflexibel, in bijvoorbeeld werktijden. De strenge ontslagprocedures worden eigenlijk onwerkbaar geacht, omdat het haast onmogelijk is een vaste werknemer die slecht functioneert of zich veelvuldig ziek meldt de deur uit te doen. Ook hierom, geven ze aan, wordt er meer met losse inleenkrachten gewerkt.

De tuinders zijn dus vaker met uitzendbureaus gaan werken. Dikwijls werken ze met meer bureaus tegelijk. Dit is om risico's te spreiden en om niet afhankelijk

te zijn van één bureau. Daarnaast biedt het ook de mogelijkheid om een zo scherp mogelijke prijs te bedingen.

De tuinders is ook gevraagd of ze gebruik maken van padregistratie. Niet alle tuinders willen dat systeem invoeren. Een tuinder die het wel gebruikt, wil er niet 'blind en rechtlijnig' op afgaan, maar het misschien toch wel wat strakker gaan gebruiken: 'als iemand er 's morgens 20 minuten over doet, er 's middags ineens de hele tijd 35 minuten over doet, dat is toch wel een fors verschil'. Een andere wil er niet aan: 'als werkgever moet je oog hebben voor de groep en als er iets niet loopt, moet je als werkgever iemand aanspreken van persoon tot persoon'. Maar als het bedrijf nog groter zou worden, zou hij het misschien wel invoeren, als 'je het overzicht over je werknemers helemaal dreigt kwijt te raken'.

Schaalvergroting is daarmee één factor, de persoon van de ondernemer een tweede.

In het Westland neemt de tewerkstelling van Polen met een Duits paspoort in hoog tempo toe. Volgens de tuinders zijn het harde en gemotiveerde werkers. Over de Turken en Marokkanen die jaren in het Westland werken, verschillen de meningen.

Een aantal tuinders is negatief over Turken en Marokkanen, vooral over de laatsten. Een tuinder ziet er een patroon in dat deze mensen, na een jaar of 15 in de tuinbouw te hebben gewerkt, ermee proberen te stoppen door zich ziek te melden en zo in de WAO te komen.

De onderzoekers merken op dat bij deze opvattingen nogal eens conflicten uit het verleden een rol spelen. Het gaat dan vaak om gebeurtenissen waarbij de afhankelijkheidsrelatie veranderde, met name over situaties waarbij een illegale werknemer legaal werd, waarmee de problemen begonnen.

Aan de andere kant zijn er tuinders die een veel positiever beeld geven van hun Turkse of Marokkaanse werknemers met wie ze jarenlang gewerkt hebben en over wie ze goed te spreken zijn. Een aantal vindt dat deze werkers meer affiniteit met de tuinbouw hebben dan Polen. Ondanks de positieve verhalen constateren de onderzoekers dat Turken en Marokkanen maar weinig leidinggevende functies innemen.

Volgens de tuinders in dit onderzoek hebben de toegenomen controles op illegale tewerkstelling met zich meegebracht dat ze meer eisen zijn gaan stellen aan de intermediairs ten aanzien van de administratieve afwikkeling van de inleenkrachten. In het begin was dat nogal informeel, er werd een kopietje van het paspoort gevraagd, maar verder weinig gecontroleerd. In de loop der tijd wordt die afhandeling meer georganiseerd.

Sommige tuinders zeggen dat het hun al begin jaren negentig duidelijk werd dat het personeelsbeleid anders aangepakt moest worden, anderen zeggen dat ze vrij recent tot dit besef gekomen zijn, niet zelden door vervelende ervaringen met het WIT.

Het steekt de meeste tuinders dat in de media het beeld wordt geschetst dat zij direct zouden profiteren van illegale arbeid, terwijl de realiteit vaak is dat de echte winsten worden opgestreken door de bazen van de uitzendbureaus of handmatige loonbedrijven, die zonder medeweten van de tuinder illegalen bemiddelen. Telers betalen doorgaans behoorlijke tarieven aan de uitzendbureaus, zeggen ze, en ze voelen zich ten onrechte gecriminaliseerd.

Tegelijkertijd vindt iedereen dat er eenvoudigweg te weinig legale arbeidskrachten in Nederland zijn om het gehele tuinbouwwerk in het Westland te kunnen rondzetten. Ze verwachten ook dat er door tuinders altijd naar illegale arbeid

zal worden gegrepen als de financiële nood hoog is en de producten stante pede moeten worden verwerkt of geoogst. Wanneer namelijk het bestaan van het bedrijf op het spel staat, heeft men toch niets meer te verliezen.

Daarom wordt ook nu nog met illegalen gewerkt en wordt het risico genomen, vooral op arbeidsintensieve momenten, maar ook met goede werkers. De onderzoekers constateren dat het een misvatting is dat illegale arbeid alleen zou voorkomen in tuinbouwbedrijven met een gebrekkig personeelsbeleid. Ook op grotere bedrijven met een professioneel personeelsbeleid komt illegale tewerkstelling voor, zoals personeelsfunctionarissen van grotere bedrijven vertellen. Er wordt jarenlang met vertrouwde intermediairs gewerkt waarvan ze weten dat die goede krachten leveren. Soms willen ze het risico om gepakt te worden wel lopen, als het moeilijk is andere mensen te vinden. Een tuinder vertelt dat er nog veel gewerkt wordt door illegalen in de tuinbouw. Het gaat dan vooral om arbeidsintensieve werkzaamheden die in een paar dagen moeten gebeuren. Enkele van de twintig tuinders geven aan zelf nog bewust regelmatig met illegalen te werken.

Eén tuinder wil zijn (illegale) Turkse inleenkracht niet kwijt en dat heeft hij ook laten weten aan de Turkse bemiddelaar. Hij doet namelijk uitstekend werk en is zelfs een soort informele bedrijfsleider die soms de zaken voor hem waarneemt. Daarvoor kreeg deze illegale werknemer op zijn tijd ook een extra beloning (financieel of in natura). De tuinder is vol respect voor deze illegaal en neemt hier bewust het risico van de controles: 'Als ze me controleren, dan is dat maar zo.' Hij maakt zich vooral zorgen dat hij deze illegaal bij een eventuele controle definitief kwijtraakt. Hij zou hem verder graag willen helpen om legaal te worden, maar hij vreest dat dat niet meer mogelijk is. 'Het kost je alleen maar een hoop geld aan advocaten,' zo zegt hij.

Een andere, kleinere, tuinder, schakelt af en toe de broers in van een Marokkaan met wie hij werkt. Hij weet dat de broers illegaal zijn. Hij betaalt deze losse krachten onder het CAO-tarief, ongeveer op het niveau van het minimumloon. Deze tuinder zegt van zichzelf dat hij een beetje een 'prutser' is en dat hij van zijn producten ongeveer 10% zwart verhandelt. Dat dekt ongeveer de kosten van de illegale arbeid.

Over de controles van het WIT zeggen de tuinders dat ze onnodig hard uitgevoerd worden. Een behoorlijk aantal tuinders vindt ook dat de overheid er zelf een puinhoop van heeft gemaakt door in 1998 de uitzendmarkt te dereguleren. Hierdoor zijn er allerlei malafide uitzendbureaus ontstaan waarvan ook veel tuinders de dupe zijn geworden. De overheid, zo komt soms naar voren, zou ook maar achter de tuinders aangaan omdat ze die malafide bemiddelaars niet kan pakken.

Veel van deze tuinders hebben contacten met Duitse Polen en er zijn ondernemers bij die deze Duitse Polen zelf direct in dienst nemen. De meeste Duitse Polen worden echter bemiddeld via intermediairs, ook door Turkse uitzendbureaus of loonbedrijven, die oorspronkelijk in hoofdzaak allochtone werknemers van Marokkaanse of Turkse afkomst in dienst hadden

De onderzoekers concluderen na de gesprekken met de tuinders dat het overheidbeleid en de brancheprojecten een ambivalente uitkomst hebben. Het HAL-project bijvoorbeeld zorgt voor meer administratieve helderheid en controle bij

intermediairs die arbeid ter beschikking stellen, maar het bevestigt en legitimeert tevens het afschuiven van een meer verantwoordelijke werkgeversrol. Vaste arbeid wordt ingeleende arbeid. In combinatie met het grote wantrouwen dat onder tuinders dikwijls jegens de overheid bestaat, blijft daardoor een onverminderd grote kloof bestaan tussen agrarische werkgevers en de verzorgingsstaat (met haar collectieve arrangementen). De legitimiteit en acceptatie die de wetgever aan de ene kant lijkt te hebben gewonnen, is aan de andere kant weer zo geronnen. De vaak opportunistische acceptatie van het opsporingsbeleid, die op een geheel andere normatieve en morele grondslag berust dan het overheidsbeleid, is hier - vanuit het oogpunt van beleidsmakers - zorgwekkend te noemen, aldus de onderzoekers van de Wageningen Universiteit. Zij melden een wantrouwen jegens overheidsinstanties en het gevoel dat de tuinbouw maatschappelijk in een verdomhoekje zit. Bewindvoerders en beleidsmakers die werkgevers in de tuinbouw willen aansporen de arbeidsrelaties goed te regelen, hebben dus te maken met een sceptische beroepsgroep die zich cynisch tegenover de overheid kan opstellen.² *Command & control*-regulering waarin strafrechtelijke sancties domineren, zorgt misschien voor meer naleving maar nog niet voor een dieper gemotiveerde acceptatie van de regels.

Hoofdstuk 13

Conclusies

Ruim dertig jaar leveren illegalen structureel een bijdrage aan de glastuinbouw van het Westland.

Het grootste deel van die periode zal hun aandeel rond de twintig procent of meer van de loonarbeid uitmaken. In de laatste peilperiode van dit onderzoek, de jaren 2001 en 2002, lijkt het aantal arbeidsjaren dat door illegalen wordt vervuld af te nemen.

In toenemende mate worden Poolse arbeiders in de tuinen van het Westland tewerkgesteld. De komst van legale Polen dringt de illegale tewerkstelling terug. Dit proces zet zich in tijdens de tweede peilperiode van de enquête, de jaren 2001 en 2002, en is nog niet uitgekristalliseerd. Over de mate waarin legale Polen de traditionele groepen illegale kasarbeiders vervangen en over de omstandigheden waaronder zij werken kan op basis van dit onderzoek geen uitspraak gedaan worden.

Tot de dag van vandaag worden nog illegalen ingezet. Een afname van het aantal *arbeidsjaren* illegale tewerkstelling, betekent geenszins dat het aantal tewerkgestelde *personen* zonder verblijfsvergunning afneemt. Door de fragmentarisering van de arbeid, waardoor illegalen flexibeler en voor kortere duur worden ingezet, kunnen veel mensen een beetje werk vinden.

In de jaren zeventig, tachtig en voor een belangrijk deel ook nog in de jaren negentig zijn illegale arbeiders ingezet om de tekorten aan reguliere arbeidskrachten op te vangen. In de eerste decennia worden zij vooral ingezet als vaste arbeidskrachten die zich in lange dienstverbanden ontwikkelen tot ervaren, all-round kasarbeiders die bovendien ruim inzetbaar zijn.

In de loop van de jaren negentig verandert de wijze waarop illegalen worden geworven en ook de wijze waarop ze in de kassen tewerk worden gesteld. De veranderingen komen zowel voort uit ontwikkelingen in de sector zelf als in het overheidsbeleid.

Hoewel er in de glastuinbouw van het Westland grote onderlinge verschillen bestaan tussen bedrijven, productie en de persoon van de ondernemer, is de richting van de ontwikkeling als volgt:

- een toenemende (internationale) concurrentie die een druk legt om een voortgaande productieverhoging te realiseren, zonder kostenstijging. Schaalvergroting en automatisering zijn daartoe middelen. Arbeidshandelingen worden in toenemende mate geautomatiseerd, maar de arbeidsbehoefte blijft door de productieverhoging gelijk.
- In dit proces verschaalt de inhoud van de werkzaamheden. Een groter deel van de arbeid bestaat uit eentonige, repeterende handelingen, die overigens wel zorgvuldig moeten worden uitgevoerd. De wijziging in de werkzaamheden maakt arbeidsdeling beter mogelijk. Delen van het werk worden in toenemende mate uitbesteed aan derden, waarmee de inzet van arbeidskracht preciezer kan worden afgestemd worden op de pieken en dalen in de arbeidsbehoefte.

Waar de ontwikkelingen in de sector de vraag bepalen, heeft het overheidsbeleid invloed op het aanbod. De voorheen 'spontane migrant' is vanaf de jaren

zeventig een 'illegale migrant'. De werkgever is strafbaar en de illegaal uitzetbaar. In de jaren negentig vindt aan twee kanten een aanscherping plaats:

- verhoogde financiële risico's voor werkgevers bij illegale tewerkstelling, door intensivering van controles en verhoging van boetes
- uitsluiting van illegale arbeiders uit het sociaal-fiscaal systeem. (1992: geen sofi-nummer meer verstrekt, 1998: Koppelingswet)

In de tewerkstelling van illegalen in het Westland hebben de maatregelen een aantal onderling samenhangende effecten.

Om de directe verantwoordelijkheid voor de tewerkstelling van illegalen te vermijden, schakelen tuinders intermediairs in. Nieuwkomers vanaf 1991, die geen sofi-nummer meer hebben, worden direct tewerkgesteld via een intermediair.

Voor degenen die nog een sofi-nummer hebben, vindt die overgang later plaats, met name rond de invoering van de Koppelingswet in 1998. Ten dele wordt de tewerkstelling via een intermediair als *constructie* gebruikt om een feitelijk dienstverband bij de tuinder af te dekken tegen de risico's van illegale tewerkstelling.

Een ander gevolg van de uitsluiting uit het sociaal-fiscaal systeem van illegalen is de toename van zwart werk onder illegalen. Begin jaren negentig werkt een meerderheid 'wit', tien jaar later 'zwart'. Logischerwijs kan daarmee de tewerkstelling van illegalen in deze laatste periode bijna alleen nog maar gepaard gaan met fraude met identiteiten, sofi-nummers, belasting- en premieafdracht. De fraude rond deze tewerkstelling stijgt evenredig met de uitsluiting uit het sociaal-fiscaal systeem.

Deze ontwikkelingen hebben hun weerslag op de weerbaarheid van de illegale kasarbeider. Het gegeven dat een werkgever premies en belastingen afdraagt, maakt de arbeidsrelatie 'bewijsbaar', waardoor ook een werknemer zonder verblijfsvergunning bijvoorbeeld onderbetaling kan aanvechten.

Dit gebeurt in de periode van 'wit' werk nog regelmatig. Overigens vooral achteraf, bij het einde van een dienstverband, omdat een illegale werknemer toch kwetsbaar is. Een werkgever van een illegaal krijgt makkelijk toestemming voor ontslag.

De maatregelen die gericht zijn op het uitsluiten van illegalen verzwakken in directe zin de positie van deze werknemers ten opzichte van de werkgevers.

Symbool daarvoor is de dubbele taak van de arbeidsinspectie; een werknemer zonder verblijfsvergunning die zich met een ernstige klacht tegen een werkgever bij de arbeidsinspectie meldt, loopt grote kans opgepakt en uitgezet te worden.

Illegale arbeid wordt grotendeels teruggedrongen in de inleenarbeid. Tuinders kunnen met meer intermediairs werken en daaruit kiezen wie de beste kwaliteit arbeid (snelheid, kwaliteit) en de laagste prijs levert. Intermediairs kunnen kiezen tussen werkers, aan wie ze dezelfde eisen kunnen stellen.

In een zichzelf versterkend proces nemen gefragmenteerde arbeidsrelaties toe, waarin eentonige en kortcyclische werkzaamheden de gezondheid belasten en een druk op werktempo (dat stijgt) en lonen (die dalen) plaatsvindt. Ook het niet of niet volledig uitbetalen van loon komt hierin steeds vaker voor.

De kwetsbaarsten in dit proces worden kwetsbaarder, maar daarmee aantrekkelijker om de concurrentie mee aan te gaan.

In de politieke onderbouwing van het beleid ten aanzien van illegaal verblijf en illegale tewerkstelling wordt verwezen naar de verloederding van arbeidsrelaties,

oneigenlijke concurrentie en frauduleuze praktijken en verstoring van de arbeidsmarkt.

Het aangescherpte beleid heeft echter niet geresulteerd in het verdwijnen van illegalen uit het Westland. Op basis van het onderzoek kunnen we, met de nodige voorzichtigheid, concluderen dat het aantal arbeidsjaren dat door illegalen wordt vervuld, is afgenomen. De vraag is of dit effect ook bereikt zou zijn zonder de komst van Polen.

Maar waar illegale tewerkstelling nog voorkomt, hebben de maatregelen de verloedering van de arbeidsrelaties, fraude en oneigenlijke concurrentie bevorderd.

Dertig jaar lang heeft de overheid gesteld dat de Nederlandse arbeidsmarkt de (erkende) tekorten in de sector moest opvangen.

Met de uitbreiding van de Europese Unie biedt de legale komst van arbeidsmigranten nu een deel van de oplossing voor de illegale tewerkstelling die in die periode heeft plaatsgevonden.

De arbeidsmigranten die in die de afgelopen dertig jaar de arbeidstekorten hebben opgevangen, en daarmee het voortbestaan van de sector hebben geschraagd, hebben nooit erkenning gekregen.

In plaats daarvan zijn zij als illegalen gemarginaliseerd en in toenemende mate gecriminaliseerd.

De illegaliteit heeft invloed op alle terreinen die voor een leven belangrijk zijn. De 'spontane' migranten zijn al mank in de arbeidsrelatie vanaf het moment dat zij 'illegaal' genoemd worden. Als werknemers die uitzetbaar zijn en makkelijk te ontslaan leveren ze gemiddeld veel meer arbeid dan waar het loon dat ze krijgen voor staat. Een werkgever die zijn illegale personeel nog goed behandelt, en dat komt voor, doet dat bepaald op eigen kracht.

In hun woonsituatie zijn ze grotendeels afhankelijk van pensions, waarin zelden eigen ruimte en rust te vinden zijn.

Door de controles aan de grenzen bezoeken velen hun herkomstland niet, of maar eens in vele jaren. De gesloten grenzen houden mensen 'binnen'. De kinderen voor wiens toekomst ze werken, zien de meesten niet opgroeien.

Het is een bestaan van vaak vele jaren achtereen onder voortdurende spanning en druk, met angst voor uitzetting, onzekerheid over inkomen, slecht voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid.

Het is niet waarschijnlijk dat 'spontane' arbeidsmigratie zal stoppen, of dat hier nu gewenst is of niet. Het vreemdelingenbeleid maakt geen einde aan het gegeven dat arbeidsmigranten zich 'spontaan' op de arbeidsmarkt aanbieden. Zij zijn een blijvende categorie op de arbeidsmarkt. Er is geen reden om aan te nemen dat dat de komende decennia zal veranderen.

Het is evenmin waarschijnlijk dat de vraag naar illegale arbeid, in de betekenis van flexibele en goedkope werkkrachten, zal verdwijnen. De vorm waarin die arbeid nu steeds meer geregeld wordt, de inleenarbeid, leidt tot een grotere vraag naar zulke werkkrachten. De glastuinbouw kent pieken en dalen en een doorgaande tendens tot kostenreductie. Maar ook in andere sectoren van de economie, zoals de horeca, schoonmaak en bouw, blijft een vraag.

Het overheidsbeleid van uitsluiting en controles kan misschien een deel van de inzet van illegalen terugdringen. Een substantiële en vooral ook blijvende terugdringing van illegale arbeid, betekent dan een substantiële en blijvende intensieve controle.

Tegelijkertijd hebben dezelfde maatregelen averechtse effecten die de kwetsbaarste kwetsbaarder maken en daarmee 'uitbuitbaarder' en dus aantrekkelijker. Degene die het meest belang heeft om de verloedering van de arbeidsrelatie tegen te gaan, is elke mogelijkheid om zich te verweren uit handen genomen.

Het verhaal van de illegaal in het Westland is geen geïsoleerd verhaal. Het is verweven met het verhaal van de tuinder, de supermarkt, de consument. In dit verhaal zijn delen van de wereld dichter bij elkaar komen te liggen. De tuinders en het daaraan verbonden tuinbouwcluster hebben wegen gevonden om producten over de over de grenzen te brengen, steeds verder weg. De consument wil peultjes in de winter en avocado's, maar niet te duur. De supermarkten die zo gunstig de afzet van de producten van het Westland verzorgden tot in de kleinste steden elders, kunnen nu wereldwijd inkopen en afzetten en bepalen daarbij de prijs, kwaliteit en andere productie- en leveringsvoorwaarden.

De glastuinbouw van het Westland concurreert met andere tuinbouwregio's in Europa en elders in de wereld. Ook elders staan arbeidsomstandigheden onder druk en wordt met illegalen gewerkt. Het verhaal van de illegaal in het Westland rijmt op dat van de illegaal die in Groot-Brittannië door een *gangmaster* wordt ingezet, of van de illegaal die in Andalusië onder een lap plastic woont om af en toe als *jornalero* een dag werk te vinden, of op dat van de *hispanics* die in Californië het fruit plukken. Het is een getrapte concurrentie die plaatsvindt in een internationale markt en in een internationale arbeidsmarkt.

Het is een verweven verhaal. Het zijn de kwetsbaarsten die daarin de grootste lasten dragen.

Voetnoten

Hoofdstuk 2

- 1 Website Productschap Tuinbouw, december 2003.
- 2 P.J. ter Laak: Europa's tuin, de geschiedenis van de tuinbouw in het Westland, 1975
- 3 Kemmers, dr. W.H. en anderen, 1964, Van crisis tot kracht, gedenkboek ten gelegenheid van het vijfenzeventigjarige bestaan van de Bond Westland .
- 4 Idem, pagina 56
- 5 Idem
- 6 Honderd jaar veilingen in de tuinbouw
- 7 Van crisis tot kracht, blz 128
- 8 Honderd jaar veilingen in de tuinbouw
- 9 Idem
- 10 Idem, pagina 76
- 11 Idem
- 12 Kolkman, W.A., Dynamiek in de groente- en fruitsector van 1990 tot 1998, Een nieuw logistiek concept, Landbouw Economisch Instituut, Den Haag, 1999, pagina 28
- 13 De Nederlandse Agrosector, LEI 2002
- 14 Dynamiek in de groente- en fruitsector
- 15 Dynamiek in de groente- en fruitsector, blz 28, 29
- 16 Het rapport Dynamiek in de groente- en fruitsector uit 1999 noemt een stijging van 30 tot 40% in de vijf voorgaande jaren tot 20.000 artikelen geen uitzondering.
- 17 Dynamiek in de groente- en fruitsector, blz 21
- 18 100 jaar veilingen in de tuinbouw, blz 73
- 19 Dynamiek in de groente- en fruitsector
- 20 Idem, pagina 21
- 21 Idem, pagina 2
- 22 Kearny, 1994, aangehaald in Dynamiek in de groente- en fruitsector van 1990 tot 1998, Een nieuw logistiek concept, Drs W.A. Kolkman, december 1999, LEI, Den Haag
- 23 Productschap Tuinbouw, Arbeid in de teelt en handel van kasgroenten in Spanje en Nederland, 2002
- 24 Een bunder is gelijk aan een hectare
- 25 P. J. ter Laak; Europa's tuin, 1975
- 26 Nieuwenhuize, Jaap, e.a., 1986: De achterkant van het Westland, zeventig jaar St. Deusededit in Naaldwijk en Poeldijk
- 27 Honderd jaar veilingen in de tuinbouw
- 28 CBS - webmagazine, Krimp en omschakeling Westlandse tuinbouw
- 29 Van crisis tot kracht, blz 94,
- 30 Tabel en grafieken zijn overgenomen van het rapport van de Wageningen Universiteit
- 31 Dynamiek in de groente- en fruitsector van 1990 tot 1998, oorspronkelijk: Mantel et al. (1997)
- 32 Productschap Tuinbouw, Arbeid in de teelt en handel van kasgroenten in Spanje en Nederland, 2002, pagina 9
- 33 Opvallend is dat de stijging in de tijd afneemt, we zullen hierna zien dat de tuinder voortdurend met dezelfde vraag geconfronteerd wordt als de landbouwer van 1906: hoe verhoog ik de productie op mijn areaal.
- 34 Zie rapport Wageningen, blz 41
- 35 Gegevens Westland uit rapport van de onderzoekers uit Wageningen, overige uit Hertog, P. den, J. Alleblas, F. Bongers, 'Het glas is halfvol, het glas is halfleeg', Clustermonitor Glastuinbouw, Dialogic/LEI, Utrecht/Den Haag 2001, pagina 19

- 36 Van crisis tot kracht, pagina 93-94
- 37 Bij het stomen wordt onder een groot zeil stoom geblazen uit een slang. Zware kettingen op het zeil moeten het dichthouden zodat er geen stoom ontsnapt.
- 38 Dieven is het weghalen van het teveel aan beginnende zijtakjes
- 39 Tomatenplanten worden tussen de 9 en de 12 meter hoog, hoger dan de kas. Voor een goede groei en oogst laat de werker de plant daarom regelmatig aan het touw waarlangs hij groeit een stukje zakken en draait de top vervolgens om het nieuwe stukje touw. Het onderste stuk van de plant, waar de tomaten al van geplukt zijn, komt dan plat op de grond te liggen. De planten zijn zwaar (er kunnen tussen de 4 en 7 kilo tomaten aan het middelste stuk hangen), maar de top moet met zorg behandeld worden. Hij mag niet breken. Het is tegelijkertijd zwaar en fijngevoelig werk dat bovendien met vaart verricht moet worden
- 40 Daar zijn varianten op. Soms worden de codes ingetikt in een kastje aan de wand. Eén respondent liet een soort sleutel zien die hij in de wandcomputer moest doen en waar zijn gegevens van afgelezen werden.
- 41 De productie van de kleinbloemige roos is wegens de arbeidsintensiviteit verplaatst, naar landen als Kenia en Tanzania, zie paragraaf 2.4.
- 42 De informatie over de toekomstverwachtingen is gebaseerd op het rapport van de Wageningse onderzoekers.
- 43 De achterkant van het Westland.
- 44 Van crisis tot kracht.
- 45 Tot en met 1962 uit Van Crisis tot kracht (oorspronkelijke bron LEI); daarna uit 'De achterkant van het Westland', pagina 68. Van 1948-1961 betreft het glastuinbouw in het Westland, daarna glasgroenten Zuid-Holland.
- 46 100 jaar veilingen, pagina 43
- 47 Van crisis tot kracht, pagina 90
- 48 Idem
- 49 O.a. afschrijvingen
- 50 Eveneens overgenomen uit genoemd artikel
- 51 Moderniteit = boekwaarde van de duurzame productiemiddelen als percentage van de nieuwwaarde.
- 52 Bewerking naar euro's van grafiek uit genoemd artikel
- 53 Investerings waardoor er een aanzienlijke toename van de bedrijfsactiviteiten plaatsvindt, o.a. door vergroting van de bedrijfsomvang en waardoor het balanstotaal aanzienlijk toeneemt
- 54 In de beschreven periode gaan veel tuinders over de kop. In dit rapport wordt verder niet ingegaan op de problemen die vooral kleine tuinders hebben om de processen bij te benen.
- 55 Arbeid in de teelt en handel van kasgroenten in Spanje en Nederland, blz 74
- 56 Emma Martin Diaz, universiteit Sevilla, in *Frontières culturelles, construction des inégalités*, opgenomen in *Le goût amer de nos fruits et légumes*
- 57 Sindicato de Obreros del Campo y del Medio Rural de Andalucia, een vakbond voor -vooral- landarbeiders, die actief is in de regio. De gegevens over de lonen zijn van een symposium in de regio in december 2003, waar een van de onderzoekers bij aanwezig was.
- 58 Ook elders in Europa spelen arbeidsmigranten een belangrijke rol in de tuinbouw. Vaak illegaal, daarnaast worden vaak regelingen ontworpen waardoor ze onder de CAO-voorwaarden van het ontvangende land worden ingezet. Enkele voorbeelden:
Zwitserland: in 2002 werken 40.000 mensen in landbouw, waarvan de helft seizoensarbeiders. Naar schatting werkten er 8.000 illegalen, vooral uit Oost Europa
In het Verenigd Koninkrijk werken volgens de Rural Allied Agricultural Workers Union 30.000 undeclared workers in de landbouw. Hier opvallend is het systeem van de gangmasters, die zowel komst als verblijf en werk regelen voor illegale migranten, vooral uit Oost-Europa, maar ook van verder weg, uit Latijns-Amerika of Azië. Deze zijn volledig afhankelijk van deze intermediairs, die soms meer dan 2.000 arbeiders in dienst hebben. Uitgekeerde

lonen van 1,5 euro per uur zijn geen uitzondering, aldus de vakbond, waar de arbeiders tussen 4,5 en 6,6 euro beloofd was. Van regeringskant is een programma voor seizoensarbeid in de agrarische sector in het leven geroepen, om tegemoet te komen aan de klacht van agrarische ondernemers over personeelstekorten. Per jaar mogen 15.200 studenten uit Oost-Europese landen in de leeftijd tussen 18 en 25 jaar voor een periode van 3 maanden in Engeland komen werken, met de status van stagiair, waardoor ze onder het CAO-lonn uitbetaald worden.

Oostenrijk: al enkele decennia werken migranten als seizoensarbeiders in de landbouw.

Vanaf 2000 bestaat er een oogstregeling. Ruim 7000 arbeiders mogen maximaal 6 maanden werken: onder lagere lonen en buiten sociale zekerheidsregels. Ze hebben geen mogelijkheid tot verlenging van arbeidscontracten en geen gezinshereniging.

Ook in Frankrijk, onder andere in Bouches-du-Rhone, worden vanaf de stijgende arbeidsbehoefte in de jaren zestig illegale arbeidsmigranten ingezet. Meer controles en hogere boetes maken dat tuinders uitwijken naar OMI-arbeiders.

Met de contracten die via het Office des Migrants Internationales.(OMI) geregeld worden, werken arbeiders uit vooral Marokko, verder Polen en in mindere mate Turkije, 4 of 8 maanden in Frankrijk. Na afloop van het contract krijgen ze een week om zich in het herkomstland te melden. De werknemer mag slechts werken bij de werkgever die het contract heeft afgesloten en is daarvan ook afhankelijk om voor het volgend jaar een verlenging te krijgen. Het loon is het wettelijk minimumloon, toeslagen voor overuren worden niet betaald. De grote afhankelijkheid van de werkgever maakt dat ook vaak het minimumloon niet wordt uitgekeerd. Het betalen van premies gebeurt op het niveau van Frankrijk, het ontvangen van uitkeringen op het niveau van het herkomstland. Marokkaanse OMI-arbeiders krijgen bijvoorbeeld een vijfmaal lagere kinderbijslag dan Fransen. In Bouches-du-Rhone werken tussen 2500 en 3500 seizoensarbeiders op deze wijze, sommigen al twintig, zelfs dertig jaar achtereen.

59 Rapport Wageningen, pagina 53.

60 Informatie in deze paragraaf uit Internationalisering van het Nederlandse sierteeltcluster in Oost-Afrika, Bevindingen van een studiereis naar Kenia, Tanzania en Oeganda, aangevuld met desk-research, Jo Wijnands, LEI, Den Haag, maart 2003

61 Dit speciale verlof verdween toen na de oorlog de druiventeelt sterk inkromp en het onderwijs strakker werd aangepakt.

62 P.J. ter Laak: Europa's tuin, de geschiedenis van de tuinbouw in het Westland, 1975

63 Idem

64 Vanaf de oprichting in 1914 tot de fusie in 1968 met wat later de Voedingsbond NKV is gaan heten is St Deusededit de sterkste vakorganisatie in het Westland. Informatie eveneens van Jaap Nieuwenhuize, e.a., 1986

65 De achterkant van het Westland.

66 Van Veen en Visser, De Tuinarbeiders in Nederland, beweging in een beroepsgroep, Landbouw-Economisch Instituut, 1959

67 G.G. van Leeuwen, Tuinarbeid in het Zuidhollands glasdistrict. Een onderzoek naar de arbeidsvoorziening in de tuinbouw in het Westland en de Kring, Landbouw Economisch Instituut, 1977

68 Bron: PBG, kwantitatieve informatie voor de glastuinbouw (2000), met dank aan de onderzoekers van Wageningen

69 De achterkant van het Westland. In het boekje van 1986: 'Inmiddels dringt de vraag zich op of deze CAO met zijn moderne functie-indeling, functie-jarensysteem en bepalingen inzake de arbeidstijd niet steeds meer een zaak wordt voor een kleine groep vakbekwame arbeidskrachten, die opereren in een sector, die zijn arbeidsvoorziening steeds meer afstemt op goedkope, ongeschoolde losse arbeidskrachten, die men veelal zwart betaalt en gemakkelijk kan ontslaan.'

70 De achterkant van het Westland

- 71 Commissie Personeelsvoorziening Tuinbouw, De oogst van een gecoördineerde aanpak, Rijswijk 1992
- 72 De commissie is breed samengesteld. Naast de initiatiefnemer, het Regionaal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening Den Haag/Delft, maken vertegenwoordigers van de WLTO, de ministeries van Justitie en Sociale Zaken, FNV, CNV, KNLC, de burgemeester van Aalsmeer en een wethouder uit Den Haag er deel van uit.
- 73 Warmerdam, J., H. van den Tillaard en S. van den Berg (2003) Arbeidsradar Glastuinbouw, ITS, Den Haag: Ministerie van Economische Zaken
- 74 HAL-bedrijven: letterlijk handmatige loonbedrijven, maar ook uitzendbureaus worden onder het begrip geschaard
- 75 De tabel met de cijfers voor de totale werkgelegenheid en de inzet van niet regelmatige arbeid is overgenomen van het rapport van de onderzoekers in Wageningen. De kolom met percentages is zelf toegevoegd.
- 76 Braaksma, R. Werkgelegenheid en arbeidsmarkt in de tuinbouwkolom in 2000, PT-rapport, Economisch Instituut Midden- en Kleinbedrijf en Productschap Tuinbouw, 2001
- 77 Nils Brusse en Peter Donker van Heel, Instroomonderzoek uitzendkrachten 1993-2003. 10 jaar maatschappelijk belang in beeld. ECORYS, 2003
- 78 De Wageningse onderzoekers spraken een tuinder die vertelde dat de Ziektewet door veel tuinders gebruikt was om goedkoop de arbeidsdalen door te komen doordat de werknemers die even niet nodig waren 'in de Ziekte wet werden gedaan'.
- 79 Peter Tamsma en Anja van der Zwan, Rela Arbo: Arbo-verkenning tuinbouw, Productschap Tuinbouw 2001
- 80 in 2002-2003
- 81 De branncheorganisatie voor bedrijven actief in de sector plantaardig uitgangsmateriaal

Hoofdstuk 3

- 1 Hans Pars, Migratie in het voetspoor van de groeiende mobiliteit, opgenomen in Spoorzoeken, Hagens uit alle windstreken, Den Haag, 1995
- 2 Marij Leenders, Spanningen tussen stad en staat: de centralisatie van het vreemdelingenbeleid in de periode 1815-1940, in Migrantenstudies 1998, 14 (4)
- 3 Burgers et al, Illegale vreemdelingen in Rotterdam, 1999
- 4 Wil Tinnemans, Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)
- 5 T. van Groenendaal, Dilemma's van regelgeving. De regularisatie van illegale buitenlandse werknemers 1975-1985
- 6 Een gouden armband.
- 7 De MVV is een aantal malen ingesteld en (in de praktijk) weer ingetrokken, omdat hij moeilijk handhaafbaar was. In december 1998 is de laatste –tot nu toe geldende- versie van kracht geworden.
- 8 Wil Tinnemans, Een gouden armband
- 9 Via eigen contacten
- 10 Een gouden armband
- 11 Groenendaal, Dilemma's van regelgeving, de regularisatie van illegale buitenlandse werknemers 1975-1985, pagina 60
- 12 Een gouden armband, pagina 103
- 13 Dilemma's van regelgeving, de regularisatie van illegale buitenlandse werknemers 1975-1985
- 14 Een gouden armband, pagina 129
- 15 Uit het Vakblad voor de bloemisterij, nr 52, 1979. Geciteerd in Frank Buijs, Vooroordeel onder glas16 Sociale Verzekeringsraad, Uitsluiting illegale vreemdelingen van sociale verzekeringen, Zoetermeer 1992
- 16 naar de voormalig staatssecretaris van justitie Zeevalking, die de leiding heeft
- 17 Commissie Binnenlands Vreemdelingtoezicht, Eindrapport, 1991
- 18 De commissie was van mening dat het sofi-nummer nooit bedoeld was om iets over legaliteit uit te drukken. De fiscus laat zich niet in met het legale of illegale karakter van de belastbare inkomens of vermogens en daarom zijn ook illegaal in Nederland verblijvende vreemdelingen belastingplichtig. Hieruit vloeit voort dat ook illegaal in Nederland verblijvende vreemdelingen kunnen en moeten beschikken over een sofi-nummer (pagina 37).
- 20 Aan de wet is een lange periode van voorbereiding en discussie voorafgegaan. Interessant is de discussie die gevoerd werd voor het eerste voorstel ingediend werd. De regering wilde in eerste instantie illegalen alleen uitsluiten van de mogelijkheid om inkomensvervangende uitkeringen te ontvangen, maar de premieplicht handhaven. Daarmee zou de werkgever geen financieel voordeel hebben van het tewerkstellen van illegalen. Hier ontstond echter een strijdigheid met het 'verzekeringsbeginsel'; iemand behoort tot de 'kring der verzekerden' of behoort daar niet toe. Wanneer premies betaald zijn kan de uitkering niet ontzegd worden.
Een voorstel om de werkgever een premievervangende belasting te laten betalen voor een tewerkgestelde illegale werknemer haalde het niet vanwege uitvoeringsproblemen
Zie naast de Memorie van Toelichting ook het advies van de Sociale Verzekeringsraad, Uitsluiting van illegale vreemdelingen van sociale verzekeringen, december 1992
- 21 Van Vondelen, ABA Adieu!, een bundel ter gelegenheid van het verdwijnen van het Directoraat Generaal ABA (Algemene Beleidsaangelegenheden), Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1994
- 22 Idem en Buruma e.a.: Bijzondere opsporingsdiensten, 1990
- 23 RIF Den Haag, Project Handmatige Loonbedrijven, Den Haag, juni 1997
- 24 Ministerie van SZW, o.a. november 2002, in Handhavingsprogramma 2003-2006
- 25 NRC Handelsblad, 21 November 1990

- 26 Enkele cijfers. In 1987 begint de DIA met dertig medewerkers. In 1993 zegt de minister van SWZ de kamer toe dat het aantal werknemers van de DIA dat dan al 40 bedraagt, uitgebreid zal worden naar 90, waarvan 77 in de buitendienst. (Van Vondelen). In 2002 De arbeidsinspectie wordt uitgebreid: van 55 inspecteurs in 2002 tot 180 inspecteurs in 2005.
- 27 Buruma, Bijzondere opsporingsdiensten, 1990
- 28 Van Vondelen, ABA Adieu!
- 29 Frank Buijs, Oordeel en vooroordeel onder glas
- 30 De commissie doet de aanbeveling tot een wijziging van Wet op de Economische Delicten waardoor de strafmaat oploopt tot hechtenis ten hoogste 1 jaar en geldboete tweede categorie, ten hoogste 25000 gulden.
- 31 Haagsche Courant, 13 mei 1993
- 32 Algemene Rekenkamer, Aanpak illegale arbeid, Den Haag 1999
- 33 Het kabinet besluit hier tot invoering van een bestuurlijke boete in de Wet arbeid vreemdelingen om een lik-op-stuk beleid te realiseren. Alleen bij herhaalde recidive wordt nog strafrechtelijk vervolgd.
- 34 O.a. Algemeen Dagblad 2 juli 1993
- 35 Agri Holland, 2 april 2001
- 36 Themadag migratie, Studium Generale Utrecht
- 37 Zie het Rapport van de wageningse onderzoekers, paragraaf 6.3

Hoofdstuk 4

- 1 Frank Buijs, Oordeel en vooroordeel onder glas. Opvattingen van tuinders over selectie van personeel en over buitenlandse werknemers, 1988.
- 2 Idem
- 3 Wil Tinnemans, Een gouden armband, 1994
- 4 De 500 van 1981 worden genoemd in een brief van de Stichting Personeelsvoorziening en -beleid midden Zuid-Holland als voorzichtige schatting. De voorzitter van een van de standsorganisaties schat het aantal toen wat hoger, namelijk tussen 500 en 1000 (geciteerd in de Hoekse Heraut, 6 januari 1988).
- 5 Het blad noemt 1000 gulden. Mogelijk is het een typefout, op overtreding van de WabW staat formeel een boete van maximaal 10.000 gulden.
- 6 T. van Groenendaal, Dilemma's van regelgeving.
- 7 De informatie over deze kwestie is samengesteld uit berichten in de NRC van 15 februari, de Haagsche Courant van 12 februari, 17 maart en 20 maart 1982
- 8 Bij de groep van de hongerstakers in de Agneskerk, in december 1998, bevond zich een Marokkaanse man die al 18 jaar in de schuur bij de kas woonde.
- 9 Wet allocatie arbeidskrachten door intermediairs; zie hoofdstuk 2, één van de aspecten van de wet is de opheffing van het vergunningstelsel voor uitzendbureaus
- 10 De gegevens over de politiecontroles in 1992 komen alle uit krantenberichten. Haagsche Courant 1 en 9 mei 1992, 29 mei 1993 en Volkskrant 16 december 1992.
- 11 Haagsche Courant 1 mei 1992
- 12 De onderzoekers herinneren zich zelf verhalen (en tijdens de enquête werd daar ook door iemand over verteld), dat in 1992/'93 werklozen uit Den Haag in een busje naar het Westland gebracht werden, met iemand van het Arbeidsbureau erbij, zodat ze geen werk konden weigeren. Bij het verhaal hoort dat niemand lang bleef. De werklozen zouden het werk niet willen, omdat het te zwaar was voor wat je verdiende, en de tuinders zouden de werklozen niet willen omdat ze te veel kapot maakten of niet opschoten in het werk.
- 13 Haagsche Courant 9 mei 1992
- 14 Volkskrant 16 december 1992
- 15 Agri Holland, 2 april 2001
- 16 Met name Erik de Bakker gaat hier uitgebreid op in zijn studie De cynische verkleuring van legitimiteit en acceptatie, een rechtssociologische studie naar de regulering van seizoenarbeid in de aspergeteelt van Zuidoost Nederland, Amsterdam, 2001
- 17 Radio West, 4 april 2002

Hoofdstuk 6

- 1 waar men in het peiljaar het langst gewerkt had
- 2 In de tabel is ook opgenomen wanneer respondenten een antwoord gaven als: ik weet het niet zeker, maar ik denk zoveel. Dit verklaart het verschil met de aantallen respondenten in eerdere tabellen.
- 3 J.H.G. van den Broek, Het is een vreemdeling zeker, Gemeentepolitie 's Gravenhage, oktober 1992
- 4 Haagsche Courant, 29 mei 1993
- 5 Landelijk gemiddeld werken in 1990 ruim 5 arbeidskrachten per bedrijf (zie rapport Wageningen), maar landelijk is de bedrijfsomvang 0,64 hectare en in het Westland 1,09, waardoor het gemiddelde aantal werknemers in het Westland, doorgerekend, op 8,5 zou komen te liggen.
- 6 Het totaal aantal werknemers dat de respondenten in dienst van een tuinder opgeven over deze periode, ligt ook onder het (doorgerekende) Westlands gemiddelde, door het jaar heen onder de 5 gemiddeld. Mogelijk vervullen de illegale werknemers door (veel) langer te werken de plaatsen van extra werknemers.
- 7 Wanneer we de cijfers van deze vier jaar middelen, komen we op een percentage van iets meer dan 20%. Visser en Zevenbergen vroegen in een onderzoek in 2000 in totaal 71 glas-tuinders (uit verschillende regio's) naar hun inschatting van het percentage bedrijven in hun sector dat illegaal in dienst had. Gemiddeld schatten deze werkgevers dat percentage op 21,6%.

Hoofdstuk 7

- 1 De begin- en eindtijden van de werkdag in de jaren dertig en vijftig waren de officiële 'CAO'-tijden; de kolom van de negentiger jaren is samengesteld uit een gemiddelde van wat de respondenten aangaven. De overgangen tussen zomer en winter werden zo logisch mogelijk ingevuld. De respondenten gaven voor de zomer en winter elk twee begin- en eindtijden aan: het vroegste en laatste moment waarop de dag begon of eindigde. Die zijn voor de hele groep gemiddeld.

Hoofdstuk 8 : Lonen

- 1 Research voor Beleid noteert in haar recente rapport over uitzendbureaus dat de vreemdelingenpolitie in de laatste jaren een stijging van fraude met identiteitspapieren constateert. De arbeidsinspectie maakt een voorzichtige raming van 150.000 vervalste documenten in omloop. (Over de grens. Een onderzoek naar illegale activiteiten op het gebied van uitzendarbeid, 2004). Het is niet onaannemelijk dat het gebruik van valse documenten is gestegen na de invoering van de Koppelingswet en de toename van de controles.
- 2 De Koppelingswet verbond het recht op voorzieningen aan het verblijfsrecht. Hiermee werden illegalen uit het sociale verzekeringsstelsel gesloten. De uitvoeringsinstellingen waren verplicht de status van hun cliënten te verifiëren bij het Vreemdelingen Administratiesysteem.
- 3 De uitvoeringsinstelling voor de agrarische sector
- 4 In de CAO worden brutolonen aangegeven, maar omdat dat moeilijk te vergelijken is met de nettolonen van de respondenten is een omrekening gemaakt, waarbij ervan uitgegaan wordt dat het brutoloon 137% van het nettoloon is
- 5 Het bedrag van 10 euro werd door vertegenwoordigers van de vakbond aan de onderzoekers genoemd als een bedrag dat gangbaar is bij tuinders die moedwillig gebruik maken van illegale arbeiders via uitzendbureaus of loonbedrijven.
- 6 Tabel uit het rapport van de Wageningse onderzoekers: 'Als je te snel rijdt, weet je ook dat het niet mag'.

Hoofdstuk 10 : Persoonlijk leven

- 1 Het Productschap Tuinbouw liet in 2001 onderzoek verrichten naar de arbo-risico's in de sector, door Peter Tamsma en Anja van der Zwan van Relan Arbo. Arbo-verkenning tuinbouw, 2001.
Vanuit dit onderzoek werd voor werknemers in de glastuinbouw de volgende top-tien opgesteld van risico's met betrekking tot gezondheid en veiligheid:
 - 1 lichamelijke belasting veroorzaakt door repeterende bewegingen tijdens oogsten, sorteren etc
 - 2 blootstelling aan allergenen
 - 3 vallen van hoogte bij het werken met buisrailkarren en het werken aan het kasdek
 - 4 werken met gevaarlijke stoffen en bestrijdingsmiddelen
 - 5 ongunstige werkhoudingen
 - 6 veiligheid van machines
 - 7 veiligheid van kinderen
 - 8 het gebruik van persoonlijke beschermingsmiddelen
 - 9 trekken en duwen van karren
 - 10 waterbassins

Hoofdstuk 12 : In perspectief

- 1 De 'tuinbouwafdeling' van FNV Bondgenoten
- 2 Voor een uitvoerige analyse van de legitimiteit van de overheid in de agrarische sector en het wantrouwen en cynisme onder agrariërs, zie De Bakker 2001.

Literatuurlijst

Algemene Rekenkamer, *Aanpak illegale arbeid*, Tweede kamer, vergaderjaar 1998-1999, 26617, nrs 1-2, Den Haag 1999

Alleblas, J.T.W. en M.J. Varekamp, *De glastuinbouw in het derde millennium: wendingen en kansen*, Naaldwijk 1998

Alleblas, J.T.W. en N.S.P. de Groot, *De Nederlandse glastuinbouw onderweg naar 2010*, Landbouw Economisch Instituut, Den Haag 2000

Bizeur, J., J.C. Deroubaix, E. Hetru, R. Sobel, *Die Schwarzarbeit in der Landwirtschaft*, Office des recherches sociales européennes 2000, Brussel 1997

Braaksma, R. *Werkgelegenheid en arbeidsmarkt in de tuinbouwkolom in 2000*, PT-rapport, Economisch Instituut Midden- en Kleinbedrijf en Productschap Tuinbouw, 2001

Broek, J.H.G. van den, *Het is een vreemdeling zeker*, Gemeentepolitie 's-Gravenhage, Stafbureau Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek, Den Haag, oktober 1992

Brusse, N. en P. Donker van Heel, *Instroomonderzoek uitzendkrachten 1993-2003*. 10 jaar maatschappelijk belang in beeld, ECORYS, 2003

Buijs, F. *Oordeel en vooroordeel onder glas. Opvattingen van tuinders over selectie van personeel en over buitenlandse werknemers*, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke tegenstellingen, Leiden, 1988

Burgers, J en G. Engbersen (red), *Illegale vreemdelingen in Rotterdam, De ongekende stad 1*, Amsterdam 1999

Buruma, Y.; Koning-de Jong, E.M. de; Wieringen, J. van, *Bijzondere opsporingsdiensten: Inleiding in de sociaal-economische fraudebestrijding*, Arnhem, 1990

Commissie Binnenlands Vreemdelingentoezicht, *Eindrapport, Den Haag 1991*

Commissie Personeelsvoorziening, *Tuinbouw, De oogst van een gecoördineerde aanpak*, Rijswijk 1992

Forum Civique Européen, *Le goût amer de nos fruits et légumes*, Limans, 2002

Groenendaal, T. van, *Dilemma's van regelgeving. De regularisatie van illegale buitenlandse werknemers 1975-1985*, Alphen aan den Rijn, 1986

Hertog, P. den, J. Alleblas, F. Bongers, *'Het glas is halfvol, het glas is halfleeg'*, Clustermonitor Glastuinbouw, Dialogic/LEI, Utrecht/Den Haag 2001

Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen in Nederland en de Vereniging van Bloemveilingen in Nederland, *100 jaar veilingen in de tuinbouw*, 1987

Kemmers, dr. W.H. en anderen, 1964, *Van crisis tot kracht*, gedenkboek ten gelegenheid van het vijfenzeventigjarige bestaan van de Bond Westland

Kerk, H.E. van de (1998), *Financiële positie en financiering van glastuinbouwbedrijven*. In: J.T.W. Alleblas en M.J. Varekamp (red.). *De glastuinbouw in het derde millennium, wendingen en kansen*, Naaldwijk

Kloosterboer, D, A. Potmis, K. Wedad en M. Terlemis, *We willen gewoon werken en belasting betalen, een onderzoek onder Bulgaarse illegalen in Den Haag*, VIA, Den Haag 2002

Kolkman, W.A., *Dynamiek in de groente- en fruitsector van 1990 tot 1998, Een nieuw logistiek concept*, Landbouw Economisch Instituut, Den Haag, 1999

Laak, P.J. ter: *Europa's tuin, de geschiedenis van de tuinbouw in het Westland*, 1975

Leenders, M., *Spanningen tussen stad en staat: de centralisatie van het vreemdelingenbeleid in de periode 1815-1940*, Migrantenstudies 1998, 14 (4)

Leeuwen, G.G. van, *Tuinarbeid in het Zuidhollands glasdistrict. Een onderzoek naar de arbeidsvoorziening in de tuinbouw in het Westland en de Kring*, Landbouw Economisch Instituut, 1977

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Handhavingsprogramma 2003-2006*, Den Haag, 2002

Nieuwenhuize, Jaap, e.a., *De achterkant van het Westland, zeventig jaar St. Deusdedit in Naaldwijk en Poeldijk*, 1986

Pars, H., *Migratie in het voetspoor van de groeiende mobiliteit, opgenomen in Spoorzoeken, Hagenaars uit alle windstreken*, Den Haag, 1995

Productschap Tuinbouw, *Arbeid in de teelt en handel van kasgroenten in Spanje en Nederland*, Zoetermeer, 2002

Provincie Zuid Holland, *Economische studie glastuinbouw*, Den Haag 2002

RIF Den Haag, *Project Handmatige Loonbedrijven*, Den Haag, juni 1997

Sociale Verzekeringsraad, *Uitsluiting illegale vreemdelingen van sociale verzekeringen*, Zoetermeer 1992

Soest, ir. W. van, *Vernieuwing van de teeltmethoden*. In: dr. W.H. Kemmers (red), *Van crisis tot kracht, gedenkboek ter gelegenheid van het vijfenzeventig-jarig bestaan van de Bond Westland*. 1964

Tamsma, P. en A. van der Zwan, *Relan Arbo: Arbo-verkenning tuinbouw*, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer, 2001

Tinnemans, W., *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)*, NCB, Utrecht 1994

- Veen, R. van der, *De ontwikkeling en recente herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*. In: W. Trommel en R. van der Veen (red.), *De herverdeelde samenleving, ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*, Amsterdam University Press, Amsterdam 1999
- Veen, van en Visser, *De Tuinarbeiders in Nederland, beweging in een beroepsgroep*, Landbouw-Economisch Instituut, 1959
- Visser, J. Ph en R. van Zevenbergen, *Illegale tewerkstelling verkend, Ministerie van Sociale Zaken en werkgelegenheid*, Den Haag, 2001
- Vondelen, C. van, *ABA Adieu!*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1994
- Vos, J., J. den Heeten en S. Santhoki, *Gemeentelijke Sociale Dienst, Beleidsonderzoek*, Den Haag 1992
- Warmerdam, J., H van den Tillaart en S. van den Berg, *Arbeidsradar Glastuinbouw*, ITS,
- Westland Interventie Team, *Jaarverslag 2000*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag
- Westland Interventie Team, *Jaarverslag 2001*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag
- Westland Interventie Team, *Jaarverslag 2002*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag
- Westland Interventie Team, *Jaarverslag 2003*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag
- Wijnands, J., *Internationalisering van het Nederlandse sierteeltcluster in Oost-Afrika, bevindingen van een studiereis naar Kenia, Tanzania en Oeganda, aangevuld met desk-research*, Landbouw Economisch Instituut, Den Haag 2003
- Zandvliet, C.Th. en J.H. Gravesteyn-Ligthelm, *Illegale arbeid: omvang en effecten*, Nederlands Economisch Instituut, 1994
- Zuidam, M en D.H. Grijpstra, *Over de grens. Een onderzoek naar illegale activiteiten op het gebied van uitzendarbeid*, Research voor Beleid, ABU, 2004

VRAGENLIJST HUIDIGE SITUATIE

nummer:

1 PERSOONLIJKE GEGEVENS

1.1. geslacht	0 man 0 vrouw
1.2. leeftijd	
1.3. land van herkomst / streek	land: streek
1.4. bent u in uw herkomstland naar school gegaan?	0 nee 0 ja, hoeveel jaren?
1.5. bent u in Nederland naar school gegaan?	0 nee 0 ja 0 cursus Nederlands 0 anders, namelijk
1.6. burgerlijke staat	0 ongehuwd 0 gehuwd 0 gescheiden 0 weduwnaar/weduwe
1.7. heeft u kinderen?	0 nee 0 ja, hoeveel?
1.8. verblijfplaats van het gezin	0 herkomstland 0 Nederland, vanaf 0 anders, namelijk: <u>opmerking:</u>
1.9. gaan uw leerplichtige kinderen hier naar school?	0 ja 0 nee <u>opmerking:</u>

2 AANKOMST

2.1. wanneer kwam u naar Nederland?	
2.2. heeft u familie in Nederland?	0 nee 0 ja, heeft die u geholpen met onderdak? 0 nee 0 ja met het vinden van werk? 0 nee 0 ja

3 INSCHRIJVINGEN

3.1. bent u ingeschreven bij de gemeente?	0 nee 0 ja, van tot
3.2. heeft u een sofi-nummer?	0 nee 0 ja, vanaf ..

4 VERBLIJFSVERGUNNING

4.1 heeft u wel eens een aanvraag gedaan voor een verblijfsvergunning op basis van werk? (zesjaarsregeling, tewerkstellingsvergunning, ...)	0 nee 0 ja, in ... <u>opmerking:</u>
--	--

5 **TOTALE ARBEIDSVERLEDEN**

	sectoren tuinbouw – horeca – schoonmaak - bouw overige (kunnen meerdere worden ingevuld)	totaal aantal werkgevers per jaar (± bij ongeveer)	totaal aantal maanden gewerkt (± bij ongeveer)
1980			
1981			
1982			
1983			
1984			
1985			
1986			
1987			
1988			
1989			
1990			
1991			
1992			
1993			
1994			
1995			
1996			
1997			
1998			
1999			
2000			
2001			
2002			
2003			

5.2 Iemand die bij een loonbedrijf of uitzendbureau werkt, wordt vaak bij meerdere bedrijven ingezet. Als u in één of meer van de volgende jaren heeft gewerkt; wilt u dan invullen bij hoeveel verschillende bedrijven (tuinders) u in die jaren totaal gewerkt heeft?

Jaar	Totaal aantal tuinders
1990	
1991	
2001	
2002	

6 ARBEIDSVERLEDEN PER WERKGEVER

voor de jaren 1990, 1991, 2001 en 2002

gegevens invullen van de werkgever waar de persoon dat jaar het langst gewerkt heeft

6.1 JAAR	
6.2 periode	van tot
6.3 was u in dienst van de eigenaar van het bedrijf of werkt u via een tussenpersoon?	0 in dienst van de eigenaar van het bedrijf 0 in dienst van een uitzendbureau 0 anders namelijk:
6.4 soort(en) werkzaamheden:
Was er daarvan één die u veel meer deed dan anderen?	0 nee, de werkzaamheden waren verschillend 0 ja (omcirkel hierboven die werkzaamheid)
6.5 werkte u zwart of wit?	0 zwart 0 wit <u>opmerkingen:</u>
6.6 gemiddeld aantal uren per week:	in de zomer : tussen en uur in de winter: tussen enuur <u>opmerkingen</u>
6.7 van hoe laat tot hoe laat moest u werken?	in de zomer van tot in de winter van tot <u>opmerking</u>
6.8 werkte u 's nachts?	in de zomer: 0 altijd 0 keer per week 0 nooit in de winter: 0 altijd 0 keer per week 0 nooit
6.9 werkte u op zaterdagen?	in de zomer: 0 altijd 0 keer per maand 0 nooit in de winter: 0 altijd 0 keer per maand 0 nooit
6.10 werkte u op zondagen?	in de zomer: 0 altijd 0 keer per maand 0 nooit in de winter: 0 altijd 0keer per maand 0 nooit
6.11 hoeveel verdiende u?	bedrag : 0 per uur 0 per week per maand (kruis aan wat van toepassing is)
6.12 kreeg u een toeslag over de overuren?	0 nee 0 ja, hoeveel
6.13 kreeg u vakantiegeld?	0 nee 0 ja, hoeveel:
6.14 kreeg u vakantiedagen (doorbetaalde vrije dagen)	0 nee 0 ja hoeveel dagen per jaar.....
6.15 kreeg u reiskosten?	0 nee 0 ja
6.16 was u verzekerd tegen ziektekosten bij deze werkgever?	0 nee 0 ja <u>opmerking:</u>

Wanneer de bovengenoemde werkgever in deze periode een uitzendbureau was, moet het volgende blokje vragen (6.17 tot 6.23) ingevuld worden voor de tuin/kas waar u in deze periode het langst werkte

6.17 hoeveel werknemers werkten in de tuin? (legale en illegale werknemers samen; de tuinder en zijn gezin niet meegerekend)	in de zomer: tussen en in de winter: tussen en 0 geen idee
6.18 het aantal illegale arbeiders	in de zomer: tussen en in de winter: tussen en 0 geen idee
6.19 landen van herkomst van illegale collega's	land(en): 0 weet niet
6.20 weet u hoeveel de andere illegale werknemers verdienen?	0 ja, tussen en 0 nee, weet ik niet
6.21 werden de door u geplukte producten (oogst) gewogen?	0 altijd 0 vaak 0 soms 0 nooit 0 niet van toepassing <u>opmerking:</u>
6.22 werden de door u uitgevoerde werkzaamheden door middel van een computersysteem geregistreerd?	0 altijd 0 vaak 0 soms 0 nooit <u>opmerking:</u>
6.23 wat vond u van het werktempo?	0 te hoog 0 hoog 0 normaal 0 laag 0 wisselend

7 UW MENING OVER DE WERKGEVER

7.1 wat vond u van de behandeling door deze werkgever?	0 goed 0 gaat wel 0 slecht <u>opmerking:</u>
7.2 denkt u dat de tuinders illegalen nodig hadden?	0 nee 0 ja 0 weet niet <u>opmerking:</u>

De volgende vragen op dit vel gaan over het hele jaar

7.3 heeft u in het jaar meegemaakt dat een werkgever u niet betaalde of minder betaalde dan was afgesproken?	0 nee 0 ja hoeveel keer om welk(e) bedrag (en) ging het?
--	--

8 GEZONDHEID

8.1 heeft u in het jaar (terugkerend) last van één of meer van de volgende gezondheidsklachten (gehad)?	0 nee 0 ja: 0 last van gewrichten 0 nek- en schouderklachten 0 rugklachten 0 kortademigheid; benauwdheid 0 hoofdpijn 0 huidklachten 0 spanningen 0 slapeloosheid 0 lichamenlijk schade als gevolg van een ongeluk op het werk 0 anders, namelijk
8.2 bent u (toen) naar een dokter gegaan?	0 ja zo nee, wat was de reden?:

De vragen 9, 10, 11 en 12 beantwoorden voor de hele periode dat u illegaal was

9 ARBEIDSRECHT

9.1 heeft u ooit ziektegeld (ziektewet) gekregen?	0 nee zo ja, in welk jaar/welke jaren?
9.2 heeft u ooit een WAO uitkering gekregen?	0 nee 0 zo ja, in welk jaar/welke jaren?
9.3 heeft u ooit kinderbijslag gekregen?	0 nee 0 zo ja, in welk jaar/welke jaren?

CONFLICT MET WERKGEVER

9.4 heeft u eerder geprobeerd uw rechten te halen, via:	0 nee 0 rechtshulp 0 advocaat 0 vakbond 0 anderen, namelijk: in welk jaar?
9.5 wat was de reden?	0 ontslag 0 achterstallig loon 0 vakantietoeslag 0 vakantiedagen 0 toeslag overuren 0 anders, namelijk:
9.6 wat was het resultaat?	0 gewonnen 0 voor een deel gewonnen 0 verloren 0 de zaak loopt nog

10 POLITIE CONTROLE

10.1 bent u eerder door de politie opgepakt?	0 nee 0 zo ja, wanneer? jaar: maand: <u>opmerking</u>
10.2 waar werd u opgepakt?	0 in de kas 0 op een andere werkplek 0 thuis 0 op straat anders, namelijk
10.3 hoelang bent u vastgehouden? dagen
10.4 heeft u een advocaat gekregen?	0 ja 0 nee
10.5 bent u het land uitgezet?	0 nee 0 ja, in het jaar
10.6. hoelang heeft het geduurd voordat u terugkwam? dagen

11 HUISVESTING

11.1. waar woont u?	0 bij familie 0 vrienden/kennissen 0 pension 0 anders, namelijk:
11.2. hoe lang woont u op uw huidig adres?	
11.3. met hoeveel mensen woont u samen?	in het huis in de kamer
11.4. indien u huur betaalt, hoeveel betaalt u per maand? (Inclusief licht, gas, water)	
11.5 hebt u klachten over de woning?	0 nee zo ja, wat voor klachten?

12. RELATIE MET THUISLAND

12.1. bent u na uw (eerste) komst naar Nederland nog naar uw vaderland geweest?	0 nee 0 ja: in (jaar), in de maand(en) in(jaar), in de maand(en)
12.2. heeft uw problemen met in- en uitreizen?	0 nee zo ja, wat voor problemen?
12.3. onderhoudt u familieleden in uw thuisland?	0 nee zo ja, om hoeveel mensen gaat het?
12.4. Hoeveel geld stuurt u per jaar? per jaar
12.5. hoeveel zou u willen sturen per jaar? per jaar

BIJZONDERHEDEN

Wij hebben u nu veel gevraagd, wat vindt u zelf nog belangrijk om te zeggen?

Datum:

Interviewer:.....

Ontmoet via:.....

